

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ शोधपत्रको शीर्षक

यस शोधपत्रको शीर्षक प्राथमिककालीन आख्यानेतर गद्यसाहित्यको विश्लेषण रहेको छ ।

१.२ शोधपत्रको प्रयोजन

यो शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयको दसौँ पत्रको आवश्यकता पूरा गर्ने प्रयोजनका लागि तयार गरिएको हो ।

१.३ समस्याकथन

नेपाली भाषाको उत्पत्ति भारत वर्षका अन्य आधुनिक भाषासह एघारौँ शताब्दीमा भएको हो । नेपाली भाषामा गद्यको आरम्भ र विकास पनि भाषाको थालनीसँगै जोडिएको छ । विक्रमको चौधौँ शताब्दीमा आएर लेख्य युगमा प्रवेश गरेको नेपाली गद्यले साहित्यिक लेखनको क्षेत्रमा निकै पछि मात्र प्रवेश गरेको पाइन्छ । नेपाली गद्यसाहित्यको प्राथमिक काल (सुरुदेखि वि.सं. १९५८ सम्म) अन्तर्गत आख्यानात्मक र आख्यानेतर दुवै प्रकारका कृतिहरूको रचना भएको देखिन्छ । यस समयमा आख्यानेतर गद्यसाहित्यअन्तर्गत निबन्ध र यसका अन्य प्रकारअन्तर्गत पत्रसाहित्य, जीवनी साहित्य, यात्रासाहित्य, दैनिकी, आत्मकथाको लेखन भएको देखिन्छ । साहित्यिक गद्यलेखनका क्षेत्रमा देखिएका यसप्रकारका आख्यानेतर गद्यरचनाहरूको अध्ययन गर्न बाँकी नै भएकोले त्यस समयमा लेखिएका रचनाहरूलाई आधार बनाएर यस शोधपत्रमा निम्नलिखित समस्याहरू उठाइएको छ :

१. नेपाली साहित्यको कालविभाजन केकसरी गरिएको छ र प्राथमिक कालको निर्धारण केकसरी गरिएको छ ?
२. आख्यानात्मक र आख्यानेतर गद्यसाहित्यको पहिचान केकस्तो हुन्छ ?
३. प्राथमिककालीन आख्यानात्मक र आख्यानेतर गद्यको वर्गीकरण केकसरी गर्न सकिन्छ ?
४. प्राथमिककालीन आख्यानेतर गद्यसाहित्यको विश्लेषण केकसरी गर्न सकिन्छ ?
५. प्राथमिककालीन आख्यानेतर गद्यसाहित्यका मूलभूत प्रवृत्ति केकस्ता रहेका छन् ?

१.४ शोधपत्रको उद्देश्य

नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालअन्तर्गत पर्ने आख्यानेतर गद्यसाहित्यको समय निर्धारण र वर्गीकरण गर्दै विश्लेषण गर्नु यस शोधपत्रको मूल उद्देश्य रहेको छ । यस शोधपत्रमा प्राथमिककालीन आख्यानेतर गद्यसाहित्यको सही पहिचान गर्न निम्नलिखित उद्देश्यहरू रहेका छन् :

१. नेपाली साहित्यको कालविभाजन प्रस्तुत गरी प्राथमिक कालको समय निर्धारण गर्ने ।
२. आख्यानात्मक र आख्यानेतर गद्यसाहित्यको पहिचान प्रस्तुत गर्ने ।
३. प्राथमिककालीन आख्यानात्मक र आख्यानेतर गद्यको वर्गीकरण गर्ने
४. प्राथमिककालीन आख्यानेतर गद्यसाहित्यको विश्लेषण गर्ने ।
५. प्राथमिककालीन आख्यानेतर गद्यसाहित्यका मूलभूत प्रवृत्ति केलाउने ।

१.५ पूर्वकार्यको विवरण

नेपाली साहित्यमा अनुसन्धानको कार्य धेरै हुन सकेको छैन । यस सन्दर्भमा प्राथमिककालीन आख्यानेतर गद्यसाहित्यको बारेमा कम अध्ययन अनुसन्धान हुनु स्वभाविकै हो । यस बारेमा नेपाली साहित्यका केही इतिहास लेखक, समालोचनासम्बन्धी विभिन्न पत्रपत्रिकामा छिट्फुट रूपमा अध्ययन भएदेखि बाहेक कुनै ठोस, सघन, विस्तृत र व्यवस्थित रूपमा अध्ययन हुन सकेको देखिँदैन । प्राथमिककालीन आख्यानेतर गद्यसाहित्यका बारेमा भएका केही अध्ययनहरूको विवरण तल दिइएको छ :

योगी नरहरिनाथले पुराना चिठीपत्रहरूको सङ्कलन गरी प्रकाशन गर्ने क्रममा तयार भएको **इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्रसङ्ग्रह भाग १** (२०२२) मा प्राथमिककालीन आख्यानेतर गद्यसाहित्यअन्तर्गत पर्ने केही चिठीपत्रहरू समेटिएका छन् ।

चूडामणि वन्धुले नेपाली **गद्यसङ्ग्रह भाग ३** (२०३६) मा नेपाली गद्यको प्रारम्भ र विकास लेखमा दिएका गद्यात्मक कृतिको सूचनामा केही आख्यानेतर गद्यका कृतिको नामोल्लेख भएको देखिन्छ ।

पूर्वप्रकाश नेपाल यात्रीद्वारा खोजी गरेर उनकै सम्पादनमा प्रकाशित **राजा गगनिराजको यात्रा** (२०३६) को भूमिकामा बालकृष्ण पोखरेलले यात्रासाहित्यको इतिहास यस कृतिले वि.सं. १५५० सम्म पुऱ्याइदिएको चर्चा गरेका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदीले **स्रष्टा सृष्टि : द्रष्टा, दृष्टि** (२०४३) मा नेपाली गद्यको विकासका बारेमा चर्चा गर्ने क्रममा केही आख्यानेतर गद्यरचनाका बारेमा चिनारी दिएका छन् ।

ईश्वर बरालले **सयपत्री** (२०४६) मा सुरुदेखि वि.सं. २०१३ सालसम्ममा गद्यरचनाहरूको सङ्कलन गरी सम्पादन गर्ने क्रममा केही आख्यानेतर गद्यसाहित्यका रचना पनि समेटिएका छन् ।

बालकृष्ण पोखरेलले **पाँचसय वर्ष** (२०५०) मा सुरुदेखिका साहित्येतर तथा साहित्यिक गद्यरचनाहरूको ऐतिहासिक समयक्रमअनुसार सङ्कलन गरी सम्पादन गर्ने क्रममा केही आख्यानेतर गद्यसाहित्यका सामग्री पनि समेटिएका छन् ।

गोपालप्रसाद भण्डारीले **प्राग्भानुभक्तीय नेपाली काव्य** (२०५३) मा भानुभक्तपूर्व केही गद्यरचना र तिनका रचनाकारको चर्चा गर्ने क्रममा यस बारेमा सङ्केतात्मक रूपमा भए पनि कालक्रमिक रूपमा विवरण दिने कार्य गरेका छन् ।

दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्माले **नेपाली साहित्यको सक्षिप्त इतिहास** (२०५६) मा विधागत इतिहासको चर्चा गर्ने क्रममा केही आख्यानेतर गद्यसाहित्यिक कृतिहरूका बारेमा सामान्य चर्चा गरेका छन् ।

प्रकाशप्रसाद कोइरालाले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत आठौँ पत्रको प्रयोजनार्थ पूरा गर्ने क्रममा **जङ्गबहादुरको बेलाइतयात्रा** (२०५६) कृतिपरक अध्ययन गरेका छन् ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलेले “दिव्योपदेशको साहित्यिक र वैचारिक मूल्य” (**झङ्कार**, ५२/१-२, २०५९) शीर्षक लेखमा दिव्योपदेशलाई नेपाली आख्यानेतर गद्यसाहित्यको निबन्ध विधाको थालनी गर्ने कृतिका रूपमा चर्चा गरेका छन् । यसका साथै यसमा चरित्र, परिवेश जस्ता आख्यानतत्त्वको समेत समावेश भएका कारण आख्यानात्मक गद्यसाहित्यको कृतिका रूपमा पनि यसको उल्लेख्य स्थान रहेको बताएका छन् ।

तारानाथ शर्माले **नेपाली साहित्यको इतिहास** (२०५९) मा नेपाली साहित्यलाई विभिन्न युगमा विभाजन गर्ने क्रममा आख्यानेतर केही साहित्यिक रचनाका बारेमा परिचय दिने कार्य गरेका छन् ।

हेमाङ्गराज अधिकारीले **नेपाली साहित्यको इतिहास प्रथम खण्ड** (२०६०) मा आख्यानैतर गद्यरचनाहरूलाई साहित्यपरक र साहित्येतर गर्दा विभाजन गर्दै आख्यानैतर गद्यसाहित्यका केही रचना र रचनाकारका बारेमा चर्चा गरेका छन् ।

शरदचन्द्र शर्मा र घटराज भट्टराईले **प्राचीन नेपाली गद्य** (२०६०) मा यस बारेमा केही सूचना दिने काम गरेका छन् ।

यसबाहेक विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूद्वारा विभिन्न समयमा प्राचीन समयका रचनाहरू खोजी प्रकाशित गर्ने क्रममा केही साहित्यपरक गद्यरचनाहरू प्राप्त हुन आएका छन् । साहित्यको प्राथमिक कालमा देखापरेका केही आख्यानैतर गद्यसाहित्य कृतिहरूको बारेमा केही समालोचक, अन्वेषक तथा सङ्घसंस्थाद्वारा सामान्य चर्चा-परिचर्चा गर्ने काम मात्र भएकोले यसबारेमा विस्तृत र व्यवस्थित रूपमा अध्ययन हुन सकेको छैन । त्यसकारण यस समयमा रचना भएका आख्यानैतर गद्यसाहित्यक कृतिहरूको व्यवस्थित रूपमा अध्ययन-विश्लेषण गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

१.६ अध्ययनको औचित्य, महत्त्व तथा उपयोगिता

करिब २६० वर्ष पार गरिसकेको नेपाली आख्यानैतर गद्यसाहित्यको छुट्टै रूपमा सघन, विस्तृत र व्यवस्थित तरिकाले अध्ययन अनुसन्धान हुन सकेको छैन । यस सन्दर्भमा ओभेलमा परेका आख्यानैतर गद्यलाई आधार बनाई यस बारेमा गरिने अध्ययन अनुसन्धान स्वयम्मा औचित्यपूर्ण देखिन्छ । नेपाली गद्यसाहित्यको इतिहासमा आफ्नो छुट्टै स्थान कायम राख्न सफल आख्यानैतर गद्यसाहित्यको अध्ययन-विश्लेषण यस शोधपत्रमा गरिने भएकोले यसका बारेमा जिज्ञासा राख्ने जोकोही व्यक्ति तथा सङ्घसंस्था यसबाट लाभान्वित हुनेछन् । यसै सन्दर्भमा यस शोधपत्रको औचित्य, महत्त्व तथा उपयोगिता स्पष्ट हुन्छ ।

१.७ शोधकार्यको सीमाङ्कन

यस शोधपत्रमा प्राथमिककालीन आख्यानैतर गद्यसाहित्यको समय निर्धारण गरी त्यस समयअन्तर्गत पर्ने आख्यानात्मक र आख्यानैतर गद्यको सूची तयार पार्दै प्रमुख आख्यानैतर गद्यसाहित्यको मात्र विश्लेषण गरिएको छ ।

१.८ सामग्री सङ्कलन विधि र शोधविधि

यो शोधपत्र तयार पार्नका लागि सामग्री सङ्कलनका विधिहरूमध्ये मूल रूपमा पुस्तकालयीय पद्धतिको अनुसरण गरिएको छ । यसका साथै विद्वान्, प्राध्यापक एवम्

समीक्षकहरूसित राय सल्लाह लिने प्रक्रियासमेत अपनाइएको छ । शोधविधिका रूपमा तुलनात्मक, विवरणात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको पनि अनुसरण गरिएको छ ।

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा

यस शोधपत्रको संरचनालाई सुव्यवस्थित र सुगठित बनाउन यसलाई निम्नलिखित परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : नेपाली साहित्यको कालविभाजन र प्राथमिक कालको निर्धारण

तेस्रो परिच्छेद : आख्यान र आख्यानेतर गद्यसाहित्यको परिचय

चौथो परिच्छेद : प्राथमिककालीन आख्यानात्मक र आख्यानेतर गद्यको वर्गीकरण

पाँचौं परिच्छेद : प्राथमिककालीन आख्यानेतर गद्यसाहित्यको विश्लेषण

छैटौं परिच्छेद : प्राथमिककालीन आख्यानेतर गद्यसाहित्यका मूलभूत प्रवृत्ति

सातौं परिच्छेद : उपसंहार

प्रस्तुत शोधपत्रका परिच्छेदहरूलाई आवश्यकताअनुसार विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकहरूमा पनि विभाजन गरिएको छ । अन्त्यमा सन्दर्भसूची पनि समावेश गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

नेपाली साहित्यको कालविभाजन र प्राथमिक कालको निर्धारण

२.१ विषयप्रवेश

नेपाली भाषा भारोपेली परिवारको सतम् वर्गमा पर्ने आर्यइरानेली शाखाबाट संस्कृत, प्राकृत र अपभ्रंश हुँदै विकसित भएको आधुनिक आर्यभाषा मानिन्छ। सुरुसुरुमा व्यावहारिक प्रचलनमा मौखिक रूपमा विकसित नेपाली भाषाले लेख्य रूप प्राप्त गरेको निकै समयावधि पार गरिसकेपछि मात्र साहित्यको रूप पाएको देखिन्छ। नेपाली साहित्यको प्राथमिक काल निर्धारणका लागि नेपाली भाषाले कहिलेदेखि लेख्य रूप प्राप्त गरेको हो भन्ने बारेमा जानकारी राख्न आवश्यक देखिन्छ।

नेपाली इतिहास र भाषाका क्षेत्रमा हुँदै आएका अध्ययन तथा अनुसन्धानले भाषाका प्राचीनतम् अभिलेख र ग्रन्थ वाङ्मयहरू उपलब्ध छन्। यिनै उपलब्धिका कारण नेपाली भाषाको इतिहास पनि लम्बिँदै गएको छ। बालकृष्ण पोखरेलले सुरुमा बाजपरीक्षा वि.सं. १७०० तिर ब्रज भाषाको प्रभावमा लेखिएको^१ उल्लेख गरे पनि पछि यसको रचना वि.सं. १००० तिर भएको^२ बताएका छन्। अहिले यसलाई ब्रज भाषाको प्रभाव नमानी ब्रज र नेपाली दुवैको साझा तत्त्वका रूपमा रहेको प्राकृत तत्त्वबाट प्रभावित मानिएको छ।^३ यसलाई एघारौँ शताब्दीको हो भन्ने उपयुक्त प्रमाण नभेटुन्जेल प्रामाणिक मान्न सकिँदैन। अर्का अन्वेषक पूर्णप्रकाश नेपाल 'यात्री' ले सम्वत् १०३८ को दामुपालको समयको दुल्लुको शिलालेख पनि प्रस्तुत गरेका छन्।^४ भाषाविद् बालकृष्ण पोखरेलको **पाँच सय वर्ष**को नयाँ संस्करणमा पहिलो पाठका रूपमा यो अभिलेख सङ्कलित पनि छ।^५ दामुपालकालीन दुल्लुको सो अभिलेखको प्राप्त रूप बालकृष्ण पोखरेलले **पाँच सय वर्ष**मा यसरी दिएका छन् "ओं ... (मणि ?) पद्मे हुं । दामुपाल भूपाल रेख भई । किष्णु अडैको भाइ सउंपाल अडै सा (के?) ९०३ ।"^६ तर यस अभिलेखलाई नै नेपाली भाषाको सर्वप्राचीन लेख्य अभिलेख हो

१ बालकृष्ण पोखरेल (सम्पा.), **पाँच सय वर्ष**, (काठमाडौँ : जगदम्बा प्रकाशन, २०२०), पृ. ९५।

२ बालकृष्ण पोखरेल, (सम्पा.), **पाँच सय वर्ष**, (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०४३), पृ. ७८।

३ ऐजन।

४ पूर्णप्रकाश नेपाल 'यात्री' **राजा गगनिराजको यात्रा** (काठमाडौँ : नेपाल रिसर्च एसोसिएसन, २०३४), पृ. १२२।

५ बालकृष्ण पोखरेल, (सम्पा.), **पूर्ववत्**, २०४३, पृ. १।

६ ऐजन।

भनेर प्रामाणिकताको पुष्टि गर्न बाँकी नै छ।^{१९} यसपछिको सङ्ग्राम मल्लको १९४६ को अभिलेख प्राप्त भए पनि तिनको प्रामाणिकताको पुष्टि भने अझै हुन सकेको छैन।^{१९} यसकारण अहिलेसम्मको प्रामाणिक लिखित नेपाली भाषाको प्रथम उपलब्ध नमुना वि.सं. १३१२ को अशोकचल्लको ताम्रपत्र नै हो।^{१९} यसरी वि.सं. १३१२ को अशोकचल्लकालीन ताम्रपत्रको समयदेखि लिपिबद्ध हुन थालेको नेपाली भाषाको उन्नाइसौँ शताब्दीको सुरुको समयावधिसम्म साहित्यिक प्रयोग नभई सामान्य व्यावहारिक प्रयोग मात्र भएको पाइन्छ। नेपाली भाषाका प्राचीनतम् उदाहरणले विक्रमको चौधौँ शताब्दीसम्म हामीलाई पुऱ्याए पनि नेपाली भाषामा साहित्य लेखनको सुरुआत श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरणको अभियानसँगै भएको देखिन्छ। यसअघि नेपाली भाषाको उपयोग सामान्य व्यवहार र वाङ्मय प्रयोगका क्षेत्रमा सीमित रहेको देखिन्छ भने यस समयदेखि नेपाली भाषाको प्रयोग काव्यात्मक अभिव्यक्तिका निमित्तसमेत भई साहित्य क्षेत्रमा पनि भएको पाइन्छ र नेपाली भाषामा साहित्यको सिर्जना पनि हुन थालेको देखिन्छ।^{१९} यसरी हेर्दा नेपाली भाषाका सन्दर्भमा विक्रमको उन्नाइसौँ शताब्दीदेखि साहित्यिक सिर्जनाको नौलो आयाम थपिन आएकाले सो समयदेखि नै नेपाली साहित्यको सुरुआत भएको मान्नु उपयुक्त देखिन्छ।

२.२ नेपाली साहित्यको कालविभाजन

विक्रमको उन्नाइसौँ शताब्दीतिर आएर साहित्यिक रूप पाएको नेपाली भाषाको साहित्यको इतिहास विश्वका समृद्ध साहित्यको तुलनामा छोटो देखिए पनि नेपाली साहित्यको कालविभाजन गर्ने परम्परा एक्काइसौँ शताब्दीको सुरुको दशकतिर मात्र भएको तथ्यलाई हेर्दा कालविभाजनको तुलनामा साहित्यको इतिहास लामो देखिन्छ। करिब २६० वर्ष पार गरिसकेको नेपाली साहित्यको वर्तमान समयसम्म आइपुग्दा विविध विधा उपविधाहरूमा अनेकौँ मोड र घुम्तीहरू देखिएका छन्। अहिलेसम्मको नेपाली साहित्यको इतिहासलाई विभिन्न विद्वान्हरूले विविध आधार लिएर विभिन्न कालखण्डमा राखी कालविभाजन गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ। नेपाली साहित्यको इतिहासमा प्रमुख केही

७ शरदचन्द्र शर्मा भट्टराई, **नेपाली साहित्यको इतिहास**, (माध्यमिक काल), दोस्रो संस्क. (काठमाडौँ : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०४८), पृ. ३।

८ खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् र मोहनराज शर्मा, **नेपाली गद्य र भाषासाहित्य** (काठमाडौँ : नवीन प्रकाशन, २०५९), पृ. २४६।

९ शरदचन्द्र शर्मा भट्टराई, **पूर्ववत्**, पृ. ४।

१० मोहनराज शर्मा, "प्राथमिक कालको नेपाली पद्य," चूडामणि बन्धु (सम्पा.), **नेपाली साहित्यको इतिहास, प्रथम खण्ड**, (काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र., २०६०), पृ. १३३।

विद्वान्हरूद्वारा गरिएका कालविभाजनसम्बन्धी प्रयासहरूलाई अहिलेसम्म सबैभन्दा व्यवस्थित रूपमा समेटी अध्ययन गरिएको खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलद्वारा लिखित **कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास** (२०६०) पुस्तकलाई आधार बनाएर कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत तल प्रस्तुत गरिएको छ :^{११}

रत्नध्वज जोशीले **‘नेपाली भाषाको नूतन साहित्य चर्चा’** (२०००) शीर्षक लेखमा नेपाली साहित्यको कालविभाजन यसरी गरेका छन् :^{१२}

१. **आदिकाल** (भानुभक्तदेखि मोतीराम/शम्भुप्रसादसम्म)
२. **मध्यकाल** (१९७३ लेखनाथ र लेखनाथीय ढङ्ग)
३. **आधुनिक काल** (१९८६ देखि सम मुटुको व्यथा)

बाबुराम आचार्यको **पुराना कवि र कविता** (२००३) नामक पुस्तकमा नेपाली साहित्यको कालविभाजन निम्नलिखित अनुसार गरिएको छ :^{१३}

१. **पुरानो समय** (सुरुदेखि १९६० सम्म)
२. **नयाँ समय** (१९६२ देखि यता)

यज्ञराज सत्यालले **नेपाली साहित्यको भूमिका** (२०१६) शीर्षक पुस्तकमा निम्नलिखित ढङ्गले कालविभाजन गरेका छन् :^{१४}

१. **आदिकाल** (उन्नाइसौँ शताब्दीको सुरुको समय)
२. **माध्यमिक काल** (१९४० देखि)
३. **आधुनिक काल** (१९७०–७४ देखि)

डिल्लीराम तिमिसना र माधव भण्डारीले **हाम्रो साहित्य र साहित्यकारहरू** (२०१८) पुस्तकमा नेपाली साहित्यको कालविभाजन यसरी गरेका छन् :^{१५}

१. **प्रारम्भिक काल** (सुवानन्ददेखि रघुनाथसम्म)
२. **उत्थानकाल** (भानुभक्तदेखि)
३. **विकासकाल** (मोतीरामदेखि)
४. **आधुनिक काल** (शारदा पत्रिका र लेखनाथदेखि आजसम्म)

११ खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, **कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास**, (काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र., २०६०), पृ. १६०–१६५ ।

१२ ऐजन, पृ. १६० ।

१३ ऐजन ।

१४ ऐजन ।

१५ ऐजन ।

ईश्वर बरालले **नेपाली साहित्यको कालविभाजन** (२०२२) शीर्षक लेखमा गरेको कालविभाजन यस्तो रहेको छ :^{१६}

१. प्राथमिक काल (१८३३-१९४०)
२. माध्यमिक काल (१९४१-१९८५)
३. आधुनिक काल (१९८६-२००७)
३. प्रजातन्त्र काल (२००७-२०१८)
५. पञ्चायत काल (२०१८- वर्तमानसम्म)

बालकृष्ण पोखरेलले **राष्ट्रभाषा** (२०२२) नामक पुस्तकमा गरेको नेपाली साहित्यको कालविभाजन यस्तो रहेको छ :^{१७}

१. आरम्भिक काल (१३७८-१८००)
२. उत्थान काल (१८००-१९४०)
३. विकास काल (१९४० उपरान्त)

कृष्णप्रसाद पराजुलीले **पन्ध्र तारा र नेपाली साहित्य** (२०२४) मा नेपाली साहित्यको कालविभाजन निम्नलिखित रूपमा गरेका छन् :^{१८}

१. आरम्भिक काल : साधारण अवस्था
२. प्राथमिक काल : थालनी र उत्थान
३. माध्यमिक काल : विकास
४. आधुनिक काल : नवजागरण

मोहनराज शर्माले **नेपालीका केही आधुनिक साहित्यकार** (२०२६) नामक पुस्तकमा नेपाली साहित्यको विकासक्रमलाई पद्यका धारा र प्रवृत्तिका आधारमा निम्नलिखित ढङ्गले कालविभाजन गरेका छन् :^{१९}

१. प्राथमिक काल (१८००-१८७२)
२. पूर्व मध्यकाल (१८७३-१८३९)
३. उत्तर मध्यकाल (१८४०-१९७४)

१६ ऐजन, पृ. १६१ ।

१७ ऐजन ।

१८ ऐजन ।

१९ ऐजन, पृ. १६१-१६२ ।

४. प्राक् आधुनिक काल (१९७५-२००७)

५. आधुनिक काल (२००८ देखि हालसम्म)

तारानाथ शर्माले **नेपाली साहित्यको इतिहास** (२०२७) नामक पुस्तकमा नेपाली साहित्यको कालविभाजन निम्नलिखित अनुसार गरेका छन् :^{२०}

१. भानुभक्तपूर्व युग (प्रारम्भदेखि वि.सं. १८७१ सम्म)

२. भानुभक्त युग (१८७२-१८३९)

३. मोतीराम युग (१९४०-१९७६)

४. क्रान्तिपूर्व युग (१९७७-२००७)

५. क्रान्ति उत्तर युग (२०००- हालसम्म)

दीनानाथ शरणले **नेपाली साहित्यको इतिहास** (२०३१) नामक पुस्तकमा नेपाली साहित्यको कालविभाजन यसरी गरेका छन् :^{२१}

१. आदिकाल (सन् १७७६-१८४१)

२. पूर्व मध्यकाल (सन् १८४१-१८८२)

३. उत्तर मध्यकाल (सन् १८८२-१९१२)

४. आधुनिक काल (सन् १९१३-१९७४)

हर्षनाथ शर्मा भट्टराईले **नेपाली साहित्य परिचय** (२०३२) नामक पुस्तकमा नेपाली साहित्यको कालविभाजन निम्नलिखित ढङ्गले गरेको पाइन्छ :^{२२}

१. लौह युग (मोतीराम पूर्व)

२. स्वर्ण युग (मोतीराम, लेखनाथ, देवकोटा, सम र घिमिरे आदि)

३. रजत युग (स्वर्ण युगपछि)

३. कास्य युग (रजत युगपछि)

दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्माको **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास** (२०३४) नामक पुस्तकमा नेपाली साहित्यका विभिन्न विधाको कालविभाजन गर्ने क्रममा कविताको कालविभाजन यसरी गरिएको छ :^{२३}

२० ऐजन, प. १६२ ।

२१ ऐजन ।

२२ ऐजन ।

२३ ऐजन, पृ. १६३ ।

१. आदिकाल वा वीरगाथा काल (१८०१-१८७२)
२. पूर्वमध्यकाल वा भक्तिकाल (१८७३-१८३९)
३. उत्तर मध्यकाल वा श्रृङ्गार काल (१९४०-१९७४)
४. मध्य आधुनिक वा नव्य काल (१९७५-२००७)
५. आधुनिक काल (२००८ देखि हालसम्म)

कमला साङ्कृत्यानको **नेपाली साहित्य** (२०४३) शीर्षक पुस्तकमा नेपाली साहित्यको कालविभाजन यसरी गरिएको छ :^{२४}

१. भानुभक्तपूर्व युग अर्थात् वीरकाल, ताम्रपत्र, अभिलेख काल (सुरुदेखि सन् १८१४)
२. भानुभक्त युग अर्थात् भक्तिकाल (सन् १८१५-१८२२)
३. मोतीराम युग वा श्रृङ्गारकाल (सन् १८३३-१९१९)
४. पूर्वक्रान्तियुग (सन् १९३०-१९४७)
५. प्रजातन्त्रपछिको युग (सन् १९४८ देखि हालसम्म)

बासुदेव त्रिपाठीले **नेपाली कविता भाग ४** (२०४६) मा नेपाली कविताको कालविभाजन निम्नलिखितअनुसार गरेका छन् :^{२५}

१. प्राथमिक काल (१८२०-१९४०)
२. माध्यमिक काल (१९४१-१९७४)
३. आधुनिक काल (१९७५-हालसम्म)
 - (क) परिष्कारवादी धारा (१९७५/७६-१९९०)
 - (ख) स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी धारा (१९९१-२०१५)
 - (ग) प्रयोगवादी धारा (२०१७-२०२९)
 - (घ) समसामयिक धारा (२०३०-हालसम्म)

गोपालप्रसाद भण्डारीले **प्राग्भानुभक्तिय नेपाली काव्य** (२०५३) नामक पुस्तकमा नेपाली साहित्यको कालविभाजन निम्नलिखित ढङ्गले गरेका छन् :^{२६}

१. प्राग्भानुभक्तिय युग (वि.सं. १४५०-१८७१)
२. भानुभक्त युग (१८७२-१९२३)

२४ ऐजन ।

२५ ऐजन ।

२६ गोपालप्रसाद भण्डारी, **प्राग्भानुभक्तिय नेपाली काव्य**, (काठमाडौं : ने.रा.प्र.प., २०५३), पृ. ३६ ।

३. मोतीराम युग (१९२३-१९९०)

४. आधुनिक युग

- (क) प्रथम चरण (१९९१-१९९७)
- (ख) द्वितीय चरण (१९९८-२००६)
- (ग) तृतीय चरण (२००७-२०१६)
- (घ) चतुर्थ चरण (२०१७-२०३५)
- (ङ) पञ्चम चरण (२०३६-२०४५)
- (च) षष्ठ चरण (२०४६-हालसम्म)

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलेले नेपाली कविता (२०५४) तथा नेपाली कवि र कविता (२०५४) नामक पुस्तकहरूमा नेपाली कविताको कालविभाजन यसरी गरेका छन् :^{२७}

१. प्राथमिक काल (सुरुदेखि १९४०)

- (क) पूर्वार्ध (सुरुदेखि १८७१ : वीर धारा)
- (ख) उत्तरार्ध (१८७२-१९४० : भक्ति धारा)

२. माध्यमिक काल (१९४१ देखि १९९१ सम्म)

- (क) पूर्वार्ध (१९४१-१९७४ सम्म : श्रृङ्गारिक धारा)
- (ख) उत्तरार्ध (१९७५-१९९१ सम्म : शास्त्रीयतावादी/परिष्कारवादी धारा)

३. आधुनिक काल (१९९१ देखि यता)

- (क) स्वच्छन्दतावादी धारा (१९९१-२०१६)
- (ख) प्रयोगवादी धारा (२०१७ देखि २०३५)
- (ग) समसामयिक धारा (२०३६ देखि यता)

मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलेद्वारा लिखित नेपाली कविता र आख्यान (२०५५), नेपाली गद्य, भाषा साहित्य र इतिहास (२०५५), नेपाली कविता, नाटक र इतिहास (२०५६), नेपाली काव्य र साहित्य (२०६०) नामक पुस्तकहरूमा नेपाली कविताको कालविभाजन खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलेद्वारा गरिएको माथिको कालविभाजनसँग मिल्ने देखिन्छ ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलेले कविताको संरचनात्मक विश्लेषण (२०५८) नामक विद्यावारिधि र शोधप्रबन्ध कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास (२०६०) नामक

^{२७} खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले, पूर्ववत्, पृ. १६५ ।

पुस्तकमा नेपाली कविताको कालविभाजन समयावधि निम्नलिखितअनुसार निर्धारण गरेका छन् :^{२८}

१. प्राथमिक काल (सुरुदेखि १९४) सम्म)

(क) पूर्वार्ध (सुरुदेखि १८७१ सम्म वीर धारा)

(ख) उत्तरार्ध (१८७२-१९४० भक्ति धारा)

२. माध्यमिक काल (१९४१-१९९१ सम्म)

(क) पूर्वार्ध (१९४१-१९७४ : श्रृङ्गारिक धारा)

(ख) उत्तरार्ध (१९७५-१९९१ : शास्त्रीयतावादी/परिष्कारवादी धारा)

३. आधुनिक काल (१९९१ देखि यता)

(क) स्वच्छन्दतावादी धारा (१९९१-२०१६)

(ख) प्रयोगवादी धारा (२०१७-२०३५)

(ग) समसामयिक धारा (२०३६ देखि यता)

माथि प्रस्तुत गरिएका सम्पूर्ण कालविभाजनसम्बन्धी प्रयासरूलाई हेर्दा नेपाली साहित्यको कालविभाजन गर्दा विद्वान्हरूले निम्नलिखित कुराहरूलाई आधार बनाएको देखिन्छ :^{२९}

१. ऐतिहासिक कालखण्डको आधार

२. राजनीतिक घटना वा आन्दोलनको आधार

३. प्रसिद्ध एवम् प्रभावशाली शासक र विशिष्ट साहित्यकार व्यक्तित्वको आधार

४. साहित्यिक प्रभाव र प्रवृत्तिको आधार ।

नेपाली साहित्यको कालविभाजन गर्ने क्रममा विशिष्ट साहित्यिक स्रष्टा एवम् प्रभावशाली शासकको नामका आधारमा नामकरण गरिनु उपयुक्त देखिँदैन किनभने जुनसुकै युगमा प्रभावशाली स्रष्टा एवम् शासकको जन्म नहुन सक्छ । यसका अतिरिक्त कुनै व्यक्तिपरक नामले कुनै युगको साहित्यमा देखापरेका वा पर्न सक्ने विभिन्न प्रवृत्ति, अवस्था एवम् शैलीगत स्वरूपलाई प्रतिनिधित्व गर्न पनि सक्दैन । त्यसै गरी साहित्यिक प्रवृत्ति लामो समयसम्म परिवर्तन नहुन वा समान नरहन पनि सक्छ । सधैंभरि राजनैतिक आन्दोलन

२८ (क) खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, कविताको संरचनात्मक विश्लेषण, (अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रिवि, २०५८), पृ. २१७ ।

(ख) _____ कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास, पूर्ववत् ।

२९ ऐजन, पृ. १६५ ।

भइरहन्छ भन्ने पनि हुँदैन । यस दृष्टिबाट हेर्दा पूर्ण वैज्ञानिक नभए पनि ऐतिहासिक कालखण्डकै आधारमा साहित्यको कालविभाजन गर्नु अलि बढी व्यावहारिक देखिन्छ । नेपाली साहित्यमा साहित्यका अन्य विधाहरूलाई छाडेर केवल कविता वा पद्यविधामा मात्र केन्द्रित भई कतिपय इतिहासकारहरूले आफ्नो मान्यता अघि सारेकाले विवाद चुलिँदै गएको देखिन्छ । माथि दिइएका विभिन्न विद्वान्हरूका साहित्यका कालविभाजनसम्बन्धी प्रयासहरू पनि मूलतः पद्यविधामा नै केन्द्रित देखिन्छन् । विभिन्न विद्वान्हरूको कालविभाजनको समयावधि पृथक्पृथक् भए पनि अधिकांश ऐतिहासिक कालखण्डमै आधारित देखिन्छन् जसले केही मात्रामा भए पनि प्रवृत्तिगत भिन्नतालाई समेट्न सकेका छन् । नेपाली साहित्यमा यही ऐतिहासिक आधारलाई अँगालेर मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलद्वारा गरिएको नेपाली साहित्यको कालविभाजन सबैभन्दा बढी वैज्ञानिक, तर्कसङ्गत र उपयुक्त भएकोले तिनै विद्वान्हरूको मतलाई अवलम्बन गरी निष्कर्षमा नेपाली साहित्यको कालविभाजन निम्नलिखित ढङ्गले गर्न सकिन्छ :

१. **प्राथमिक काल** (सुरुदेखि १९४०)

(क) **पूर्वार्ध** (सुरुदेखि १८७१ : वीर धारा)

(ख) **उत्तरार्ध** (१८७२-१९४० : भक्ति धारा)

२. **माध्यमिक काल** (१९४१-१९९१)

(क) **पूर्वार्ध** (१९४१-१९७४ : श्रृङ्गारिक धारा)

(ख) **उत्तरार्ध** (१९७५-१९९१ : शास्त्रीयतावादी/परिष्कारवादी धारा)

३. **आधुनिक काल** (१९९१-हालसम्म)

(क) **स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी** (१९९१-२०१५)

(ख) **प्रयोगवादी धारा** (२०१७-२०३५)

(ग) **समसामयिक धारा** (२०३६-हालसम्म)

नेपाली कविताविधाको प्राथमिककालीन समयमा पद्यका अतिरिक्त गद्य पनि साहित्यिक भावाभिव्यक्तिको माध्यमका रूपमा विकसित भइरहेको पाइन्छ । श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरणकालीन समयबाट सुरु भएको नेपाली साहित्य केवल पद्यका क्षेत्रमा मात्र सीमित नरही गद्यका क्षेत्रमा समेत यसले आफ्नो साहित्यिकतालाई अघि बढाउने कार्य गरिरहेको देखिन्छ । माथि दिइएका विभिन्न विद्वान्हरूका कालविभाजनसम्बन्धी प्रयासहरू प्रायः पद्यकेन्द्री भएकोले आख्यानेतर

गद्यसाहित्यको प्राथमिक काल निर्धारणका लागि गद्यका विभिन्न विधाहरूमा विभिन्न विद्वान्हरूले गरेका कालविभाजनसम्बन्धी मतहरूलाई कालक्रमिक रूपमा राखी निष्कर्षमा पुग्नु उचित देखिन्छ । केही विद्वान्हरूद्वारा गद्यका क्षेत्रमा गरिएका कालविभाजनसम्बन्धी प्रयासहरूलाई कालक्रमिक रूपमा तल दिइन्छ :

दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्माले **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास (२०३४)** नामक पुस्तकमा नेपाली साहित्यका विभिन्न विधाहरूको कालविभाजन गर्ने क्रममा कथा,^{३०} उपन्यास,^{३१} निबन्ध,^{३२} नाटक,^{३३} जीवनी साहित्य^{३४} र यात्रासाहित्य^{३५}को कालविभाजन निम्नलिखित ढङ्गले अलगअलग रूपमा गरेको पाइन्छ :

१. नेपाली कथाको कालविभाजन

- (क) प्रारम्भिक काल (१८२७-१९५७)
- (ख) माध्यमिक काल (१९५८-१९९९)
- (ग) आधुनिक काल (१९९२-हालसम्म)

२. नेपाली उपन्यासको कालविभाजन

- (क) पृष्ठभूमि काल/प्राथमिक काल (१८२७-१९४५)
- (ख) निर्माण काल/माध्यमिक काल (१९४६-१९९०)
- (ग) विकास काल/आधुनिक काल (१९९१-हालसम्म)

३. नेपाली निबन्धको कालविभाजन

- (क) पृष्ठभूमि काल/प्रारम्भिक काल (१८३१-१९५७)
- (ख) निर्माण वा माध्यमिक काल (१९५८-१९९९)
- (ग) विकास वा आधुनिक काल (१९९२-हालसम्म)

४. नेपाली नाटकको कालविभाजन

- (क) पहिलो चरण १९४४-१९८५)
- (ख) दोस्रो चरण (१९८६-२००७)
- (ग) तेस्रो चरण (२००८-हालसम्म)

३० मोहनराज शर्मा र दयाराम श्रेष्ठ, **पूर्ववत्**, पृ. ७४ ।

३१ **ऐजन**, पृ. ९९ ।

३२ **ऐजन**, पृ. १२२ ।

३३ **ऐजन**, पृ. १३५ ।

३४ **ऐजन**, पृ. १७२ ।

३५ **ऐजन**, पृ. १८२ ।

५. नेपाली जीवनी साहित्यको कालविभाजन

- (क) प्रस्तावना काल (१९४८ पूर्व)
- (ख) निर्माण काल (१९४८-२००६)
- (ग) विकास काल (२००० देखि हालसम्म)

६. नेपाली यात्रासाहित्यको कालविभाजन

- (क) निर्माण काल (२००७ को क्रान्तिपूर्व)
- (ख) विकास काल (२००७ को क्रान्तिपश्चात्)

राजेन्द्र सुवेदीले **स्रष्टा दृष्टि : द्रष्टा दृष्टि** (२०४३) नामक पुस्तकमा नेपाली निबन्धको कालविभाजन निम्नलिखित ढङ्गले गरेका छन् :^{३६}

१. पृष्ठभूमि चरण (१३१२-१९५० सम्म)
२. विकास चरण (१९५१-१९९२)
३. वर्तमान चरण (१९९३-हालसम्म)

राजेन्द्र सुवेदीले **नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति** (२०५३) शीर्षक पुस्तकमा नेपाली उपन्यासको काल विभाजन निम्नलिखित रूपमा गरेका छन् :^{३७}

१. पृष्ठभूमि काल (१८२७ पूर्व)
२. प्राथमिक काल (१८२७-१९४१)
३. माध्यमिक काल (१९४१-१९९१)
४. आधुनिक काल (१९९१ यता)

देवीप्रसाद गौतम र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले **नेपाली निबन्ध** (२०५४) शीर्षकको पुस्तकमा नेपाली निबन्धको विकासक्रमलाई निम्नलिखित ढङ्गले निर्धारित गरेका छन् :^{३८}

१. प्राथमिक काल (सुरुदेखि १९५७ सम्म : पृष्ठभूमि)
२. माध्यमिक काल (१९५८-१९९१ सम्म : प्रारूप निर्माण)
३. आधुनिक काल (१९९२ देखि यता : विकास)

महादेव अवस्थीले **नेपाली कथा, भाग २** (२०५५) मा नेपाली कथाको विकासक्रमलाई निम्नलिखित ढङ्गले विभाजन गरेका छन् :^{३९}

३६ राजेन्द्र सुवेदी, **स्रष्टा दृष्टि : द्रष्टा दृष्टि**, (काठमाडौं : साभ्ना प्रकाशन, २०४३), पृ. ५१ ।

३७ _____ **नेपाली उपाध्याय परम्परा र प्रवृत्ति**, (वाराणसी : भूमिका प्रकाशन, २०५३), पृ. २४-२६ ।

३८ देवीप्रसाद गौतम र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले, **नेपाली निबन्ध**, (काठमाडौं : नवीन प्रकाशन, २०५५), पृ. ११ ।

३९ महादेव अवस्थी, **नेपाली कथा, भाग २** (सम्पा.), (काठमाडौं : साभ्ना प्रकाशन, २०५५), पृ. ११ ।

१. प्राथमिक युग (वि.सं. १८२७-१९५७)
२. माध्यमिक युग (वि.सं. १९५८-१९९०)
३. आधुनिक युग (वि.सं. १९९१ यता)

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास** (२०५६) नामक पुस्तकमा नेपाली उपन्यासको विकासक्रमलाई यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :^{४०}

१. प्राथमिक काल (१८२७-१९४५)
२. माध्यमिक काल (१९४६-१९९०)
३. आधुनिक काल (१९९१-हालसम्म)

दयाराम श्रेष्ठले **नेपाली कथा भाग ४** (२०५७) नामक पुस्तकमा गरेको नेपाली कथाको कालविभाजन यसप्रकार रहेको छ :^{४१}

१. प्रारम्भिक कालखण्ड (वि.सं. १८२७-१९५७)
२. माध्यमिक कालखण्ड (वि.सं. १९५८-१९९०)
३. आधुनिक कालखण्ड (वि.सं. १९९१ देखि यता)

गोपीकृष्ण शर्माले **नेपाली निबन्ध परिचय** (२०५७) नामक पुस्तकमा नेपाली निबन्धको विकासक्रम निम्नलिखित रूपमा निर्धारण गरेका छन् :^{४२}

१. प्राथमिक काल (सुरुदेखि वि.सं. १९४० सम्म)
२. माध्यमिक काल (वि.सं. १९४१-१९९० सम्म)
३. आधुनिक काल (१९९१ देखि यता)

- (क) प्रथम चरण (१९९१-२००३)
- (ख) द्वितीय चरण (२००४-२०१६)
- (ग) तृतीय चरण (२०१७ देखि)

केशवप्रसाद उपाध्यायले **नेपाली एकाङ्की भाग ३** (२०५८) मा नेपाली एकाङ्कीको कालविभाजन निम्नलिखित रूपमा गरेका छन् :^{४३}

^{४०} कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**, दोस्रो संस्क. (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५८), पृ. ७७।

^{४१} दयाराम श्रेष्ठ, **नेपाली कथा, भाग ४** (सम्पा.) (काठमाडौं : प्रकाशन, २०५७), पृ. २०-२६।

^{४२} गोपीकृष्ण शर्मा, **नेपाली निबन्ध परिचय**, एघारौं संस्क., (काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०५७), पृ. ३०-४४।

^{४३} केशवप्रसाद उपाध्याय र अन्य (सम्पा.), **नेपाली एकाङ्की भाग ३**, तेस्रो संस्क., (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५८), पृ. ७।

१. पहिलो चरण (१९८९-२००२)
२. दोस्रो चरण (२००३-२०१६)
३. तेस्रो चरण (२०१७-२०२९)
४. चौथो चरण (२०३० उप्रान्त)

मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले **नेपाली गद्य र भाषासाहित्य** (२०५९) नामक पुस्तकमा नेपाली कथा,^{४४} उपन्यास,^{४५} निबन्ध^{४६}को कालविभाजन निम्नलिखित ढङ्गले गरेका छन् :

१. नेपाली कथाको कालविभाजन

- (क) पूर्वकाल (१८०० देखि १९९१ सम्म)
 - (अ) पहिलो चरण (१९५९ देखि १९९१ सम्म)
 - (आ) दोस्रो चरण (१९५९ देखि १९९१ सम्म)
- (ख) वर्तमान काल
 - (अ) पहिलो चरण (१९९२ देखि २०१६ सम्म)
 - (आ) दोस्रो चरण (२०१७ देखि यता)

२. नेपाली उपन्यासको कालविभाजन

- (क) पूर्वकाल (१८२७ देखि १९९० सम्म)
 - (अ) पहिलो चरण (१८२७ देखि यता १९४५ सम्म)
 - (आ) दोस्रो चरण (१९४६ देखि १९९० सम्म)
- (ख) वर्तमान काल (१९९१ देखि यता)
 - (अ) पहिलो चरण (१९९१ देखि २०१६ सम्म)
 - (आ) दोस्रो चरण (२०१७ देखि यता)

३. नेपाली निबन्धको कालविभाजन

१. पूर्वकाल (१९५८ देखि १९९१ सम्म)
२. वर्तमान काल (१९९२ देखि यता)

४४ मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले, **पूर्ववत्**, पृ. ४ ।

४५ ऐजन्, पृ. १०५ ।

४६ ऐजन्, पृ. १५२ ।

यी विद्वान्हरूले वि.सं. १९५८ को समयावधिभन्दा अघिलाई निबन्धको पृष्ठभूमिकाल मानेका छन् ।

चूडामणि बन्धुद्वारा सम्पादित **नेपाली साहित्यको इतिहास प्रथम खण्ड** (२०६०) नामक पुस्तकमा शरदचन्द्र शर्मा भट्टराईले नेपाली गद्याख्यानको अहिलेसम्मको स्वरूपलाई निम्नलिखित तीन कालमा राखेर विभाजन गरेको पाइन्छः^{४७}

१. **प्रारम्भिक काल** (वि.सं. १८२७ देखि १९४०)
२. **माध्यमिक काल** (वि.सं. १९४१-१९९० सम्म)
३. **आधुनिक काल** (१९९१ देखि आजसम्म)

केशवप्रसाद उपाध्यायले **नेपाली नाटक र नाटककार** (२०६१) नामक पुस्तकमा नेपाली नाटकको विकासक्रमलाई निम्नलिखित ढङ्गले निर्धारण गरेका छन् :^{४८}

१. **पहिलो चरण** (१९४४-४८-८५)
 - (क) **पहिलो उपचरण** (१९४४-४८-६२)
 - (ख) **दोस्रो उपचरण** (१९६३-१९८५)
२. **दोस्रो चरण** (१९८६-२००२)
३. **तेस्रो चरण** (२००३-२०१५)
४. **चौथो चरण** (२०१६-२०२९)
५. **पाँचौँ चरण** (२०३०-२०५९)
 - (क) **पहिलो उपचरण** (२०३०-३७)
 - (ख) **दोस्रो उपचरण** (२०३८-४५)
 - (ग) **तेस्रो** (२०४६-५१)
 - (घ) **चौथो** (२०५२-५९)

रामचन्द्र पोखरेलको **नेपाली नाटक सिद्धान्त र समीक्षा** (२०६२) नामक पुस्तकमा नेपाली नाटकको कालविभाजन यसरी गरिएको छ :^{४९}

१. **पहिलो चरण** (सुरुदेखि वि.सं. १९४३ सम्म)
२. **दोस्रो चरण** (१९४४-१९८५)
३. **तेस्रो चरण** (१९८६-२०६३)

^{४७} शरदचन्द्र शर्मा भट्टराई, "प्राथमिक कालको नेपाली गद्याख्यान", चूडामणि बन्धु, (सम्पा.), **पूर्ववत्**, पृ. ३४४ ।

^{४८} केशवप्रसाद उपाध्याय, **नेपाली नाटक र नाटककार**, (काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०६१, पृ. ५ ।

^{४९} रामचन्द्र पोखरेल, **नेपाली नाटक सिद्धान्त र समीक्षा**, (काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६२), पृ. १५० ।

माथि प्रस्तुत गरिएका कालविभाजनसम्बन्धी प्रयासहरूलाई हेर्दा विभिन्न विद्वान्हरूले गद्यसाहित्यका अलगअलग विधाहरूलाई विभिन्न कालखण्डमा राखी विभाजन गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ । साहित्यको कालविभाजन गर्नु भनेको साहित्यिक विधाहरूको समय निर्धारण गर्नु हो । माथि प्रस्तुत गरिएका नेपाली गद्यसाहित्यका विभिन्न विधाको कालविभाजनको समयावधि अलगअलग भए पनि अधिकांशतः ती ऐतिहासिक कालखण्डमै आधारित छन् । कुनै पनि साहित्यिक विधाको कालविभाजन ऐतिहासिक कालखण्डमा राखेर विभाजन गर्ने क्रममा कुनै एउटा रचना/कृतिलाई आधार मानेर त्यही समयबिन्दुबाट त्यस विधाको थालनी भएको मान्नु त्यति बढी युक्तिसङ्गत, वैज्ञानिक र व्यावहारिक हुँदैन किनभने समयक्रमसँगै हुँदै जाने खोज, अध्ययन तथा अनुसन्धानले त्यसभन्दा अधिका कुनै सामग्री फेला परेमा तिनलाई कता राख्ने भन्ने समस्या आउँछ । त्यसकारण यही समयबिन्दुबाट यो विधाको सुरुआत भएको हो भनेर जिकिर गर्नु वा आफ्नो मान्यता अधि सार्नु इतिहासकारले आफ्नो मान्यताप्रति आफैँ विवाद सिर्जना गर्नु मात्र हो । यसरी तिथिमिति किटान गरेर साहित्यका विविध विधाको थालनी भएको मान्दा पछि फेला पर्ने सम्भावना रहेका सामग्रीको स्थानका लागि ढोका बन्द हुन पुग्छ । यसैगरी कतिपय विद्वान्हरूले गद्यका केही विधाहरूको कालविभाजन गर्ने क्रममा पनि पद्यमा गरिएको कालविभाजनसम्बन्धी समयावधिलाई नै आधार बनाएको पाइन्छ । यसो गर्नु उचित होइन किनकि सबै साहित्यिक विधा-उपविधाहरूमा एकै समयबाट प्रवृत्तिगत रूपमा अन्तर नआउन सक्छ । कुनै एक विधाविशेषमा आधारित भएर सबै साहित्यिक विधा-उपविधाहरूको कालविभाजन गर्दा ती विधाहरूप्रति उचित न्याय हुन सक्दैन । नेपाली गद्यसाहित्यका विविध विधाहरूको कालविभाजन पद्यमा जस्तो विशिष्ट स्रष्टा एवम् प्रभावशाली शासकको नामका आधारमा, राजनैतिक घटनाका आधारमा नगरीकन विशेषतया ऐतिहासिक कालखण्ड र प्रवृत्तिकै आधारमा गरेको पाइन्छ । खिचडी वा अन्योललाई आमन्त्रण नगर्ने हो भने नेपाली साहित्यका विविध विधा-उपविधाहरूको कालविभाजन गर्ने उपयुक्त आधार ऐतिहासिक कालखण्ड, (प्राथमिक, माध्यमिक र आधुनिक) नै हुन सक्छ । यही कुरालाई आधार बनाएर निष्कर्षमा नेपाली निबन्ध विधाको कालविभाजन निम्नानुसार गर्न सकिन्छ :

१. **प्राथमिक काल** (सुरुदेखि १९५७ सम्म)
२. **माध्यमिक काल** (१९५८-१९९१)
३. **आधुनिक काल** (१९९२-यता)

२.३ निष्कर्ष

नेपाली भाषाले चौधौँ शताब्दीको सुरुको दशकदेखि नै लिखित रूपमा प्रयोग हुने अवसर पाएको भए पनि उन्नाइसौँ शताब्दी वा श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरणको अभियानबाट मात्र साहित्यिक क्षेत्रमा प्रवेश पाएको देखिन्छ । व्यवहारिक प्रचलनमा विकसित हुँदै आएको नेपाली भाषाले यहाँ आएर मात्र साहित्यिक रूपमा अभिभक्त हुन पाएको देखिन्छ । यसरी सुरु भएको नेपाली भाषाको साहित्यको विकास वर्तमान समयसम्म निरन्तर रूपमा अघि बढिरहेको छ र विकासका क्रममा साहित्यका अनेक विधा उपविधाहरूको पनि विकास भइसकेको छ । यस क्रममा साहित्यका विभिन्न विधाहरूमा अनेक मोड र घुम्तीहरू देखिइसकेका छन् । नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा विकसित साहित्यका क्षेत्रमा विकसित साहित्यका विभिन्न विधाहरूलाई आधार बनाएर विभिन्न विद्वान्हरूले साहित्यको कालविभाजन पनि अलगअलग समयावधिका आधारमा गरेका छन् । अधिकांश विद्वान्हरूले गरेको साहित्यको कालविभाजन पद्यकेन्द्री भएकोले एकपक्षीय देखिन्छ । आख्यानैतर गद्यसाहित्यको साहित्यिक विधाको एक महत्त्वपूर्ण अङ्ग भएकोले प्राथमिककालीन आख्यानैतर गद्यसाहित्यको अध्ययन विश्लेषणका लागि आख्यानैतर गद्यसाहित्यको प्राथमिककालको निर्धारण गद्यसाहित्यकै परिप्रेक्ष्यमा राखेर गर्न उचित देखिन्छ । यही कुरालाई आत्मसात गरी यस अध्यायमा नेपाली साहित्यमा गद्यसाहित्यको कालविभाजनसम्बन्धी केही विद्वान्हरूद्वारा राखिएका मतहरूलाई अघि सारी निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ । नेपाली साहित्यको पद्यविधाको कालविभाजन गर्ने क्रममा आधुनिक कालको थालनीका बारेमा जेजति विवाद छ, त्यति बढी विवाद गद्यविधामा छैन तर पनि गद्यसाहित्यको कालविभाजनमा पनि विद्वान्हरूबीच मतमतान्तर भन्ने रहेका देखिन्छन् । नेपाली गद्यसाहित्यका विविध विधाहरूमा फरकफरक समयावधिदेखि भिन्नभिन्न प्रवृत्तिको प्रवेश भएका कारण पनि सबै विधाहरूको कालविभाजनमा वा समयनिर्धारणमा एकरूपता नआएको देखिन्छ । यस अवस्थामा राष्ट्रियस्तरका सङ्घ संस्थाहरूले विभिन्न विद्वान्हरूको सम्मेलन गराई उपयुक्त र मान्य समय निर्धारण गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको देखिन्छ । कालविभाजनका आधारहरू विभिन्न भए पनि प्रवृत्तिको आधार बढी वैज्ञानिक, उपयुक्त र तर्कसङ्गत हुने भएकाले सोही आधारमा ऐतिहासिक कालखण्डलाई अपनाई आख्यानैतर गद्यसाहित्यको निर्धारण सुरुदेखि गोरखापत्रको प्रकाशनपूर्वसम्मलाई मानिएको हो ।

तेस्रो परिच्छेद

आख्यानात्मक र आख्यानेतर गद्यसाहित्यको पहिचान

३.१ सैद्धान्तिक परिचय

साहित्यिक सिर्जनाका मूलतः कविता, आख्यान, नाटक र निबन्ध गरी चार विधाहरू देखापर्दछन् । अभिव्यक्तिका क्रममा हुने भाषिक वितरणका आधारमा समग्र साहित्यलाई गद्य र पद्य गरी दुई भागमा बाँड्न सकिन्छ । यी दुवै भाषामा भिन्नता हुन्छ । शुद्ध गद्यमा भाषाको स्थूल र न्यून लयात्मक रूपको प्रयोग गरिन्छ ।^{५०} पद्यमा भाषाको सूक्ष्म र लयात्मक रूपको प्रयोग गरिन्छ । गद्यमा प्रयोग गरिएको भाषा क्रमबद्ध रूपले प्रवाहित हुन्छ भने पद्यमा प्रयोग गरिएको भाषा विचलनयुक्त ढङ्गले खण्डखण्डमा प्रवाहित हुन्छ । आख्यानात्मक गद्यसाहित्य भनेर मूलतः कथा र उपन्यासलाई चिन्ने गरिन्छ भने आख्यानेतर गद्यसाहित्यका रूपमा निबन्ध र निबन्धात्मक शैलीमा लेखिने यसका अन्य भेदहरू पर्दछन् । नेपाली साहित्यका समालोचकहरूले आख्यानात्मक साहित्यको बारेमा सैद्धान्तिक चर्चापरिचर्चा पर्याप्त मात्रामा गरेका छैनन् । खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्को विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध तयार पार्ने क्रममा निर्मित पुस्तक **कविताको संरचनात्मक विश्लेषण** (२०६०) मा आख्यानात्मक साहित्यलाई तल दिइएबमोजिम चिनाइएको छ :

“आख्यान शब्द Narrative को नेपाली रूपान्तर हो । अङ्ग्रेजीमा Episode र Fiction ले पनि आख्यानलाई नै जनाउँछन् । ल्याटिनेली शब्द Narrative को अर्थ भन्नु तथा Episode को अर्थ तथा Fiction को अर्थ गद्याख्यान (कथा उपन्यास) भन्ने हुन्छ । यिनमा Episode ले लामो आख्यानको कुनै घटना, प्रसङ्ग तथा विभिन्न खण्डमा विभक्त क्रमबद्ध रचनाको एउटा खण्ड वा उपाख्यान भन्ने पनि बुझाउँछ । यो एउटा एकल र एकीकृत कार्यव्यापारको प्रस्तुति भएको घटना प्रसङ्ग तथा लामो आख्यानको एउटा भाग हो र यसले प्रमुख कथानकको कार्यव्यापारलाई गतिशील तुल्याउँछ । यसमा मुख्य चरित्र र कथानकको विस्तार हुनाका साथै कथानक र घटनाक्रमको श्रृङ्खलाक्रमिक र व्यतिक्रमिक हुनसक्छ । यस्तो संरचनामा प्रसङ्गहरूको श्रृङ्खलाका बीच कालक्रमिक सम्बन्ध हुन्छ र यस अवस्थामा कतिपय सानातिना घटना श्रृङ्खलाहरू हराउँदा पनि सिङ्गो संरचनामा खास फरक पर्दैन ।”^{५१}

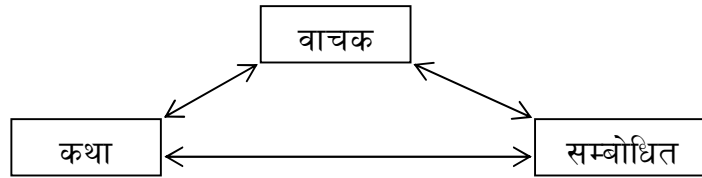
“सार्वकालिक र सार्वदेशिक अस्तित्व भएको एउटा प्रमुख विधा मानिने आख्यान/समाख्यानले यथार्थ वा काल्पनिक घटनाहरूका बीचमा हुने पारस्परिक सम्बन्धको वर्णन विवरण र वृत्तान्तलाई जनाउँछ । यसमा वर्णित

^{५०} खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, **आधुनिक नेपाली समालोचना**, (काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र., २०५७), पृ. १७ ।

^{५१} खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, **कविताको संरचनात्मक विश्लेषण**, पूर्ववत्, पृ. २०७ ।

घटना वा प्रसङ्गरूमा परिवर्तन आइरहन्छ तापनि तिनका बीच कुनै न कुनै प्रकारको सम्बन्ध रहन्छ । एकअर्काका पूर्वधारणा वा अनुक्रम नभई स्वतन्त्र रूपमा आउने दुई वा दुईभन्दा बढी यथार्थ वा कल्पित घटना वा स्थितिहरूको कालक्रमिक प्रतिनिधित्वलाई आख्यान भनिन्छ । आख्यान सिर्जना गर्दा वर्णनका साथ घटना श्रृङ्खलाका बीचमा सम्बन्ध स्थापित गर्दै कथालाई अगाडि बढाइन्छ । आख्यानात्मक/समाख्यानात्मक कृतिको रचना प्रथम पुरुष र तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा गर्न सकिने भएकोले आख्यान पनि प्रथम र तृतीय पुरुषात्मक हुन्छ । एकआपसमा सम्बद्ध अनेक घटनाहरूको चयन गरी क्रमिक वा व्यतिक्रमिक रूपमा वर्णन गर्दै आख्यानको निर्माण गरिन्छ ।”^{५२}

“आख्यान क्रियामिक हुन्छ । वाचक, कथा र सम्बोधित गरी तीन पक्षले यसको संरचनालाई पूर्णता प्रदान गर्दछन् । यसलाई निम्नलिखित ढङ्गले आरेखामा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।”^{५३}

“सामान्यतया आख्यानले कथा, कथानक, उक्ति, आख्यायिका, वृत्तान्त आदि अर्थ बोध गराउँछ, भने साहित्यिक सन्दर्भमा आख्यानले गद्य वा पद्यमा लेखिएको कथात्मकयुक्त सानो वा ठूलो आयामको रचनालाई बुझाउँछ । कथाकथन, चरित्र र परिवेश आदिको वर्णन विवरण भएको रचना पनि आख्यानभित्रै पर्दछ । अनौठो र विचित्र खाले घटना वर्णन गरिएको वर्णनात्मक रचना मानिने रोमान्सले पनि आख्यानको अर्थ ग्रहण गरेको छ । अतः कथा भन्नु वा कुनै परिस्थिति वा घटनाको अन्वितिमूलक वर्णन गर्नु आख्यान हो ।”^{५४}

यसरी आख्यान भन्नाले वाचक, सम्बोधित र कथाको त्रियामिक संरचनामा निबद्ध पद्यात्मक वा गद्यात्मक भाषामा लेखिएको रचना हो भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ ।

३.२ आख्यानात्मक र आख्यानेतर गद्यसाहित्यबीच तुलना

निबन्ध आख्यानेतर गद्यसाहित्यको मुख्य विधा हो । आख्यान र आख्यानेतर गद्यसाहित्यबीच फरक छुट्याउन मोहनराज शर्माद्वारा “शोधविधि र सिर्जनाविधि” (२०५६) शीर्षक लेखमा विभिन्न आधार अपनाएर साहित्यका विभिन्न विधाहरूबीच साम्यवैषम्य देखाइएको^{५५} तालिकालाई हेरी निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ :

^{५२} ऐजन ।

^{५३} ऐजन ।

^{५४} ऐजन ।

^{५५} मोहनराज शर्मा, “शोधविधि र सिर्जनाविधि” अवलोकन (वर्ष १, अङ्क १, २०५६), पृ. ६० ।

विधाहरूको विभेदक तालिका

	कविता	नाटक	आख्यान	निबन्ध
१. माध्यम/ प्रकार	पद्यात्मक	गद्यात्मक	गद्यात्मक	गद्यात्मक
२. बुनोट	छन्दलयात्मक	गद्यलयात्मक	गद्यलयात्मक	गद्यलयात्मक
३. गठन	सूक्ष्म	स्थूल	कथा (प्रसङ्ग, घटना)	
४. वस्तु	भाव, विचार	कार्यव्यापार	वर्णनात्मक, विवरणात्मक, विश्लेषणात्मक, व्याख्यात्मक	दृष्टिकोण (आफ्नो धारणा)
५. शैली	वर्णनात्मक/विवरणात्मक	संवादात्मक		विश्लेषणात्मक
६. भेद	श्रव्य	दृश्य	श्रव्य	श्रव्य
७. दृष्टिबिन्दु	उत्तम/अन्य पुरुष	मध्यम पुरुष	उत्तम र अन्य पुरुष	उत्तम पुरुष
८. सरणि	वक्ता (कविको एकालाप)	पात्रहरू	समाख्याता	वक्ता/श्रोता

माथिको तालिकालाई ठाडो क्रममा राखेर हेर्दा विधागत वैशिष्ट्य र तेश्रो क्रममा हेर्दा विधागत समानता र असमानताहरू देखिन्छन्।^{५६} उक्त तालिकामा आख्यान (कथा, उपन्यास) र आख्यानेतर गद्यको प्रमुख विधा मानिने निबन्धका बीच माध्यम, बुनोट, गठन र भेदका आधारमा समानताका बुँदाहरू भेटिन्छन् भने वस्तु शैली, दृष्टिबिन्दु र सरणिका आधारमा असमानताका बुँदाहरू भेटिन्छन्। पद्यमा पनि आख्यान नपाइने होइन तर यहाँ आख्यान र आख्यानेतर गद्यसाहित्य मात्र चासोको विषय भएको हुँदा केवल गद्यमा केन्द्रित भएर अध्ययन गरी पद्याख्यानलाई छोडिएको छ।

आख्यान निर्माण गर्ने मूल आधार कथा हो। कथा भन्नाले समयको श्रृङ्खलामा व्यवस्थित गरिएका घटनाहरूको कथन भन्ने बुझिन्छ। आख्यानको विषय घटना र सन्दर्भलाई अन्वितकृत गरिएका अवस्थाको वस्तु हो।^{५७} यसमा पात्रहरूले घटनालाई अघि बढाउँछन् र घटनाकै आदि, मध्य र अन्त्यको रूप स्थापित हुन्छ। आख्यानेतर गद्य निबन्धमा

^{५६} ऐजन।

^{५७} राजेन्द्र सुवेदी, **सिर्जनात्मक लेखन**, (काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल, २०५७), पृ. १९।

कुनै वस्तुलाई लिएर स्रष्टाले आफ्ना मनका अनुभव र अनुभूतिलाई प्रस्तुत गर्दै त्यसपछि आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ ।

शैली विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गर्ने तरिका हो । आख्यानमा वर्णनात्मक, विवरणात्मक, व्याख्यानात्मक र विश्लेषणात्मक जुनसुकै प्रकारको शैलीको माध्यमद्वारा आख्यानकारले विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गर्न सक्छ । घटना र सन्दर्भमिश्रित विषयप्रति तर्कको माध्यमद्वारा विश्लेषणात्मक शैलीले आफ्नो दृष्टिकोण व्यक्त गर्दै आख्यानेतर गद्यसाहित्य निबन्धमा स्रष्टाले समाजलाई मार्ग निर्देशन गर्ने गर्दछ ।

आख्यानमा कथयिताले कथावाचनका लागि उभिन वा बस्नलाई रोजेको ठाउँ दृष्टिबिन्दु हो । यसबाटै कथयिताले कसरी घटना वा चरित्रको वर्णन गरेको हुन्छ भन्ने कुराको निर्धारण हुन्छ । आख्यानमा समाख्याता वा आख्याता लेखक स्वयम् वा अन्य व्यक्ति पनि हुन सक्ने भएकोले प्रथम वा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको हुन्छ । निबन्धमा मूलतः निबन्धकार स्वयम्का अनुभव र अनुभूतिको अभिव्यक्ति भएकोले यसमा प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको हुन्छ । स्रष्टा स्वयम् समाख्याताका रूपमा रहन्छ ।

सरणि भनेको मार्ग हो । कृतिमा सर्जक कुन मार्गबाट हिँडेको छ, त्यो नै सरणि हो । कुन मार्ग अपनाएर सिर्जना गर्ने भन्ने कुरालाई यसले सङ्केत गर्दछ । आख्यानान्तर्गत समाख्याताको रूपमा सर्जक रहेको हुन्छ, भने निबन्ध आत्माभिव्यक्ति गर्ने विधा भएकोले यसमा वैयक्तिक अनुभव र अनुभूतिलाई प्रस्तुत गर्न वक्ता वा श्रोता सरणिका रूपमा देखिन्छन् ।

घटनाक्रममा उनीएको कल्पित कथा नै आख्यान हो । आख्यानमा प्रमुख चरित्र र कथानकको विकासका साथै कथानक र घटनाक्रमको श्रृङ्खला क्रमिक र व्यतिक्रमिक कुनै पनि प्रकारको हुनसक्छ । घटना तथा प्रसङ्गरूमा व्यतिक्रमिकताको स्थिति देखा परे पनि तिनका बीचमा कालक्रमिक सम्बन्ध भने रहिरहन्छ । यसमा कथानक निर्माणका लागि घटना व्यापार हुनुपर्दछ । कथा भनेको आख्यान निर्माण गर्ने आधार हो र कथा भन्नासाथ समयको श्रृङ्खलामा व्यवस्थित गरिएका घटनाहरूको कथन भन्ने हुन्छ । कथानक कारणसमेत भएको घटनाक्रमको वर्णन हो । आख्यानमा कथा हुन्छ, त्यस कथालाई भन्ने कथावाचक हुन्छ र त्यस कथाले कसैलाई सम्बोधन गरेको हुन्छ । आख्यानेतर साहित्यान्तर्गत यसप्रकारका विशेषताहरूको अभाव रहन्छ । निबन्ध आख्यानेतर गद्यको

महत्त्वपूर्ण विधा भएकोले आख्यानात्मक गद्यसाहित्य (कथा, उपन्यास) सँग विशेष गरी वस्तु, शैली, दृष्टिबिन्दु र सरणिका आधारमा भिन्न देखिन्छ ।

३.३ आख्यानात्मक र आख्यानेतर गद्यसाहित्यका प्रकार

आख्यानात्मक स्वरूप भएका गद्यसाहित्यअन्तर्गत कथा, उपन्यास र नाटक गरी तीन विधा पर्दछन् भने आख्यानेतर स्वरूप भएका गद्यसाहित्यमा निबन्ध र यसका अन्य भेदहरू (जीवनीसाहित्य, यात्रासाहित्य, पत्रसाहित्य, दैनिकीसाहित्य, आत्मकथा) पर्दछन् । आख्यानात्मक र आख्यानेतर गद्यको प्रकारका रूपमा देखिने यी प्रत्येक विधाहरूको छुट्टाछुट्टै रूपमा सङ्क्षिप्त परिचय तल दिइएको छ :

३.३.१ कथा

‘कथ्’ धातुमा ‘आ’ प्रत्यय लागेर बनेको कथा एकप्रकारको स्वतन्त्र साहित्यिक रचना बुझाउन प्रयोग गरिने शब्द हो । नेपालीमा यसलाई अङ्ग्रेजी भाषाको 'Short story' शब्दको अनुवादका रूपमा लिइन्छ । यसको शाब्दिक अर्थ ‘गद्यमा लेखिने छोटो आख्यान’ भन्ने हुन्छ । कथा हुनका लागि आधारभूत रूपमा ‘भनिने कुरा र भन्ने व्यक्ति’ आवश्यक ठानिन्छन् ।

कथा पाश्चात्य साहित्यमा स्थापित र विकसित भएको आधुनिक विधा हो । इसापूर्व २००० तिर नै इजिप्टमा अरबी भाषामा उपदेशात्मक कथात्मक रचना र संस्कृतमा कथात्मक रचनाको प्रचलन पञ्चतन्त्रदेखि नै पाइए पनि अहिले कथाको जुन मूल्य, ढाँचा र स्वरूप छ, त्यसको प्रारम्भ इसाको उन्नाइसौँ शताब्दीको पूर्वार्धमा मात्र भएको देखिन्छ । यो एक बसाइमै पढेर सिध्याउने र छोटो समयमै विशेष प्रभाव छाड्ने खालको हुन्छ । यसले मानव जीवनको कुनै एक क्षणलाई अभिव्यक्त गर्ने गर्दछ ।

३.३.२ उपन्यास

साहित्यका विविध विधाहरूमध्ये उपन्यास पनि एक नवीन र सशक्त विधा हो । उपन्यास तत्सम शब्द हो र यसको निर्माण ‘न्यास’ शब्दमा ‘उप’ उपसर्ग जोडिएर भएको देखिन्छ । त्यस शब्दको अर्थ ‘नजिक राख्नु’ भन्ने हुन्छ । त्यसैले उपन्यासको अर्थचाहिँ राम्ररी हेरिएको वा नजिकबाट केलाइएको वस्तु हुन आउँछ । अहिले साहित्यमा उपन्यास शब्द अङ्ग्रेजी ‘नोभेल’को नेपाली रूपान्तरणका लागि प्रयोग गरिन्छ ।

अङ्ग्रेजी नोभेल शब्द इटालेली भाषाको 'नोभेला' शब्दबाट बनेको हो । यसको अर्थ 'अलिकति नयाँ वस्तु' भन्ने हुन्छ । पहिलेपहिले इटालेली भाषामा परम्पराभन्दा नयाँ ढङ्गले प्रयोग गरिएका तथा कल्पनाले भरिएका छोटो गद्यरचना लेखिन्थे र तिनको उद्देश्य मनोरञ्जन दिनु हुन्थ्यो । तिनै रचनाका लागि प्रयोग हुने 'नोभेला'बाट अहिले लामो यथार्थमा आधारित र गद्यमा लेखिने रचनालाई बुझाउँछ । जीवन र जगतलाई सोलोडोलो र सर्वाङ्गीण रूपमा अध्याय, खण्ड र परिच्छेदमा विभाजित गर्दै प्रस्तुति दिने साहित्यको गद्यभेदअन्तर्गत पर्ने आख्यानधर्मी विधाको रूपमा उपन्यास रहेको देखिन्छ । यसले जीवनका विविध पक्षलाई विविध रुचि, शिल्प र सीपका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्दछ । जीवनको विश्वसनीय र प्रभावपूर्ण प्रस्तुति दिने यो विधा अत्यन्त लोकप्रिय, प्रभावशाली र विश्वसनीय विधाका रूपमा चर्चित भएको छ । कथाले ओगट्ने आयाम, कवितामा पाइने कवितात्मकता, नाटकको अभिनयात्मकताभन्दा उपन्यास बढी स्वतन्त्र हुन्छ । उपन्यासमा सामाजिक जीवनका विविध पक्ष तथा पाटाहरूलाई समावेश गर्न सकिन्छ । यो वृहत् आयाम भएको गद्यात्मक रचना हो ।

३.३.३ नाटक

साहित्यका चार प्रमुख विधाहरू (कविता, नाटक, आख्यान र निबन्ध) मध्ये नाटक प्राचीन एवम् समृद्ध विधा हो । साहित्यका अन्य विधाहरू पाठ्य-श्रव्य विधा हुन् भने नाटक अभिनेय-दृश्य विधा हो । यद्यपि नाटकको स्वरूप पाठ्य-श्रव्य नहुने त होइन तर पनि अभिनेयात्मकता नै नाटकलाई चिनाउने मूल विशेषता भएकाले यसलाई साहित्यको दृश्य विधा मानिएको हो । साहित्यका अन्य विधाहरू लेखक-पाठकसम्बद्ध द्विआयामिक रहेको परिप्रेक्ष्यमा नाटक नाटककार, रङ्गकर्मी र प्रेक्षक तीनवटै पक्षसँग सम्बद्ध रही त्रिआयामिक बन्न पुगेको देखिन्छ । नाटकको स्वरूप त्रिआयामिक हुने भएकाले, अभिनेय-दृश्य तथा पाठ्य-श्रव्य सबै विशेषताहरू रहने भएकाले एवम् जोसुकैका लागि पनि बोधगम्य हुने भएकाले यसलाई साहित्यको सबैभन्दा प्रभावकारी विधाका रूपमा हेर्ने गरिन्छ ।

'नाटक' शब्द संस्कृत तत्सम शब्दका रूपमा नेपाली भाषामा प्रचलित छ । अभिनेय अर्थको 'नट्' धातुमा 'ण्वुल्' प्रत्यय लागेर 'नाटक' शब्द बन्दछ । यस व्युत्पत्तिअनुसार 'नाटक' शब्दले अभिनेयात्मकतालाई नै मुख्य रूपमा प्रदर्शित गर्ने भएकाले पनि नाटक अभिनेय-दृश्य काव्य हो भन्ने स्पष्ट हुन आउँछ । त्यसैगरी नाटकका लागि 'Drama' शब्द अङ्ग्रेजीमा प्रचलित छ । ग्रीसेली 'Dram' धातुबाट 'Drama' शब्द बनेको हो । 'Dram' पनि अभिनय,

अनुकृति वा अनुकरण अर्थ दिने धातु भएकोले नाटक वा 'Drama' शब्दले अभिनेय गुण रहेको साहित्यिक रचनाविशेषलाई बुझाउने कुरा निर्विवाद देखिन आउँछ । प्राचीन समयमा नाटकहरू पद्य भाषामा लेखिने गरेको पाइए पनि वर्तमान समयमा नाटकहरू गद्यमा नै बढी लेखिन्छन् ।

३.३.४ निबन्ध

निबन्ध पाश्चात्य साहित्यको देन हो । पश्चिमी साहित्यमा निबन्ध विधाको आरम्भ मोन्तेको समय (१५३३-१९९२) मा फ्रान्समा भएको हो । साहित्यको यस नवीन विधालाई 'एसाइ' (Essai) भनेर फ्रान्सेली भाषामा नाम दिएकाले उनी नै निबन्धका जनक मानिन्छन् । निबन्धकार मोन्तेले आफ्ना रचनामा आफूलाई विषयवस्तु बनाएर प्रस्तुत गरेका छन् । पाठकलाई उनले आफ्नो दिल खोलेर देखाइदिएका छन् । जसले उनका रचना पढ्छ त्यसले उनलाई नै पढ्न सक्छ । म नै मेरा निबन्धका विषयवस्तु हुँ र मलाई सबैभन्दा नजिकबाट चिन्ने व्यक्ति म हुँ भन्ने निबन्धगत मान्यता भएका मोन्ते आफ्ना निबन्धहरूमा खुलस्त रूपमा अहंवादी देखिए पनि उत्तिकै नम्र र विनीत पनि देखिन्छन् ।^{५८} गम्भीर विद्वान् भए पनि घरिघरि आफ्नो अज्ञानताको विरोध गरिरहेका छन्, ज्ञानी भए पनि बेवास्तापूर्ण र बिसुवा देखिन्छन् । त्यसैले उनका रचनामा निजात्मक धर्महरू राम्रोसँग प्रस्तुत भएको देखिन्छ ।^{५९} यसरी देखापरेका मोन्तेलाई अङ्ग्रेजी साहित्यको निबन्ध-क्षेत्रका प्रथम प्रयोक्ता मान्न सकिन्छ ।

अङ्ग्रेजी साहित्यका सबैभन्दा पहिला ठूला निबन्धकार बेकन हुन् ।^{६०} यिनीभन्दा पहिला मोन्तेले आत्मपरक निबन्धहरू प्रस्तुत गरिसकेका थिए । बेकनले निबन्धलाई विकीर्ण चिन्तनका रूपमा लिएका छन् ।^{६१} उनले निबन्धलाई छरिएर रहेका विचार र चिन्तनलाई सूत्रबद्ध गर्ने एक विशिष्ट विधाका रूपमा स्वीकारेका छन् । यसरी बेकनले विकीर्ण चिन्तनका रूपमा लिएर निबन्धका लागि विषयक्षेत्र र सन्धिको रेखाङ्कन गरे ।^{६२}

५८ रामलाल अधिकारी, **नेपाली निबन्ध यात्रा**, (दार्जीलिङ्ग : श्री शिवप्रसाद शर्मा, सेप्टेम्बर १९७५), पृ. २ ।

५९ राजेन्द्र सुवेदी, **स्रष्टा सृष्टि : स्रष्टा सृष्टि, पूर्ववत्**, पृ. १० ।

६० द न्यू इन्साइक्लोपेडिया ब्रिटानिका, (भोलुम-४, अङ्क), **युनिभर्सिटी अफ सिकागो, रबर्ट पि गिवन**, सत्रौं संस्क., १९६८, पृ. ५६२ ।

६१ खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् र देवीप्रसाद गौतम, **पूर्ववत्**, पृ. ४ ।

६२ मोहनहिमांशु थापा, **साहित्य परिचय**, चौथो संस्क., (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५०), पृ. १८६ ।

मोन्ते तथा बेकन दुवै सोह्रौं शताब्दीको अन्त्यतिरका निबन्धकार भएर पनि यिनीहरूका निबन्धहरूमा पर्याप्त मात्रामा भिन्नता पाइन्छ। मोन्तेनले आफ्ना निबन्धलाई सरल-सहज भाषामा दार्शनिकका निरस विषयलाई नभएर मानव जीवनका कटु सत्य र कोमल भावनाहरूलाई व्यक्त्याउन चाहेका छन् भने बेकनले आफ्ना निबन्धहरूलाई पाण्डित्य प्रदर्शनका साधन मात्र बनाएका थिए।^{६३} निश्छल भङ्गिमाले रचयिताको अभ्यस्त उद्भासित भएको देखिन्छ भने बेकनका तथ्य र प्रमाणले युक्त अन्तर्भेदी विशेषणको निक्षेपणले उद्भासित भएको देखिन्छ।^{६४} यी दुई निबन्धकारमध्ये आत्मपरक निबन्धकारका रूपमा मोन्ते देखापरे भने वस्तुपरक निबन्धकारका रूपमा बेकन देखिए। यिनै निबन्धकारका दृष्टिकोणलाई आधार मानेर सोह्रौं शताब्दीपछि निबन्ध सिर्जिएको पाइन्छ।

यसपछि सत्रौं शताब्दीमा अब्राहम काउली, थोमस ब्राउनी, सर विलियम टेपल, ड्राइडेन, अठारौं शताब्दीमा ट्याटलर, स्पेक्टेटर, रिचर्ड स्टिली, दानिल डिफो, हेनरी फिल्लिड, स्यामुएल जोन्सन, उन्नाइसौं शताब्दीमा चार्ल्स ल्याम्ब, ली हन्ट, सिड्नी स्मिथ, ठथामस कारलाइल, बीसौं शताब्दीमा मार्क्स बरबोहम, हिल्लेरी, बेललेक, इ.भी. लुकास, जर्ज सेन्ट्सब्युरी आदि विद्वान्हरूले मोन्तेन र बेकनबाट सुरु भएको आत्मपरक र वस्तुपरक निबन्धलेखनलाई अगाडि बढाउने काम गरेको देखिन्छ।^{६५}

पूर्वीय साहित्यमा पनि निबन्ध शब्दको प्रयोग निकै पुरानो देखिन्छ। गीतामा श्रीकृष्ण र अर्जुनका बीचमा छलफल हुँदा आत्मालाई सांसारिक मायाजालमा बाँधेर राख्ने आसुरी सम्पत्तिका रूपमा निबन्ध शब्दको प्रयोग भएको छ।^{६६} निबन्ध गद्य भाषामै लेखिने एउटा विधा हो र संस्कृत साहित्यमा गद्यको प्राचीन रूप वैदिक कालदेखि नै कृष्ण यजुर्वेद, ब्राह्मण, उपनिषद्, निरुक्त, महाभारत इत्यादि ग्रन्थहरूमा पाइन्छ।^{६७} दण्डी, वाणभट्ट, भरत, भामह, विश्वनाथ आदि ग्रन्थकारहरूले संस्कृत भाषामा गद्य लेखेको पाइन्छ। यति हुँदाहुँदै पनि कुनै पनि निबन्धात्मक लेख देखा नपरीकनै यस भाषाको अवसान भइहाल्यो।^{६८} नेपाली साहित्यको माध्यमिक काल (१९४१-१९९०) को समयलाई नेपाली साहित्यको उर्वर समय

६३ रामलाल अधिकारी, **पूर्ववत्**, पृ. २०।

६४ ईश्वर बराल, (सम्पा.), **सयपत्री**, (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०३०), पृ. ९।

६५ रामलाल अधिकारी, **पूर्ववत्**, पृ. २३-२५।

६६ राजेन्द्र सुवेदी, **स्रष्टा सृष्टि : द्रष्टा दृष्टि**, पूर्ववत्, पृ. ६।

६७ रामलाल अधिकारी, **पूर्ववत्**, पृ. २५।

६८ ऐजन, पृ. २६।

मानिन्छ । यस समयमा नेपाली साहित्यले आफ्नो विधागत स्वरूपलाई प्रस्ट्याउने अवसर पायो । यसै बखत नेपालभित्र र बाहिरबाट प्रकाशित 'गोरखापत्र', 'सुन्दरी', 'माधवी', 'चन्द्र', 'गोर्खाली', 'जन्मभूमि', 'नेपाली साहित्य सम्मेलन' जस्ता पत्रपत्रिकाले नेपाली निबन्धका फाँटमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिए ।

नेपाली निबन्ध साहित्यको प्रारम्भिक कालमा देखापरेका शम्भुप्रसाद दुङ्गेल, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पारसमणि प्रधान इत्यादि निबन्धकारका निबन्धात्मक रचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा देखा परे । यी रचना अङ्ग्रेजी साहित्यका निबन्धहरूबाट प्रभावित भएर तिनकै वंशपरम्परामा लेखिएका निबन्धहरू भने होइनन् ।^{६९} यसरी देखापरेका यी विभिन्न लेखकहरूका रचनामा पश्चिमी निबन्धमा देखिने निबन्धात्मक चेत नदेखिएकाले लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको 'आषाढको पन्ध्र' (१९९३) नै पहिलो निबन्धात्मक गुण भएको सफल निबन्ध मान्नुपर्छ । अङ्ग्रेजी निबन्ध साहित्यमा राम्रो हेलमेल भइसकेका र त्यसबाट उदाहरणीय निबन्धहरू नेपाली भाषामा अनुवाद पनि गरिसक्नु भएका लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा लिखित उनको पहिलो निबन्ध 'आषाढको पन्ध्र (शारदा २.६), कार्तिक (१९९३) लाई नै नेपाली साहित्यको सर्वप्रथम सफल निबन्ध भन्नु र देवकोटालाई नै वास्तविक अर्थमा पहिला निबन्धकार भन्नु धेरै युक्तिसङ्गत देखापर्छ ।^{७०}

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले 'लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रह' मा निबन्धसम्बन्धी आफ्नो धारणा यसरी व्यक्त गरेका छन्—“निबन्ध रौचिरा दर्शन होइन, न हो पाण्डित्य प्रदर्शनको ठ्यासफू । ... यो एक किसिमको मनको जालीले जगत्मा लहडी माछा मार्ने कला हो । यो टेबुल गफ हो, चशमादार अध्यापकको व्याख्यान होइन, न त बमन वेदान्त ।”^{७१} निबन्धका सम्बन्धमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानले आफ्नो विचार यसरी राखेका छन् —“(निबन्धमा) लेखकले कलमको पछिपछि दौडेर मात्र पुग्दैन, पाठकहरूलाई प्रभावित पार्न कलमलाई हृदय पक्राउने कोसिस पनि गर्नुपर्छ । परिमार्जित र परिपक्व विचार, दृष्टिकोणलाई व्यङ्ग्य, हास्य र ठट्टायौलोपन मामुली तवरबाट पोख्दै जानुपर्छ ।”^{७२} मोहनराज शर्माले 'राम्रो निबन्ध कसरी लेख्ने' भन्ने शीर्षकको लेखमा भनेका छन् —“कुनै विषयबारे सुगठित शैलीमा सबिस्तार लेखिएको

६९ ऐजन, पृ. २९ ।

७० ऐजन, पृ. ३० ।

७१ लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, **लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रह**, चौधौँ संस्क., (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०५३), पृष्ठ भूमिकाबाट ।

७२ गोपीकृष्ण शर्मा, **पूर्ववत्**, नवौँ संस्क., (काठमाडौँ : रत्नपुस्तक भण्डार, २०५५), पृ. १५ ।

उद्देश्यपूर्ण रचनालाई निबन्ध भनिन्छ ।”^{७३} गोपीकृष्ण शर्मामा मतानुसार “कुनै विषयबारे आफू रङ्गिएर वा तटस्थ रहेर गरिएको सङ्क्षिप्त गद्यमय अभिव्यक्ति हो निबन्ध ।”^{७४}

उपर्युक्त सबै परिभाषाहरूलाई अध्ययन गर्दा जीवनजगत्का जुनसुकै विषयमा पनि निबन्ध सिर्जना गर्न सकिने विषयको ज्ञात हुन्छ । मूल रूपमा मोन्तेनको आत्मप्रकाशन र बेकनको विकीर्ण चिन्तनलाई समेटेर अन्य परिभाषाहरू गरिएका देखिन्छन् । जुनसुकै विषयमा स्वतन्त्र ढङ्गले गद्यभाषामा आत्मप्रकाशन गर्नु नै निबन्ध हो भन्न सकिन्छ । यस्तो रचनामा लेखक आफ्नो अनुभूति र विचारलाई सरल-सहज ढङ्गले रागात्मक, कलात्मक, काव्यात्मक शैलीमा व्यक्त गर्दछ । यसमा स्वतन्त्रतापूर्वक भोगिएका जीवनका आत्मिक तथा वस्तुपरक अनुभवलाई समेटिन्छ । सङ्क्षेपमा भन्नुपर्दा स्वयम्मा पूर्ण, सङ्क्षिप्त आयाम र प्रशस्त वैयक्तिक पुट भएको गद्यात्मक साहित्यिक रचना नै निबन्ध हो ।

३.३.५ यात्रासाहित्य

यात्रावृत्तान्तलाई नेपालीमा नियत्रा भन्ने गरेको पाइन्छ । यसले वर्तमान समयमा आइपुग्दा छुट्टै स्वतन्त्र विधाका रूपमा आफ्नो अस्तित्व कायम गरिसकेको देखिन्छ । यो निकै रोचक र शिक्षाप्रद साहित्यिक विधाका रूपमा स्थापित भइसकेको छ । “कुनै भूखण्डको स्थल रूप, लोकजीवन, रीतिपरम्परा आदिसँग साक्षात्कार गराउने र तत्विषयक अनुभव र ज्ञानलाई व्यक्त गर्ने अभिप्रायले मूलतः तथ्य र अंशतः भावनाको आनुपातिक संयोजन गरी चित्रोपम शैलीमा अनुभूत स्मरणस्वरूप लेखिएको गद्यरचना नै यात्रासाहित्य हो ।”^{७५} देशदेशावरको भ्रमण गरी त्यस ठाउँको रोचक तथा अनुभवपूर्ण विवरण प्रस्तुत गर्ने ध्येयले रचना गरिएको गद्याभिव्यक्ति यात्रासाहित्य हो ।

यात्रा साहित्य निबन्धको निजात्मक र परात्मक स्वरूपमध्ये परात्मक निबन्धको लेख्य विषयवस्तुमध्येको एक विषय हो ।^{७६} यात्रावर्णन निबन्धको महत्त्वपूर्ण अङ्ग हुनाका साथै यो रोचक र ज्ञानवर्द्धक हुन्छ ।^{७७}

यात्रा संस्मरण, यात्रा वृत्तान्त, नियत्रा आदि पर्यायवाची नाम पाएको यस यात्रा साहित्यले नेपाली साहित्यमा अहिले नियत्रा नाम पाएको देखिन्छ । आफ्नो जीवनभोगका क्रममा गरेका उल्लेखनीय र स्मरणीय यात्राको आत्मपरक शैलीमा गरिने कलात्मक वृत्तान्त नै नियत्रा हो । नियत्रा मूलतः तथ्य र अंशतः भावनाको आनुपातिक संयोजन गरी लेखिएको

७३ मोहनराज शर्मा, “राम्रो निबन्ध कसरी लेख्ने”, **रजनी**, (१/१, २०१२), पृ. १ ।

७४ गोपीकृष्ण शर्मा, **पूर्ववत्**, पृ. ६ ।

७५ मोहनराज शर्मा र दयाराम श्रेष्ठ, **पूर्ववत्**, पृ. १८० ।

७६ ईश्वर बराल **सयपत्री**, (काठमाडौं : साभ्ना प्रकाशन, २०३०), पृ. १८ ।

७७ तारानाथ शर्मा, **नेपाली साहित्यको इतिहास**, चौथो संस्क. (काठमाडौं: अक्षर प्रकाशन, २०५६), पृ. ३७ ।

हुन्छ । सामान्य दिनचर्याका यात्रा नियात्रा हुन सक्दैनन् । नियात्राको वृत्तान्तमा यात्रास्थलसम्म आउँदा जाँदाका रोचक प्रसङ्गहरू, यात्रास्थलको भू-बनोट, यात्रास्थलको ऐतिहासिक पुरातात्विक चर्चा तथा पौराणिक किंवदन्ती आदिको प्रस्तुतिले विशिष्ट बनाउँछ । नेपालीहरूले देशदेशान्तरको भ्रमण गरी गास-बास र विजयको अभिलाषाका साथै शिक्षादीक्षा तथा धर्मप्रचार गर्ने उद्देश्यले धेरै पहिलेदेखि यात्रालाई महत्त्वपूर्ण बनाउँदै आएको भए पनि यात्राका अनुभूतिहरू व्यक्त गर्ने र आलेख राख्ने काम १६ औँ शताब्दीको मध्यतिर आएर मात्र भएको कुरा **राजा गगनिराजको यात्रा** (१५५० तिर) ले पुष्टि गर्दछ । यात्रासाहित्यमा यात्राकालमा लेखकले देखेका कुराहरू, लेखकलाई आइपरेका कठिनाइहरू, स्थानीय मानिस वा आफ्ना यात्री साथीहरूबीच भएका रमाइला कुराहरू, त्यहाँको वातावरणले लेखकमा पारेको प्रभाव, यात्रीले यात्रा गरेको धार्मिक-सांस्कृतिक रीतिरिवाज, प्राकृतिक सौन्दर्य आदिको वर्णन गरेको हुन्छ ।

३.३.६ पत्रसाहित्य

पत्रसाहित्य पनि वर्तमान समयमा एक स्वतन्त्र साहित्यिक विधाका रूपमा स्थापित भइसकेको पाइन्छ । पत्रमा लेखकका घटना, भावना, विचार प्रस्तुत हुन्छन् । पत्रको शाब्दिक अर्थ “टाढा बसेको कुनै आफन्त वा परिचित व्यक्तिलाई हुलाकमार्फत वा कुनै मान्छेमार्फत पठाइने लिखित भलाकुशारी वा खैखबर हो ।”^{७८} सामान्य अर्थमा कुनै व्यक्तिले कुनै सन्निकट व्यक्तिलाई आफ्नो मनोभाव, कामविशेष तथा दिनचर्याबारे लेखिएको लेखोटलाई बुझाउँछ ।

साहित्यका सन्दर्भमा कुनै पनि व्यक्तिले गहन विचार, कोमल भावना पोखेर लेखेका कलात्मक पत्रहरू नै पत्रसाहित्य हो । पत्रहरू वास्तवमा निजी हुन्छन्, तर कालान्तरमा तिनमा पाइने भावुकतासँगै मिश्रित यथार्थले, साहित्यिकताले ती सार्वजनिक हुन्छन् । लिपिको विकास भए देखि यता आजसम्म असङ्ख्य पत्रहरू लेखिएका भए पनि ती सबै प्रकाशित हुँदैनन् र साहित्यिक विधाका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण पनि हुँदैनन् । “लेखकले प्रापकसँग एक सहज, मधुर सम्बन्ध स्थापित गर्न लेखिएका सुन्दर, सुरुचिपूर्ण शैलीका पत्र नै साहित्यिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण हुन्छन् ।”^{७९} सामान्यतया जीवनभोगका सिलसिलामा कुनै निश्चित व्यक्तिलाई लेखेको लेखकको पत्रले नै पत्रसाहित्यको रूप लिई साहित्यिक गरिमा प्राप्त गर्दछन् ।^{८०}

७८ बालकृष्ण पोखरेल (सम्पा.), **नेपाली बृहत् शब्दकोश**, (काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र., २०५०), पृ. ४८ ।

७९ केशवप्रसाद उपाध्याय, **साहित्य प्रकाश** पाँचौँ सं., (काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०४९), पृ. २०९ ।

८० भिक्टर प्रधान, **नेपाली जीवनी तथा आत्मकथाको सैद्धान्तिक र ऐतिहासिक विवेचना**, (काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र., २०४४), पृ. ६३ ।

निष्कर्षमा आफ्नो जीवनमा लेखकले मनका भावना, विचार एवम् ज्ञानको आदानप्रदान गर्ने सिलसिलामा कसैले लेखेका पत्रहरूमा पाइने कथ्य र शैलीको विशिष्टताले त्यसलाई प्रकाशनमा पुऱ्याएपछि नै यस्ता विशिष्ट पत्रहरू साहित्यका रूपमा मूल्यवान बन्न पुग्छन् । साहित्यिक दृष्टिले गरिमामय यस प्रकारका पत्रहरू नै पत्रसाहित्य हुन् ।

३.३.७ जीवनी साहित्य

जीवनी व्यक्तिविशेषको जीवनका वास्तविक घटनाको सुन्दर एवम् कलात्मक प्रस्तुति हो । अर्थात् कुनै विशिष्ट व्यक्तिको शैशवकाल, शिक्षादीक्षा, जीवनका विविध भाँकी, सामाजिक-साहित्यिक, राजनीतिक विविध गतिविधि तथा अन्य महत्त्वपूर्ण घटनावृत्तको वर्णन, विवेचनाको जन्मदेखि मृत्युसम्मको इतिवृत्त घटनाक्रमिक इतिहास जीवनी हो ।^{१५९} “व्यक्ति विशेषको सम्पूर्ण वा आंशिक जीवनका तथ्यपूर्ण घटना, मानसिक प्रभाव, अनुभव तथा क्रियाकलापको क्रमबद्ध सविस्तार प्रस्तुत गरिएको गद्यरचना ‘जीवनी साहित्य’ हो ।”^{१६०} यसलाई इतिहासकै एक अंशका रूपमा लिन सकिन्छ ।

कुनै विशेष व्यक्तिको सार्वजनिक प्रस्तुतिका लागि जीवनीकारले जीवनी लेखिदिन्छ । वस्तुगत एवम् बाह्य घटनाको आधारभूमिमा जीवनी निर्माण हुन्छ । जीवनी लेखक इतिहासकारभै तथ्यको निष्पक्ष निरीक्षण, परीक्षण र प्रामाणिकतालाई सामुन्ने राखेर सत्यकथा लेख्छ र यही क्रममा जीवनी साहित्य जन्मन्छ । नेपाली जनजीवनमा जीवनी लेख्ने परम्परा पुरानो समयदेखि हुँदै आएको कुरा विभिन्न प्रकारका वंशावलीहरूले देखाउँछन् तर वंशावली जीवनीभन्दा ऐतिहासिक सामग्री नै हुन् । वंशावलीमा एकभन्दा बढी चरित्रलाई घटनाक्रममा उनिँदै लगिन्छ भने जीवनी चाहिँ कुनै खास व्यक्तिको चरित्र तथा व्यक्तिकेन्द्री भएर लेखिन्छ । यसकारण जीवनी र वंशावली एउटै होइनन् तर पनि जीवनीमा ऐतिहासिक पुरुषहरूका जीवनका प्रमुख घटना र गतिविधिको वर्णन पाइन्छ ।

३.३.८ दैनिकी साहित्य

वर्तमान समयमा छुट्टै साहित्यिक विधाका रूपमा स्थापित दैनिकीका लागि नेपालीमा रोजनाम्चा शब्दको प्रयोग पनि गर्ने गरेको पाइन्छ । दैनिकी शब्दले अर्थका तहमा रोजरोजको घटना र कार्यव्यापारसम्बन्धी टिपोटलाई जनाउँछ ।^{१६१} तर साहित्यका सन्दर्भमा “कोही व्यक्ति तिथिमितिका आधारमा जीवनका घटित घटनाहरू, आफूले देखेभोगेका

^{१५९} मोहनराज शर्मा र दयाराम श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. १७० ।

^{१६०} केशवप्रसाद उपाध्याय, साहित्य प्रकाश, पूर्ववत्, पृ. २०९ ।

कठिन-सहज परिस्थिति, धार्मिक, राजनीतिक, साहित्यिक गतिविधिको चित्रण निजी अनुभवका साथ गर्दछ भने यस्ता साहित्यिक विधा दैनिकी कहलाउँछन्।^{८३} “रोजनाम्चा वा दैनिकी दिनभरका घटनाहरूको त्यस्तो दैनिक आलेखन हो जसमा लेखक आफैले देखेको, गरेको अथवा सुनेका कुरा घटित, क्रमअनुसार लेख्छ।”^{८४} दैनिकी सामान्यतया लेखकले आफ्नै लागि वा नितान्त वैयक्तिक प्रयोजनका लागि लेख्दछ। यसमा समय, पात्र, परिवेश, घटना र ती घटनाप्रतिको आफ्ना स्वच्छन्द प्रतिक्रिया बिनाढाकछोप प्रस्तुत गरिन्छ। “दिनहुँ भैं टिपोट गरिने प्रकृतिको यस विधामा जीवनमा आइपर्ने आवश्यक अनावश्यक कुरा घटनाको यथावत अस्तव्यस्त विवरणको गुजुल्लो नै हुने हुँदा”^{८५} सबै खाले दैनिकी साहित्यको तहमा उक्लदैनन्। विशेष घटना, परिस्थिति र महत्त्वपूर्ण भोगाइका टिपोट सहज ढङ्गले गरिएको छ भने यसता दैनिकीले विशिष्ट साहित्यिक महत्त्व राख्दछन्। दैनिकी सामान्यतया प्रकाशनका लागि नलेखिने भए पनि कालान्तरमा साहित्यिक मूल्य बोकेर प्रकाशनमा आउँछन्।

यसरी दैनिक घटना, अनुभव आदिको टिपोट लेख्ने प्रचलनबाट दैनिकी साहित्यको विकास हुन्छ।

३.३.९ आत्मकथा

आत्मकथा एक छुट्टै स्वतन्त्र साहित्यिक विधा हो। आत्म + कथा दुई शब्दको योगबाट बनेको यसको अर्थ आफ्नै जीवनको इतिवृत्त भन्ने हुन्छ। “आफैले बनाएको वृत्तान्त”^{८६} आत्मकथा हो। “साहित्यको सन्दर्भमा कुनै व्यक्तिले कलात्मक र साहित्यिक ढङ्गले आफ्नो जीवनी आफैले लेखेपछि नै आत्मकथा कहलाउँछ।”^{८७} “स्पष्ट रूपमा भन्नुपर्दा लेखको इतिहास बनिस्केको भुक्त जीवनको यथार्थ चित्रण गरिएको साहित्यिक रचना आत्मकथा हो।”^{८८} लेखकको इतिहास बनिस्केको आत्मकथाले साहित्यका श्रेणीमा उक्लन कलात्मकता र यथात्मकता वहन गर्नुपर्छ।

नेपाली साहित्यमा आत्मचरित्र, आत्मजीवनी, जीवनभोगका आफ्ना भोगाइहरू, महत्त्वपूर्ण घटना र क्षणहरूलाई सिलसिलाबद्ध रूपमा लेखिएका यस्ता आत्मकथामा पाइने कलात्मक भाषा, परिवेशको सजीव चित्रण, पात्र एवम् विषयवस्तुको सत्यताले

८३ डा. माजदा असद, **गद्यकी नवीन विद्यार्ण**, (दिल्ली : ग्रन्थ अकादमी, १९८७), पृ. ७।

८४ मोहनराज शर्मा र दयाराम श्रेष्ठ, **पूर्ववत्**, पृ. १८९।

८५ भिक्टर प्रधान, **पूर्ववत्**, पृ. ६०।

८६ बालकृष्ण पोखरेल र अन्य, (सम्पा.), **पूर्ववत्**, पृ. १०६।

८७ डा. माजदा असद, **पूर्ववत्**, पृ. १९।

८८ भिक्टर प्रधान, **पूर्ववत्**, पृ. ४०।

आत्मकथालाई साहित्यिक विधामा स्थापित गरेको छ । आफ्नै जीवनका सफलता, आसफलता अनुभव भोगाइ प्रेरणा आदिका बारेमा अभिव्यक्त वृतान्त नै आत्मकथा हो । यसमा आफ्नो व्यक्तित्व र आफूलाई यथासक्य यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गर्ने गरिन्छ । आत्मकथा आत्मजीवनी भएकोले यो जीवनीजस्तै देखिन्छ तर यसमा परात्मकता र वस्तुपरकतासमेत बढी भेटिन्छ । आत्मकथा आत्मपरक हुने भएकोले यसमा व्यक्तिनिष्ठताको मात्रा कम हुँदैन । आफूले जीवनमा देखेभोगेका कुरा आफ्ना सन्तान र पछिल्ला पिढीका मान्छेहरूले थाहा पाऊन, जानून भन्ने अभिप्रायले अनुभव सुनाउने क्रममा नै आत्मकथाको विकास हुन जान्छ ।

३.३.१० निष्कर्ष

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा विकसित साहित्यिक सिर्जनाका चार प्रमुख विधा (कविता, आख्यान, नाटक र निबन्ध) का आ-आफ्नै सैद्धान्तिक स्वरूप छन् । आख्यान भन्नाले गद्य वा पद्यमा लिखित कथात्मक भएको, कथानक चरित्र, परिवेश आदिको वर्णन विवरण भएको, वाचक,, कथा र सम्बोधित गरी त्रियामिक संरचनामा आवद्ध घटना तथा प्रसङ्गका बीच व्यतिक्रमिकता भए पनि कालक्रमिक सम्बन्ध, प्रथम वा तृतीय पुरुषको प्रयोग, घटना श्रृङ्खलाकाबीच सम्बन्ध स्थापित आदि विशेषताहरू भएको रचनालाई बुझाउँछ र यसप्रकारका विशेषताहरू नभएको साहित्यिक रचना आख्यानेतर साहित्यअन्तर्गत पर्दछ । गद्यमा लेखिएका र माथि उल्लिखित विशेषताहरू नभएका कृतिहरू नै आख्यानेतर गद्यसाहित्यिक कृतिअन्तर्गत पर्दछन् । आख्यान र आख्यानेतर गद्यको प्रमुख विधा निबन्ध माध्यम, बुनोट, गठन र भेदका आधारमा एकअर्कामा अलग देखिन्छन् । आख्यानात्मक गद्यसाहित्यअन्तर्गत मूलभूत रूपमा कथा उपन्यास र नाटक पर्दछन् । नाटकमा आख्यान पाइए पनि साहित्यका मूलभूत दुई विधा श्रव्य र दृष्यमध्ये नाटक दृष्य विधाअन्तर्गत पर्ने भएकाले नाटकलाई छुट्टै रूपमा राखेर अध्ययन गर्ने गरेको पाइन्छ । नाटकमा मूलभूत रूपमा संवादात्मक विशेषता पाइने भएकोले यो अनुकार्यात्मक हुन्छ । लेखकले आफ्नो भोगाइका क्रममा अनुभव गरेका अनुभूतिहरूलाई रागात्मक, कलात्मक र हृदयस्पर्शी ढङ्गले अभिव्यक्त गर्ने क्रममा निबन्ध र यसका अन्य भेदहरू जन्मन्छन् ।

चौथो परिच्छेद

प्राथमिककालीन आख्यानात्मक र आख्यानेतर गद्यको वर्गीकरण

४.१ प्राथमिककालीन आख्यानात्मक गद्यको वर्गीकरण

प्रारम्भिक कालको गद्याख्यानलाई विषयका दृष्टिले छुट्याउने तीन आधार फेला पर्दछन् (क) धार्मिक-पौराणिक धाराका आख्यान (ख) नैतिक औपदेशिक धाराका आख्यान (ग) कौतूहल रोमाञ्चकारी धाराका आख्यान ।^{९९} नेपाली साहित्यको प्रारम्भिक गद्याख्यानमा यिनै तीन स्वर मूल रूपमा रहेकोले यस समयको गद्याख्यानलाई उल्लिखित आधारमा विभाजन गरी तिनको विवरणात्मक सूची तल दिइन्छ :

४.१.१ धार्मिक-पौराणिक धाराका आख्यान

यस धाराका आख्यानहरूका प्रमुख आधार मुख्यतः हिन्दू उपनिषद् एवम् पुराणहरू अनि रामायण र महाभारत हुन् ।^{१०} यस धाराका नेपाली गद्याख्यानलाई यिनै ग्रन्थहरूका उपजीव्यका रूपमा हेर्ने गरेको पाइन्छ । केही बौद्ध पुराण, जातक र बाइबलले नेपाली गद्याख्यानका स्रोतवृद्धि गर्न गरेको योगदानलाई पनि विर्सन सकिँदैन ।^{११} हिन्दू धार्मिक पौराणिक धाराको प्रारम्भिक कालका नेपाली गद्याख्यानलाई स्रोतका आधारमा तपसिलका तीन कोटिमा बाँड्न सकिन्छ :^{१२}

(क) 'कृष्णकथा' अथवा 'महाभारत' र 'भागवत' मा आधारित

(ख) 'रामकथा' र 'रामायण'मा आधारित

(ग) विभिन्न उपनिषद् एवम् पुराणमा आधारित

४.१.१.१ कृष्णकथा अथवा महाभारत र भागवतमा आधारित आख्यान

'कृष्णकथा'मा आधारित आख्यानका स्रोत 'महाभारत', र हरिवंश पुराण र भागवत हुन् ।^{१३} यस स्रोतका आख्यानहरूमा श्रीकृष्ण र उनीसँग सम्बन्धित अन्य चरित्रका कथा पर्दछन् । तिनको सूची कालक्रमिक रूपमा तल दिइन्छ :

८९ शरदचन्द्र शर्मा भट्टराई, चूडामणि बन्ध (सम्पा.), पूर्ववत्, पृ. २४६ ।

९० ऐजन् ।

९१ ऐजन ।

९२ ऐजन, पृ. २४९ ।

९३ ऐजन, पृ. २४९-५० ।

रचनाकार	रचना
१. शक्तिवल्लभ अर्याल	महाभारत विराटपर्व (१८२७)
२. अज्ञात	सभापर्व (१८८०)
३. विजयानन्द	आदिपर्व, गदापर्व, राज्यपर्व (१८८८)
४. ललितत्रिपुरा सुन्दरी	राजधर्म (१८८८)
५. हीनव्याकरण विद्यापति	गीतगोविन्द भाषा (१८८८)
६. योगी अम्बरगिरी	गीतगोविन्द भाषा
७. भवानीदत्त पाण्डे	महाभारत विराट, उद्योग र शान्ति पर्व (१८९२)
८. देवीधर	सभापर्व (१९०२)
९. अज्ञात	भागवत र गजेन्द्रमोक्ष (१९०५)
१०. अज्ञात	भागवत दशम स्कन्ध (१९०८)
११. नीलग्रिवानन्द	गोपिका स्तुति भाषा (१९३७)
१२. हरिहर शर्मा लामिछाने	भगवत भक्त विलासिनी

तिथिमिति नजनाइएका महाभारतका विभिन्न पर्व र 'जैमिनी' भारतका अरू पनि थुप्रै पाण्डुलिपि, राष्ट्रिय अभिलेखालयमा र निजी सङ्ग्रहमा १००१ पत्रको भएर पनि 'महाभारत'को अपूर्ण पाण्डुलिपि पाइन्छ।^{१४} शक्तिवल्लभ अर्याल, वसन्त शर्मा र भवानीदत्त पाण्डेका नाममा रहेका महाभारत 'विराटपर्व' उद्योगपर्व बाहेकका अरू पर्वहरू प्रतिलिपि मात्र हुन् र तिनमा पाइने नाम लेखकको नभएर प्रतिलिपिकारको हुन सम्भव छ।^{१५}

४.१.१.२ रामकथा वा रामायणमा आधारित आख्यान

रामकथामा आधारित आख्यानको मुख्य स्रोत 'रामायण' हो । रामायणलाई स्रोत बनाएर रचना गरिएका यस समयका कृतिहरूको सूची कालक्रमिक रूपमा तल दिइएको छ :

रचनाकार	रचना
१. भैरवसिंह	हनुमन्नाटक (१८८०)
२. सुन्दरानन्द बाँडा	अध्यात्म रामायण (१८८६-९०)
३. दैवज्ञज्योति नरसिंह	तुलसीस्तव (१८६६)
४. पदम् शर्मा	अध्यात्म रामायण (१८९३)
५. राजदैवज्ञ उपेन्द्रध्वज	लङ्का काण्ड
६. भक्तराज शर्मा दाहाल	किष्किन्धा काण्ड (१९२०), अध्यात्म रामायण
७. अज्ञात	बालकाण्ड, किष्किन्धा काण्ड, लङ्का काण्ड, युद्धकाण्ड

१४ ऐजन ।

१५ ऐजन ।

अद्भूत रामायण, रघुवंश, टीका आदि महाभारतका विभिन्न पर्वजस्तै रामायणका विभिन्न काण्डका रचयिता बेनामी रहेका छन् ।

४.१.१.३ विभिन्न उपनिषद् एवम् पुराणमा आधारित आख्यान

उपनिषद् एवम् पुराणमा आधारित प्राथमिककालीन गद्याख्यानको सूची कालक्रमिक रूपमा तल दिइन्छ :

रचनाकार	रचना
१. अज्ञात	१८३१ अधि
२. अज्ञात	सोमबारे ब्रतकथाहरू (१८९०)
३. श्रीविलास	ब्रतकथा (१८९०)
४. पद्मदास	चण्डी भाषा सत्तशती (१९०४)
५. गोपाल विलासी	महालक्ष्मी संवाद (१९०४)
६. अज्ञात	धर्मसंवाद (१९०४)
७. विष्णुविनोद	स्वस्थानी ब्रत कथाहा (१९०४)
८. अज्ञात	दुर्गाकवच (१९१२ तिर)
९. अज्ञात	सिद्धस्थली महात्म्य (१९२८)
१०. पद्मदास भक्त	वायुपुराण केदारकल्प (१९३५)
११. देवराज शर्मा	स्वस्थानी ब्रत कथा (१९४२)
१२. हरिदास श्रेष्ठ	सत्यनारायण ब्रत कथाहा (१९४२)
१३. हरिहर शर्मा	दुर्गा सप्तशती (१९४५)
१४. अज्ञात	स्वस्थानी ब्रतकथा (१९४८)
१५. भुवनसिंह	मच्छिन्द्रनाथको कथा (१९४९)
१६. हरिहर शर्मा	सत्यनारायण कथा (१९५०)
१७. भवानीदत्त पाण्डे	मार्केण्डेय पुराण
१८. अज्ञात	तक्षक
१९. ज्योतिनरसिंह कर्माचर्य	ऋषिपञ्चमी कथा
२०. नन्दकुमार मिश्र	कार्तिक महात्म्य
२१. कपिलदेव शर्मा	नलोपाख्यान
२२. अज्ञात	नासिकेतापाख्यान
२३. अज्ञात	मदालसोपाख्यान

२४. अज्ञात	हरिश्चन्द्र राजाको कथा
२५. अज्ञात	दमयन्ती कथा
२६. अज्ञात	नलराजाको कथा
२७. अज्ञात	नलराजोपाख्यान
२८. अज्ञात	अन्धकासुर कथा
२९. अज्ञात	अन्धक सैन्य निर्माण
३०. अज्ञात	जालन्धरोपाख्यानम्
३१. अज्ञात	कृष्ण महात्म्य

यस कोटिका आख्यान खासखास ब्रतसँग सम्बन्धित हुन्छन् र सो ब्रतको उपलक्ष्यमा तिनलाई पढ्ने र सुनाउने गरिन्छ । तिथिमिति एवम् लेखकका नाम नजनाइएका यस धाराका थुप्रै लेखोटहरू राष्ट्रिय अभिलेखालय र व्यक्तिगत सङ्ग्रहमा पनि भेटिन्छन् ।^{९६}

४.१.२ नैतिक औपदेशिक धाराका गद्याख्यान

कुनै बेलामा स्थापित सामाजिक, धार्मिक मूल्यका आधारमा धार्मिक एवम् व्यवहारिक कुरामा विधिनिषेधका नियम प्रचलित हुन्छन् । यसो गरे राम्रो हुन्छ, यसो नगरे नराम्रो हुन्छ, यसैले यसो गर उसो नगर भन्नु विधिनिषेध हो । नैतिक औपदेशिक धाराभित्र यस्तै अर्ती-उपदेश र ज्ञानगुनका कुरा पर्दछन् । यस उद्देश्यले निर्माण गरिएका रचनाहरूको विवरण कालक्रमिक रूपमा तल दिइएको छ :

रचनाकार	रचना
१. भानुदत्त	हितोपदेश मित्रलाभ (१८३३)
२. रामचन्द्र पाध्या	लक्ष्मीधर्मसंवाद (१९५१)
३. अज्ञात	हितोपदेश मित्रलाभ (१८८२)
४. नीलकण्ठ	हितोपदेश मित्रलाभ (१८९१)
५. भवानीदत्त पाण्डे	हितोपदेश मित्रलाभ (१८९२ अघि), तन्त्राख्यान (१८९३), हितोपदेश (१८९६ अघि)
६. हर्कमणि बज्राचार्य	हितोपदेश (१८९८), हितोपदेश टीका, हितोपदेश कथाहा, नीतिशास्त्र कथा
७. गौरीनारायण प्रधान	उपाख्यान कथा व्याख्या
८. अज्ञात	पञ्चतन्त्र र हितोपदेश मित्रलाभ

^{९६} ऐजन, पृ. २५१-५२ ।

४.१.३ कुतूहल रोमाञ्च धारा आख्यान

यस धाराका आख्यान मनोरञ्जनात्मक हुनाका साथै तिनमा शौर्य, पराक्रम एवम् कल्पनातत्त्वको समावेश हुने भएकोले तिनलाई लोकरञ्जनात्मक धाराका आख्यानमा राख्ने गरेको पाइन्छ । धार्मिक एवम् औपदेशिक उद्देश्यभन्दा भिन्न लोकरञ्जनात्मक उद्देश्य राख्ने यावत् कथात्मक रचना जसमा कौतूहल र रोमाञ्चतक तत्त्व बढी टड्कारो रूपमा देखापर्दछन् तिनलाई कौतूहल, रोमाञ्चक धाराअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । मनोरञ्जनात्मक यस धाराका आख्यान पनि तीन स्रोत छन् :^{१७}

(क) संस्कृत-प्राकृतमूलका रमाख्यान

(ख) लोककथात्मक प्रेमाख्यान

(ग) अरबी-फारसी मूलका गद्याख्यान

४.१.३.१ संस्कृत-प्राकृत मूलका रम्याख्यान

संस्कृत-प्राकृत मूलका रम्याख्यानको विवरणात्मक सूची कालक्रमिक रूपमा तल दिइन्छ :

रचनाकार	रचना
१. मूल लेखक शिवदाश, अनुवादक शिवभक्त र प्रतिलिपिकार गौरीशङ्कर	वेतालपचीस कथाहा (१८५५)
२. लक्ष्मीनारायण जोशी	महाज्ञान मुन्द्रा कथाहा (१८५८)
३. गौरेश्वर शर्मा	वेतालपञ्चविंशति (१८६५)
४. अमृतानन्द	पचीस वेताल (१८६८)
५. अज्ञात	छात्रिंशत पुत्रलिका कथाहा (१८६९)
६. अज्ञात	दशकुमार चरित (१८७५)
७. अज्ञात	बहत्तसुगाको कथा (१८८०-९०)
८. अनुवादक शिवभक्त र प्रतिलिपिकार तुलसीराम सिग्दाल	वेताल पञ्चविंशति (१८८६)
९. भवानीदत्त पाण्डे	मुद्राराक्षस (१८९२ अघि)

^{१७} ऐजन, पृ. २५६ ।

१०. अज्ञात	बेताल पञ्चविंशति (१८९३)
११. अज्ञात	वृहतकथा नेपाली टीका (१९०७)
१२. अज्ञात	चौरपञ्चासी भाषा (१९०९)
१३. अज्ञात	शुक सप्तति (१९२०)
१४. हर्षनृसिंह	द्वात्रिंशत पुत्रिका कथा (१९२८)
१५. नीलग्रिवानन्द	हरिवंश भाषा (१९२८ तिर)
१६. ललितानन्द गुभाजु	बत्तीस पुतली कथाहा
१७. नीलग्रिवानन्द	उषाहरण कथाहा

नलराजोपाख्यान, नलदमयन्ती कथा, नलराजाको उपाख्यान कथा जस्ता कैयौं कथाका लेखन समय र लेखक दुवै अज्ञात छन् :^{९८}

४.१.३.२ लोककथात्मक प्रेम र पराक्रमका आख्यान

त्यस्ता आख्यानलाई लोककथात्मक प्रेमाख्यान भन्न खोजिएको छ जसका मूल रूप संस्कृत वा प्राकृतमा भेट्न सकिएको छैन । यसकारण यिनका मूल अपभ्रंशमा थिए वा संस्कृत प्राकृत कुनमा थिए भन्ने कुरा किटानीसाथ भन्न नसकिने अवस्थामा कामचलाउ रूपमा त्यस्त अनिर्दिष्ट मूलका आख्यानलाई लोककथात्मक प्रेमाख्यान नामकरण गरिएको हो ।^{९९} यसप्रकारका आख्यानको विवरणात्मक सूची तल दिइएको छ :

रचनाकार	रचना
१. अज्ञात	वीरशिखा (विरसिक्का १८६० अधि)
२. विष्णुपद शर्मा	लालहीराको कथाहा (१८८० तिर), मधुमालतीको कथाहा (१९१० अधि), सत्तल सेन एवम् सुवर्ण रानीको कथाहा (१८८० तिर)
३. हरिहर शर्मा	लालहीरा (१९५०)
४. हरिहर शर्मा	मधुमालती (१९५१)

^{९८} ऐजन, पृ. २५७।

^{९९} ऐजन।

४.१.३.३ अरबी-फारसीमूलका कथा-किस्सा

अरबी-फारसीमूलका कथा-किस्साको विवरण तल दिइएको छ :

रचनाकार	रचना
१. वीरमुन्सी लक्ष्मीदास	हातीमताई (सन् १८३८-१८९५)
२. अज्ञात	चारदशावेशको कथाहा (१९२२ मा नेपाली अनुवाद)
३. अज्ञात	सेरामपुरको बाइबल (१८८४)
४. गङ्गाप्रसाद प्रधान	नेपाली बाइबल (१९४०)

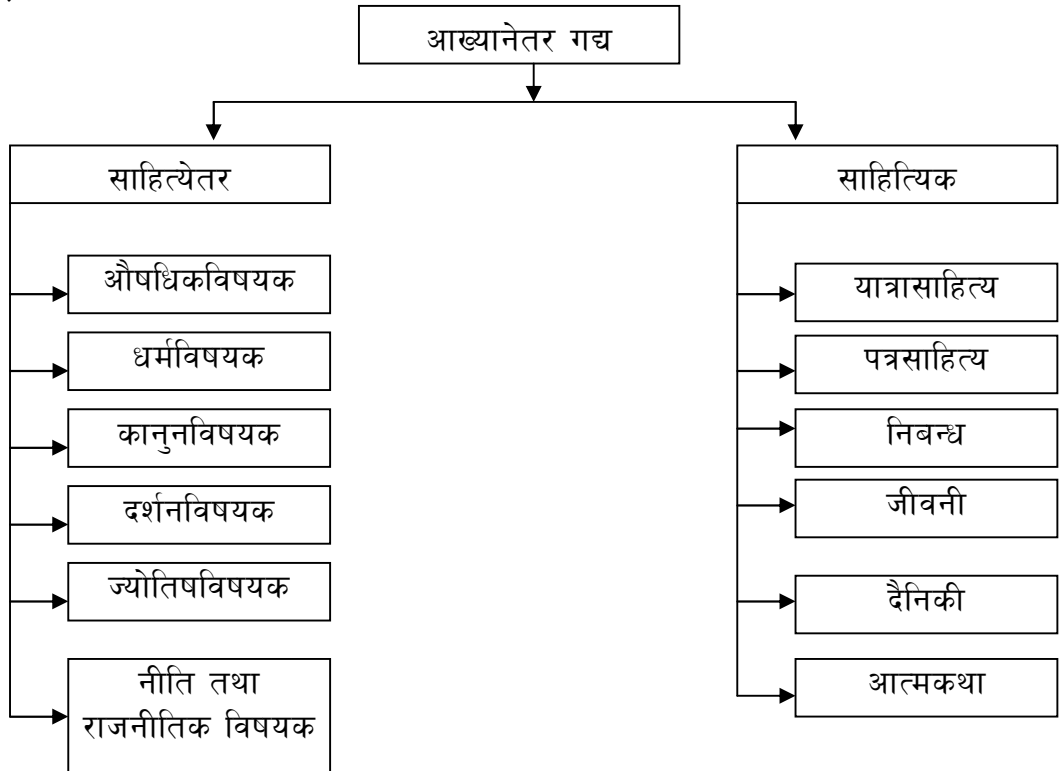
माथि दिइएको विवरणात्मक सूचीलाई हेर्दा प्राथमिककालीन समयमा देखापरेमा सबै आख्यानहरू मौलिक नभई अनूदित देखिन्छन् । प्राथमिक कालको सुरुसुरुको समयतिर संस्कृतमूलका धार्मिक-औपदेशिक आख्यानको बाहुल्य देखिए पनि पछिल्लो समयमा संस्कृतेतर स्रोतबाट पनि आख्यानात्मक कृतिको अनुवाद गर्ने प्रचलन देखिन्छ । यस क्रममा एकातिर लोकपरम्पराका आख्यानले लिखित रूप पाउन थाल्छन् भने अर्कातिर सङ्ख्यामा थोरै भए पनि अरबी-फारसी एवम् अङ्ग्रेजी स्रोतका आख्यानका लेखनको प्रारम्भ पनि यही कालमा भएको पाइन्छ । प्रारम्भकालीन गद्याख्यानको समयावधिमा केवल यति मात्र आख्यान देखापरे भन्न सकिँदैन । उही कृतिका रूपान्तर प्रतिलिपिको कारण पनि तिनको सङ्ख्या बढेको देखिन्छ । 'हितोपदेश', 'तन्त्राख्यान', 'पञ्चतन्त्र' जस्ता नीति-परम्पराका आइखन 'वेताल पचीसी', 'महाज्ञान मुद्रा', 'कथाहा' द्वात्रिंशत पुत्रिका कथा, दशकुमार चरित, चौर पञ्चासी भाषा जस्ता रम्याख्यान अति 'रामाश्वमेध', भक्तिकाण्ड, 'अरण्यकाण्ड, 'राजधर्म', गजेन्द्रमोक्ष आदि र विभिन्न पुराणका अनुवाद यस कालका प्राप्ति हुन् । यस्तै रचनाको तिथिमिति र रचयिताको टुङ्गो नलागेका 'नलदमयन्ती कथा', 'सत्तलसेन', 'जालन्धरोपाख्यान', 'मदालसोपाख्यान', 'हरिश्चन्द्रोपाख्यान', 'अद्भूत रामायण' पनि प्रारम्भिक कालकै उपलब्धि हुन् । स्रोत विस्तारका दृष्टिले प्राथमिक काल फराकिलो बन्दै थियो भन्ने कुरा एकातिर पुराणेतर, औपदेशिक धाराभन्दा भिन्न लोकपरम्पराका 'वीरशाखा', 'लालहीराको कथाहा', 'मधुमालतीको कथाहा' जस्ता रम्याख्यान प्रारम्भिक कालकै उत्तरार्धमा देखापर्नुबाट स्पष्ट हुन्छ भने अर्कोतिर साहु 'सुरजनी' मूलका किस्सा कहानी एवम् बाइबलका अनूदित कथाले संस्कृतेतर स्रोतका कथा भित्रिएको पाइन्छ ।

४.२ प्राथमिककालीन आख्यानेतर गद्यको वर्गीकरण

साहित्य भाषाको विशिष्ट प्रयोग भएकोले साहित्यको विकास भाषाको विकास पर्याप्त भएपछि मात्र सम्भव देखिन्छ । विक्रमको चौधौँ शताब्दीबाट ताम्रपत्र, शिलालेख,

कनकपत्रमा अङ्कित अभिलेखकालीन गद्य र पन्ध्रौं शताब्दीका **भास्वती** (१४५७), **राजा गगनिराजको यात्रा** (१५५०), **खण्डखाद्य** (१६४९), **रामशाहको जीवनी** (१६६३), **बाजपरीक्षा** (१७०० तिर), **प्रायश्चित्त प्रदीप** (१७८०) जस्ता गद्यलेखनका क्रमलाई पार गर्दै नेपाली भाषाले प्राथमिककालीन साहित्यिक युगमा प्रवेश गरेको हो ।

निबन्ध आख्यानेतर गद्यसाहित्यिक विधाको महत्त्वपूर्ण विधा भएकोले नेपाली निबन्धको पृष्ठभूमिलाई सामान्यतया गद्याभिव्यक्तिकै पृष्ठभूमिमा हेर्न सकिन्छ । यसरी हेर्दा निबन्धात्मक अभिव्यक्तिको निर्माणमा साहित्यपरक वा साहित्यभाषी गद्यरचनाहरू मात्र नभई साहित्येतर गद्यरचनाहरूको योगदान पनि महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ । विचार तथा विषयवस्तुको निबन्धनक्षमता तथा प्रौढता अभिवृद्धि गर्नका साहित्येतर गद्यरचनाहरूको पनि योगदान रहन्छ । यसप्रकारका रचनाहरूलाई साहित्यिक गद्याभिव्यक्तिकै आधारभूमिका रूपमा हेर्न सकिन्छ । यस कालका साहित्येतर गद्यरचनाहरू प्रायः औषधिउपचार, धर्म, नीति र दर्शनविषयक देखिन्छन् । त्यस्तै सरकारी तथा घरायसी विभिन्न प्रकारका कागजात, ऐन, सवाल, अभिलेख, आदिसँग सम्बद्ध सामग्रीहरू पनि यस सन्दर्भमा उल्लेख्य हुन आउने देखिन्छ । निबन्धविधाको विचार र विषयवस्तुमा प्रौढता ल्याउनका लागि साहित्येतर गद्यरचनाहरूको पनि उल्लेख्य योगदान हुने भएकोले प्राथमिककालीन आख्यानेतर गद्यलाई सर्वप्रथम दुई वर्गमा राखेर विभाजन गरी साहित्यपरक रचनाहरूको विश्लेषण गर्नु उपयुक्त हुन्छ :

४.२.१ औषधिविषयक

यस कालमा कोही औषधिविषयक ग्रन्थहरू देखापर्दछन् । यस खाले रचनाहरू कुनै घरेलु उपचारसम्बन्धी, कुनै शुभाशुभ लक्षण र उपचारविधिहरूको वर्णनमा केन्द्रित देखिन्छन् । यस विषयक रचनाहरूको सूची कालक्रमिक रूपमा तल दिइएको छ :

रचनाकार	रचना
१. गङ्गाविष्णु द्विज	अजीर्ण मञ्जरी (१८०९)
२. लीलाम्बर	अजीर्ण मञ्जरी (१८२१)
३. अज्ञात	अजीर्ण मञ्जरी (१८२५-५०)
४. श्रीहर्ष आचार्य	अज्ञात (१८६४)
५. शिवन्तसिंह	बाजहोत्र (१८६४)
६. अनिरुद्र शर्मा	मन्त्रचिकित्सा (१९३०)

४.२.२ धर्मविषयक

धर्मसम्बन्धी विषयलाई आधार बनाएर लेखिएका यस खाले रचनाहरूको सूची कालक्रमिक रूपमा तल दिइएको छ :

रचनाकार	रचना
१. दैवज्ञज्योतिनरसिंह	तुलसी स्तव (१८६ तिर)
२. नीलकवि	रुद्राक्ष
३. अज्ञात	यमदूत संवाद
४. अज्ञात	शालिहोत्र यज्ञ (१९३१)
५. गोपाल विलास	महालक्ष्मी योग संवाद (१९३५)

४.२.३ ज्योतिषविषयक

यस कालमा ज्योतिषविषयकसम्बन्धी अनूदित रचनाहरूको सूची कालक्रमिक रूपमा तल दिइन्छ :

रचनाकार	रचना
१. अज्ञात	बाह्र महिनाको फल
२. अज्ञात	पवनविजय (१८०८)
३. अज्ञात	स्वरोदय ज्ञान (१८९३)
४. काशीनाथ	शीघ्रबोध (१८९८)

४.२.४ नीति तथा राजनीतिविषयक

नीति तथा राजनीतितिर केन्द्रित भई अनुवाद गरिएका रचनाहरूको सूची कालक्रमिक रूपमा तल दिइएको छ :

रचनाकार	रचना
१. कृपानाथ शर्मा	चाणक्यसार सङ्ग्रह (१८९३)
२. दैवज्ञकुशल सिंह	चाणक्यसार स्रग्रह (१९१२)
३. बेनामी	मनुस्मृति भाषा (१९२७)
४. बेनामी	बुद्धिचानक (१९३२)
५. ललितत्रिपुरासुन्दरी	राजधर्म (१८८८)

४.२.५ दर्शनविषयक

दर्शनविषयक रचनामा योग दर्शन, वेदान्त दर्शनका साथै जोसमनी सम्प्रदायसँग सम्बद्ध रचनाहरू पर्दछन्।^{१००} यसप्रकारका रचनाहरूको विवरण तल दिइएको छ :

रचनाकार	रचना
१. दैवज्ञकेशरी अर्ज्याल	गोरक्षयोगशास्त्र (१८७७)
२. भवानीदत्त पाण्डे	आत्मबोध (१८९३)
३. रघुवीर सिंह	शान्तिशतक (१९०३)
४. शशिधर	वैराग्ययम्बर (१९०६ पूर्व), जोसमनियोगशास्त्र (१८९६ तिर), वाणोपनिषद् (१८८९)
७. योगी अम्बर गिरी	ब्रह्मयज्ञ उपनिषद् (१८९१), ब्रह्मयज्ञ वेदान्त (१८९१), योगवशिष्ट सार (१९१२), असमनको भाषा (१९०५), गीता भाषा (१९०५), वेदान्त र गीतगोविन्द, अष्टावक्रसंहिता भाषा (१८९१), शुकष्टक अम्बगिरी भाषा (१८९७)

^{१००} ऐजन् ।

४.२.६ कानूनविषयक

अभिलेख, इतिहास, रुक्का, (राजाज्ञा), लालमोहर, उपदेश, हुकुम आदि विभिन्न नामका सरकारी लिखित सामग्रीहरू पनि प्राथमिक कालमा निकै पाइन्छन् । नेपाली भाषाको कानुनी क्षेत्रको अभिव्यक्तिको विकासमा यिनको निकै महत्त्व छ ।^{१०१}

माथिको विवरणमा दिइएका नेपाली वाङ्मयका सुरुका ग्रन्थहरू प्रायः अनूदित नै देखिन्छन् । यस समयका मानिसहरूले सामान्य घरव्यवहार, लेनदेन, धर्मकर्म, दर्शन आदि राम्रो रुचि राख्ने भएकोले रीतिरिवाज परम्पराअनुरूप जीवन चलाउन उनीहरूको ध्यान जान्थ्यो । त्यसैले लोकव्यवहारमा आवश्यक हुने र लोकले रुचाउने धर्मकर्म र नैतिक आचारसम्बन्धी कुराहरूको चाह र खोजी गर्ने प्रवृत्ति त्यसवेला प्रचलित रहेको देखिन्छ । यसका साथै उनीहरूलाई सामान्य रोगव्याधिसम्बन्धी उपचार र रीतिरिवाजको अङ्ग हुने ज्योतिषसम्बन्धी ज्ञान पनि रुचिपूर्ण हुने गरेको पाइन्छ । त्यसैले उक्त खालका सामग्रीहरू शिक्षाप्रद हुने ठानी त्यस्ता सामग्रीहरू संस्कृत भाषाबाट नेपाली भाषामा अनुवाद गरी सरल रूपमा प्रस्तुत गरिएका पाइन्छन् । साहित्यसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध नराखे पनि यस प्रकारका सामग्रीले भाषाको अभिव्यक्ति तिखार्ने र सरस बनाउने काममा पूर्वाधारको रूपमा कार्य गरेका छन् । संस्कृत नेपाली भाषाको मूल स्रोत रहेको र सामाजिक सांस्कृतिक पृष्ठभूमिको समेत परम्परागत स्रोत भएकोले त्यस भाषामा रचिएका ग्रन्थहरूमा व्यक्त विचार सहज रूपमा सर्वसाधारणका लागि पनि बोधगम्य देखिन्छन् । औषधीसम्बन्धी ग्रन्थहरू व्यावहारिक ज्ञानको प्रयोजनका लागि तयार भएका देखिन्छन् भने धर्म र दर्शनसम्बन्धी ग्रन्थहरू प्रायः प्राचारार्थ अनूदित भएका देखिन्छन् । त्यस्तै आचरण तथा नीतिसम्बन्धी ग्रन्थहरू मूलतः व्यावहारिक प्रयोजनका लागि अनूदित भएका देखिन्छन् ।

४.२.७ यात्रासाहित्य

नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा आख्यानेतर गद्यविधा यात्रासाहित्यको पनि सुरुआत भएको देखिन्छ । यस कालमा रचना भएका यात्रासाहित्यको विवरणात्मक सूची कालक्रमिक रूपमा तल दिइएको छ :

१०१ ऐजन, पृ. ३०२ ।

रचनाकार	रचना
अज्ञात	राजा गगनिराजको यात्रा (१५५० तिर)
अज्ञात	जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा (१९१०)

४.२.८ पत्रसाहित्य

नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा आख्यानान्तर गद्यसाहित्यिक विधा पत्रसाहित्यको पनि थालनी भएको छ । त्यस समयमा लेखिएका पत्रहरू विविध विषयसँग सम्बन्धित छन् । विभिन्न विषयसँग सम्बन्धित यसप्रकारका पत्रहरूको **इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र सङ्ग्रह भाग १ र भाग २ (२०२०)** तथा **पाँच सय वर्ष (२०४३)** लाई आधार बनाएर विवरणात्मक सूची कालक्रमिक रूपमा तल दिइन्छ :

पत्र पठाउने	पत्र पाउने	मिति	विषय
पृथ्वीनारायण शाह	दोलख्या प्रधान	वि.सं. १८०२	
पृथ्वीनारायण शाह	राजीवलोचन	वि.सं. १८०३	
पृथ्वीनारायण शाह	राजीवलोचन	वि.सं. १८१२	
जयप्रकाश मल्ल	पृथ्वीनारायण शाह	वि.सं. १८१४	सामरिक पत्र
पृथ्वीनारायण शाह	अभुदसि प्रधान	वि.सं. १८१६	
पृथ्वीनारायण शाह	भवानी शङ्कर चामु विरेश्वर पौड्याल	वि.सं. १८२३	गोर्खापाटन धर्मसन्धि
पृथ्वीनारायण शाह	कीर्तिराजानन्द उपाध्याय	वि.सं. १८२३	ऋणोद्वारसम्बन्धी
पृथ्वीनारायण शाह	हरिपण्डितलाई छ पत्र	वि.सं. १८२३ फागुन (२ वटा) वि.सं. १८२३ चैत्र (१ वटा) वि.सं. १८२३ असार (१ वटा) वि.सं. १८२३ साउन (१ वटा) वि.सं. १८२३ भदौ (१ वटा)	
पृथ्वीनारायण शाह	गजेन्द्र शाह	वि.सं. १८२५	गोर्खा जाजरकोट धर्मसन्धि
पृथ्वीनारायण शाह	अभिमानसिंह बस्नेत	वि.सं. १८२७	
पृथ्वीनारायण शाह	मन्महोद्वाम कीर्ति शाह	वि.सं. १८२७	सन्धि विग्रह
पृथ्वीनारायण शाह	रामकृष्ण कुँवर	वि.सं. १८२९	सन्धि विग्रह
पृथ्वीनारायण शाह	सिद्ध भगवन्तनाथ	वि.सं. १८३०	गोर्खा जुमला सन्धि
पृथ्वीनारायण शाह	सुरसिंह राना	वि.सं. १८३०	सन्धि विग्रह
पृथ्वीनारायण शाह	कालु खड्का	वि.सं. १८२५-३१	

पृथ्वीनारायण शाह	गङ्गाधर पन्त, धन्या खड्का	वि.सं. १८२५-३१	सन्धि विग्रह
प्रतापसिंह शाह	शुरसिंह राना	वि.सं. १८३१	श्री ५ पृथ्वीनारायणको र रिजिछिंनो लामाको धर्मपत्र
पृथ्वीनारायण शाह	सिद्ध भगवन्तनाथ	वि.सं. १८२५-१८३१	
पृथ्वीनारायण शाह	अभिमानसिंह, पारस भण्डारी, कीर्तिसिंह खवास, बलि बाँनिया	वि.सं. १८३१	
प्रतापसिंह शाह	सुरसिंह राना	वि.सं. १८३१	श्री ५ पृथ्वीनारायणको र रिजिछिना लामाको धर्मपत्र
प्रतापसिंह शाह	प्रतापसिंह शाह	वि.सं. १८३२-३४	मैत्रीपत्र
शशिधर पाध्या	प्रतापसिंह शाह	वि.सं. १८३२-३४	वेतियावृत्त
प्रतापसिंह शाह	प्रतापसिंह शाह	वि.सं. १८३२	मैत्रीपत्र
रणबहादुर शाह	मद्वलमर्दन	वि.सं. १८३४	निर्वासित भैयाहरूको सन्देश
मद्वलमर्दन शाह	रणबहादुर शाह, कालु खड्का	१८३७-३७	गोर्खाली भाइले लमजुडे दाइलाई दिएको आश्वासन
रणबहादुर शाह	मच्छिकृष्ण शाह	वि.सं. १८४१	गोरखा-चीन सामरिक पत्र
रणबहादुर शाह	गजेन्द्र शाह	वि.सं. १८४३	गोर्खा जाजरकोट भेरी साँधको सन्धि
रणबहादुर शाह	गजेन्द्र शाह	वि.सं. १८४३	गोर्खा जाजरकोटको भेरीसाँधको सन्धि
मोहनचन्द्र देव	रणबहादुर शाह	वि.सं. १८४४	गोर्खा कुमाउँ सन्धि
स्यामर्पा लामा	गोर्खा राजा	वि.सं. १८४५	शरणगति धर्मपत्र
लासा भोटका राजा	गोर्खा महाराजा	वि.सं. १९४६	
शिवनारायण खत्री	प्रबल सता	वि.सं. १८४६	मुस्ताङ्गी राजालाई गोर्खाली सेनानीहरूको बहाली सूचना
रणबहादुर शाह	डडकिन साहेब	वि.सं. १८४८	मैत्रीपत्र
गोरक्षाधीश	गजेन्द्र शाह	वि.सं. १८४८	सामरिक
गोरक्षाधीश	गजेन्द्र शाह	वि.सं. १८४९	सामरिक
रणबहादुर शाह	जगजीत पाँडे, अम्बरसिंह थापा, गोलजा खवास	वि.सं. १८४९	
रणबहादुर शाह	दामोदर पाँडे	वि.सं. १८४९	
देवदत्त थापा, प्रतिमन		वि.सं. १८५३	गोर्खा चीन सन्धि विग्रह

राना जयन्त शाह र बदभद्र			
रणबहादुर शाह	दीनानाथ उपाध्याय	वि.सं. १८५५	वकिललाई राजपत्र
रणबहादुर शाह	दीनानाथ उपाध्याय	वि.सं. १८५५	सन्धिविग्रह
रणबहादुर शाह	दीनानाथ उपाध्याय	वि.सं. १८५५	गोर्खा बृटेन कूटनीति
रणबहादुर शाह	कलकत्ता राजदूत	वि.सं. १८५५	रणबहादुर शाहले गीर्वाणलाई राज्याभिषेक दिने तिथिको सूचना र दक्षिण भारत दिशाको गतिविधि
रणबहादुर शाह	दीनानाथ उपाध्याय	वि.सं. १८५६	दौत्यमन्त्रणा
गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह	दीनानाथ उपाध्याय	वि.सं. १८५६	टिपु सुलतान जितेको समाचार र स्वीकृति निर्देश
गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह	दीनानाथ उपाध्याय	वि.सं. १८५६	
प्रधानमन्त्रीको अधिकारपत्र	बखतवारसिंह	वि.सं. १८५८	
निर्वाणानन्द	चित्रादेवी	वि.सं. १८५८	आश्वासन
निर्वाणानन्द	बखतवार सिंह	वि.सं. १८५९	अर्ति
निर्वाणानन्द	बखतमान सिंह	वि.सं. १८५९	
निर्वाणानन्द	शेरबहादुर शाह		अर्ति-उपदेश
रणबहादुर शाह	बखतमानसिंह	वि.सं. १८५९- ६०	काशीबाट काठमाडौँ फर्कने तरखर
पृथ्वीनारायण शाह	सिद्ध भगवन्तनाथ	वि.सं. १८६१	तराईतिरको सन्धि विग्रह
निर्वाणानन्द	राजेश्वरी		फिरीङ्गीको पैँचो तिर्ने
चिनियाँ दूत		वि.सं. १८६४	गोर्खा मुद्रास्फीति
चिनियाँ दूत		वि.सं. १८६४	कुटनीति
चिनियाँ दूत	गोरखाधीश	वि.सं. १८६४	मुद्रास्फीति
रङ्गनाथ शर्मा	गीर्वाणयुद्ध	वि.सं. १८६८	दक्षिण सीमा २२ मौजा निर्णयसम्बन्धी
अम्बा (चिनियाँ)	गोर्खालाई	वि.सं. १८७२	युद्धसम्बन्धी
गोरखा नरेश	चिनियाँ राजदूत, रणध्वज थापा, भीमसेन थापा	वि.सं. १८७२	युद्धसम्बन्धी
रणबहादुर शाह	मच्छिकृष्ण शाह	वि.सं. १८४८	गोर्खा चीन सामरिक पत्र
अमृतसिंह थापा	भीमसेन थापा	वि.सं. १८६७	
चीनमा काम गर्ने (राजदूत)	सर्वजीत पाँडे		

चिनियाँ राजदूत	गोर्खा अर्तिनिवाड र चार काजी		शुभ सम्मति,
अमरसिंह थापा	गीर्वाणयुद्धविक्रम	वि.सं. १८७०	अमिनसित तक्राको जग्गा मिलाउने सम्बन्धमा
अमरसिंह थापा	गीर्वाणयुद्धविक्रम	वि.सं. १८७०	साँध सिमाना जानेकालाई जागिरमा भर्ना गर्ने
अमरसिंह थापा	भीमसेन थापा, रणध्वज थापा	वि.सं. १८७०	अक्टरलोनीसँग भेट
रामदाश थापा	अम्मरसिंह थापा	वि.सं. १८७०	मण्डल घोरा टिप्पा गणेशमा अङ्ग्रेजले हमला गर्दा लडाइ गरी पठाएको
चन्द्रवीर कुँवर	भीमसेन थापा र रणध्वज थापा	वि.सं. १८७०	मण्डलमा अङ्ग्रेजसँग ठूलो लडाइँ गरी वैरी भगाएको
चामु बस्न्यात र अरू	भीमसेन र रणध्वज	वि.सं. १८७०	भोट र अङ्ग्रेजको व्यापार जोडिन लागेको
बम शाह	गीर्वाणयुद्धविक्रम	वि.सं. १८७०	तकराटी जमिन बलजफत गरेको विषय
रङ्गनाथ शर्मा	गीर्वाणयुद्ध विक्रम	वि.सं. १८७०	अंग्रेजसँग तकारी र जग्गाको तहकिकात गर्ने
रङ्गनाथ शर्मा	प्राणशाह र भीमसेन थापा	वि.सं. १८७०	जग्गा नछाड्ने र खजाना विषयका कुरा
विक्रम शाही	भीमसेन थापा र रणध्वज थापा	वि.सं. १८७१	खड्को बन्दोबस्त मिलाउने र बलियो पार्ने
बह शाह	भीमसेन थापा र रणध्वज	वि.सं. १८७१	अङ्ग्रेज फर्केको कुरा
मणिराज	अमरसिंह थापा	वि.सं. १८७१	सिपाहीलाई तनखा दिएको बारे
गजबल बानियाँ	भीमसेन थापा र रणध्वज थापा	वि.सं. १८७१	अङ्ग्रेजसँग लडाइँ गर्ने सल्लाह
बम शाह	गीर्वाणयुद्धविक्रम	वि.सं. १८७१	अङ्ग्रेजले नालापानीमा लडाइँ गर्दा हमला भएको र गडको बन्दोबस्त
कृष्णानन्द खड्डी र धनवीर थापा	भीमसेन र रणध्वज थापा	वि.सं. १८७१	पश्चिम लडाइँमा शत्रुपक्षका र आफ्ना मानिस मरेका खबर
बम शाह	श्री ५	वि.सं. १८७१	अङ्ग्रेजसँग नालापानीमा युद्ध भइरहेको कुरा

धनवीर थापा	श्री ५	वि.सं. १८७१	लडाइँका कुरा छन्
रणद्विप सिंह, रेवन्त कुँवर र बलभद्र	श्री ५	वि.सं. १८७१	नालापानीमा लडाइँका कुरा
रिपुमर्दन थापा	भीमसेन र रणध्वज थापा	वि.सं. १८७१	दूनको लडाइँ र घाइते भएका
रिपुमर्दन थापा	श्री ५	वि.सं. १८७१	लडाइँसम्बन्धी घाइते भएका कुरा
उजीरसिंह थापा, वीरमञ्जन, पाँडे, दलकेशर पाँडे	श्री ५		लडाइँसम्बन्धी
उजीरसिंह थापा	श्री ५	वि.सं. १८७२	नेपालको खैखबर, बल फौज र अङ्ग्रेजलाई असजिलो भएको
उजीरसिंह थापा	श्री ५	वि.सं. १८७२	खैखबरसम्बन्धी
भीमसेन थापा	भक्तवीर थापा	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
धर्मराज खत्री	भीमसेन र रणध्वज थापा	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
उजीरसिंह थापा, वीरमञ्जन पाण्डे	दलमञ्जन पाँडे, भीमसेन थापा, रणध्वज थापा	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
जितमानसिं बस्न्यात, जगदेव भण्डारी	श्री ५	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
उजिरसिंह थापा	श्री ५	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
उजीरसिंह थापा, दलकेशर पाँडे, प्रसादसिंह बस्नेत	रणध्वज थापा, भीमसेन थापा	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
रुद्रवीर शाह	वीरमञ्जन पाँडे	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
उजीरसिंह थापा	गीर्वाणयुद्धविक्रम	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
जीतमानसिंह बस्नेत, बदरिवाण शाही, जगदेव भण्डारी	भीमसेन थापा, रणध्वज थापा	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
टीकाबल्लभ पाँडे, अकबर पाँडे, जसिवन्त अधिकारी, धनराज अधिकारी, वीरभद्र राउत	उजीरसिंह थापा	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
गजबल बानियाँ	भीमसेन थापा	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी

बम शाह, बखतवार सिंह, रणद्वीपसिंह बस्न्यात, अजमर पंथ, चामु भण्डारी, रिपुमर्दन	श्री ५	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
भक्तवीर थापा	रणध्वज थापा	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
उजीरसिंह थापा	रणध्वज थापा	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
उजीरसिंह थापा	भीमसेन थापा, रणध्वज थापा	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
उजीरसिंह	गीर्वाणयुद्धविक्रम, भीमसेन	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
उजीरसिंह	रणध्वज थापा	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
उजीरसिंह	रणध्वज थापा	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
उजीरसिंह थापा	रणध्वज थापा	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
प्राणशाह, बखतवारसिंह थापा, रणवीरसिंह थापा	श्री ५	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
उजीरसिंह थापा	भीमसेन थापा, रणध्वज थापा	वि.सं. १८७२	नेपाल अङ्ग्रेज युद्धसम्बन्धी
सैच्यायचुन	चिनिया प्रधानसेनापति अर्तिनिवाड	वि.सं. १८७३	सिमानासम्बन्धी
बम शाह	श्री ५	वि.सं. १८७४	नेपालको खैखबरसम्बन्धी
	भीमेन थापा, रणध्वज थापा	वि.सं. १८७५	नेपालको खैखबरसम्बन्धी
भीमसेन थापा	बखतवारसिंह	वि.सं. १८८२	नेपालको खैखबरसम्बन्धी
जयन्ती खत्री	जसपाउ थापा	वि.सं. १८८३	नेपालको खैखबरसम्बन्धी
जान शाह	भीमसेन थापा	वि.सं. १८८४	नेपालको खैखबरसम्बन्धी
कर्णवीर अधिकारी	श्री ५	वि.सं. १८८५	नेपालको खैखबरसम्बन्धी
पुष्कर शाह	भीमसेन थापा	वि.सं. १८८६	नेपालको खैखबरसम्बन्धी
रणसुर भण्डारी	सरूप विष्ट	वि.सं. १८८८	नेपालको खैखबरसम्बन्धी
भवानी खत्री	श्री ५	वि.सं. १८८८	नेपालको खैखबरसम्बन्धी
उदयानन्द	भीमसेन थापा	वि.सं. १८९१	नेपालको खैखबरसम्बन्धी
लक्षवीर शाही	हेमदल थापा, उदयानन्द पण्डित	वि.सं. १८९३	नेपालको खैखबरसम्बन्धी
रणदल पाँडे	श्री ५	वि.सं. १८९३	नेपालको खैखबरसम्बन्धी
लक्षवीर शाही, हेमदल थापा	श्री ५	वि.सं. १८९६	नेपालको खैखबरसम्बन्धी

हस्तवीर शाह	श्री ५	वि.सं. १८९८	नेपालको खैखबरसम्बन्धी
बमबहादुर कुँवर	श्री ५	वि.सं. १८९९	नेपालको खैखबरसम्बन्धी
रणदल पाँडे	श्री ५	वि.सं. १८९९	नेपालको खैखबरसम्बन्धी
बलभद्र	अभिमानसिंह राना	वि.सं. १९००	नेपालको खैखबरसम्बन्धी
जगतशमशेर	श्री ५	वि.सं. १९२१	नेपालको खैखबरसम्बन्धी
हस्तदल शाही	अमरसिंह थापा		नेपालको खैखबरसम्बन्धी
सरोवरसिंह राना	भीमसेन थापा		नेपालको खैखबरसम्बन्धी
बलभद्र कुँवर, रिपुमदी थापा, चन्द्रवीर थापा आदि	भीमसेन थापा, रणध्वज थापा		नेपालको खैखबरसम्बन्धी
उजीरसिंह थापा	भीमसेन थापा, रणध्वज थापा		
रिपमर्दन थापा	भीमसेन थापा, रणध्वज थापा		
उजीरसिंह थापा	भीमसेन थापा, रणध्वज थापा		
जगतसेर खत्री	श्री ५		
हरिवंश जैसी			
गणपति उपाध्याय	उजीरसिंह थापा		
विश्वनाथ उपाध्याय	श्री ५		
रामसुन्दर थापा	रणध्वज थापा		
श्री ५	उजीरसिंह थापा		
धर्मराज खत्री	भीमसेन थापा		
जगतशमशेर	जगत शमशेर		
गणपति उपाध्याय, प्रसादसिंह बस्नेत	उजीरसिंह थापा		
गजेन्द्र कार्की	रणध्वज थापा		
श्री ३ का छोराले	श्री ५		
	जनरल साहेब		

माथि प्रस्तुत गरिएका पत्रहरू साहित्यको विकास गर्ने उद्देश्यले नै लेखिएका होइनन् तर त्यस समयको साहित्यिक वातावरणमा कोही चिठीहरूमा पाइने भाषाको प्रौढता एवम् त्यस प्रौढतासँगै व्यक्त भएको विचारलाई हेरेर केही चिठीहरूलाई पत्रसाहित्यको नमुनाका रूपमा राख्न सकिन्छ । माथि प्रस्तुत गरिएका कतिपय चिठीहरू बेनामी छन्, कतिपय

चिठीहरू कहिले लेखिएका हुन्, समयको उल्लेख छैन भने कतिपयमा पत्र पाउने तथा पठाउने दुवैको नाम भए पनि विषयको उल्लेख छैन । **ऐतिहासिक चिठी पत्र सङ्ग्रह (भाग १ र भाग २)** मा सङ्कलित प्रत्येक चिठीहरूको सिरानमा पत्रसङ्ख्या, खामसङ्ख्या एवम् चिठीको लम्बाइ र चौडाइ (इन्चमा) को उल्लेख गरिएको छ ।

४.२.९ निबन्ध

नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा निबन्ध विधाअन्तर्गत मुख्य रूपमा श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशात्मक सँगालो **दिव्योपदेश** (१८३१ तिर) लाई लिने गरेको पाइन्छ ।

४.२.१० जीवनी साहित्य

नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा आख्यानतर गद्य विधा जीवनीसाहित्यको पनि सुरुआत भएको छ । यस समयमा लेखिएका जीवनीपरक साहित्यिक रचनाहरूको विवरण यसप्रकार रहेको देखिन्छ :

रचनाकार	रचना
अज्ञात	श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी
मोतीराम भट्ट	कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र (वि.सं. १९४८)

पूर्णप्रकाश नेपाल यात्रीले फेलापारेको १५५० तिरको राजा **गगनिराजको यात्रामा** पनि गगनिराजको व्यक्तित्व झल्काउने केही प्रसङ्गहरू छन् तर समग्ररूपमा यसको कथ्य जीवनचरित्रमा केन्द्रित नभई यात्रावर्णन नै देखिन्छ ।

यसभन्दा पहिले वि.सं. १६३० तिर लेखिएको भनेर **राम शाहको जीवनीको** चर्चा इतिहासविद्हरूले गरे पनि उक्त जीवनी हाल नपाइनाले यसको प्रमाणिकताको पुष्टि हुन सकेको छैन ।

४.२.११ दैनिकी साहित्य

नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा आख्यानतर गद्यविधा दैनिकी साहित्यको पनि सुरुआत भएको छ । **जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा** लेखिएको करिब अठ्ठाई दशकपछि उनकै

शिकार वर्णनलाई मूल विषयबस्तु बनाएर लेखिएको **बत्तीस सालको रोजनाम्चा** (१९३२) नै पहिलो दैनिकी साहित्य भन्न सकिने कृतिका रूपमा देखापरेको छ ।

४.२.१२ आत्मकथा

नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा आख्यानेतर गद्यविधा आत्मकथाको पनि विकास भएको छ । श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेशमा छिटफुट रूपमा आत्मसंस्मरणात्मक अभिव्यक्तिहरू पाइए पनि सैद्धान्तिक दृष्टिले आत्मकथा भन्न सकिने पूर्ण कृतिका रूपमा वि.सं. १९५५ मा चीरञ्जीवी शर्मा पौड्यालहरू लेखेर प्रकाशित गरिएको **आफ्नु कथा** नै पहिलो आत्मकथा भन्न सकिने कृतिका रूपमा देखा परेको छ ।

४.३ निष्कर्ष

नेपाली साहित्यका प्राथमिक कालमा गद्यसाहित्यअन्तर्गत आख्यानात्मक र आख्यानेतर दुवै प्रकारका रचनाहरूको सिर्जना भएको देखिन्छ । संस्कृतका धार्मिक, पौराणिक, नैतिक औपदेशिक, कौतूहल रोमाञ्चकारी आख्यानहरूको अनुवाद गर्ने क्रममा विभिन्न आख्यानात्मक कृतिहरूको रचना यस कालमा भएको देखिन्छ भने आख्यानेतर गद्यअन्तर्गत पनि साहित्येतर र साहित्यिक दुवै प्रकारका कृतिहरूको रचना भएको देखिन्छ । संस्कृतका औषधविषयक, धर्मविषयक, कानुनविषयक, दर्शनविषयक, ज्योतिषविषयक, नीति तथा राजनीतिविषयकमा आधारित साहित्येतर ग्रन्थहरूको विभिन्न प्रयोजन पूरा गर्ने उद्देश्यले अनुवाद गरिएको देखिन्छ । आख्यानेतर गद्यसाहित्यिक कृति भने मौलिक प्रवृत्तिका छन् तर यसप्रकारका सबै कृतिहरू कस-कसले कुन समयमा रचना गरेका हुन् भन्ने टुङ्गो लागेको छैन । विशेषगरी नेपाली साहित्यको प्राथमिककालमा आख्यानेतर गद्यअन्तर्गत निवन्ध र यसकै अन्य भेदअन्तर्गत पर्ने पत्रसाहित्य, जीवनी, यात्रासाहित्य, आत्मकथा, दैनिकी जस्ता विधाको रचना भएको देखिन्छ ।

पाँचौँ परिच्छेद

प्राथमिककालीन आख्यानेतर गद्यसाहित्यको विश्लेषण

नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा रचना भएका आख्यानात्मक र आख्यानेतर गद्यको बर्गीकरण गर्दै आख्यानेतर साहित्यपरक गद्यको कालक्रमिक रूपमा विवरण दिने काम चौथो परिच्छेदमा गरिएको छ । यिनमा मुख्यतः यात्रासाहित्य, पत्रसाहित्य, निबन्ध, जीवनी साहित्य, दैनिकी र आत्मकथा रहेका छन् । यी सबैको विश्लेषण क्रमशः तल गरिएको छ :

५.१ यात्रासाहित्य

नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा यात्रासाहित्यअन्तर्गत रचना भएका **राजा गगनिराजको यात्रा** (१५५० तिर) र **जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा** (१९१०) को विश्लेषण तल गरिएको छ :

५.१.१ राजा गगनिराजको यात्राको विश्लेषण

५.१.१.१ विषयपरिचय

नेपाली यात्रासाहित्यको पूर्वरूप खोज्दै जाने हो भने नेपालीहरूले गरेको प्राचीनयात्राका मौखिक वर्णन परम्परा वा लिखित रूपतिर पुगेर यात्रासाहित्यका प्राचीनतम् बिन्दुहरू खोज्नुपर्दछ । यस सम्बन्धमा यात्रासम्बन्धी पूर्वाभास दिने अहिलेसम्म प्राप्त सर्वप्राचीन ग्रन्थका रूपमा वि.सं. १५५० तिर रचना भएको मानिएको **राजा गगनिराजको यात्रा** देखापर्दछ तर यस कृतिको बारेमा अधिकारिक रूपमा पुष्टि हुन बाँकी नै छ । सम्वत १५५० तिरको मानिएको यस कृतिलाई सर्वप्रथम पूर्णप्रकाश नेपाल 'यात्री'ले **राजा गगनिराजको यात्रा** शीर्षक दिई सम्पादन गर्ने काम वि.सं. २०३९ सालमा गरेका हुन् । यसरी २०३९ सालमा आएर मात्र प्रकाशित हुने अवसर पाएको यस कृतिका रचनाकार को हुन् भन्ने बारेमा अझसम्म ज्ञात हुन सकेको छैन ।

“यसलाई शास्त्रीय पद्धतिको कुनै ग्रन्थ मान्न नसकिए पनि यसमा यात्रासम्बन्धी विवरणको केही विस्तृत आयतन भएकोले गद्यको रचनाहरूमा सघाउ पुऱ्याउने सामग्रीका रूपमा लिन सकिन्छ ।”^{१०२} “विद्वान्हरूले यसको रचना १५५० तिर मान्दै आएको भए पनि

१०२ राजेन्द्र सुवेदी, **स्रष्टा सृष्टि : द्रष्टा दृष्टि, पूर्ववत्**, पृ. ५३ ।

त्यो समय ग्रन्थरचनाको नभई राजा गगनिराजले गरेको भूमिदानको मिति हो ।^{१०३} जुन बेला यो भूमिदान भयो त्यस समयको अभिलेखी भाषा र यस ग्रन्थमा प्रयोग भएको भाषा मिल्दोजुल्दो छ । “विशाल नेपालको एकीकरण हुन थाल्नुभन्दा पहिलेदेखि सुरु भएको नेपाली साहित्यमा यात्रासाहित्यको थालनी १९१० मा जङ्गबहादुरले बेलायत भ्रमण गरेपछि मात्र भएको कुरा मान्नुपरेको अवस्थामा राजा गगनिराजको यात्राले हाम्रो यात्रासाहित्यलाई वि.सं. १५५० सम्म पुऱ्याएको देखिन्छ ।”^{१०४}

५.१.१.२ विषयवस्तु

यो ग्रन्थ मूलतः निम्नलिखित क्रममा देखापर्दछ : (१) सन्दर्भ आमुख (२) गगनिराजको यात्रा (मूल पाठ) (३) अनुवाद (४) व्याख्या (५) शब्दानुशासन (६) सन्दर्भ टिप्पणी (७) परिशिष्ट । ग्रन्थको नाम राजा गगनिराजको यात्रा छ र राजा गगनिराजको यात्रासम्बन्धी सामग्री नै यसको मूल सामग्री भएकोले मूल सामग्रीकै आधारमा यसमा प्रस्तुत भएको विषयवस्तुलाई हेर्न सकिन्छ । **राजा गगनिराजको यात्रा** पछि आलेख शब्दप्रतिलिपि भनी सिङ्गे पानामा लेखिएको छ र त्यसपछि चित्रसङ्ख्या दिइएको छ । जम्मा १६ वटा चित्रसङ्ख्या दिइएको छ । जसमध्ये चित्रसङ्ख्या १ मा वि.सं. १०३८ को दामुपालको अभिलेख राखिएको छ । यस पुस्तकका सुरुका केही पृष्ठ र समाप्तिका केही पृष्ठहरू हराएकोले यसको सुरुआत कुन प्रसङ्गबाट भएको हो भन्ने कुरा अन्दाज गर्न गाह्रो पर्ने देखिन्छ ।^{१०५} जे भए पनि जम्मा १६ चित्रसङ्ख्यामा विभाजित यस कृतिको चित्रसङ्ख्या २ देखि चित्र सङ्ख्या १६ सम्म प्रस्तुत भएको विषयवस्तुलाई तल दिइएको छ :

१. चित्र सङ्ख्या २ : शाके १४१५ कार्तिक महिना तिथि ८ र २ नक्षत्रका दिन गगनिराजले भूमिभाग सङ्कल्प गरी निश्चित साँध तोकी कर्ण थापा, रविदास थापालाई भूमिदान गरेको, शय्या सिरक, बालिष्ट मिलाउने काम गर्ने जयमल देउवाले थापाले गर्न काम गरेकोमा थापाले सोही जग्गा देउवालाई, रविदासले देउवाले रविदासकी छोरी केही बिरामी हुँदा फारफुक गर्ने काम गरेकोले केही निश्चित भूमि मुस्ताडी राजालाई दिएको, मुस्ताडी राजाले आफूले पाएको जग्गाको तीन खण्डको एक खण्ड र एक खण्डको पनि केही भाग मुस्ताडी राजाले जयमल देउवालाई दिएको, त्यस जग्गाको मोल बाइस धान खाँडी, कपडा र दशैं दस्तुरबापत मोटो भेडो मुस्ताडी राजाले खाएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

१०३ ठाकुरप्रसाद पराजुली, **नेपाली साहित्यको परिचय** (काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०५६), पृ. ३२ ।

१०४ बालकृष्ण पोखरेल, **राजा गगनिराजको यात्रा** (भूमिका), (काठमाडौँ : नेपाल रिसर्च एसोसिएसन, २०३९), पृ. २ ।

१०५ **ऐजन्**, पृ. ८५ ।

२. **चित्र सङ्ख्या ३** : विष्णु रावलका चार पुस्ताको वर्णनका साथै करवीर रावल र तासु रावलले गगनिभूमबाट जग्गा पाएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ ।
३. **चित्र सङ्ख्या ४** : श्री महाराजबाट कालु रावलले आफ्नो जिम्माको पदाधिकार व्यहोर्न अनुरोध हुँदा रावलले स्वीकृति दिएको, भरिया, भान्से, बाहुन, धनु-चाबुक बोक्ने आदिको व्यवस्था गरी बाटो मागी चन्दननाथेश्वरको दर्शन गरेको प्रसङ्ग वर्णन गरिएको छ । गुर्ज्याकोटमा तीन वर्ष निर्मल (आराम) गरी मडिकुडीमा गएको प्रसङ्गको उल्लेख छ ।
४. **चित्रसङ्ख्या ५** : श्री महाराजको गद्दीसीन अवस्था ज्यादै भारीपनको भएको, काले चितुभाने ऐडीले सरसौगात ल्याएर पशुधन राख्न लायकको नागी पाउँ भनी बिन्ती गरेको, त्यहाँबाट मौरेको लेकमाथि गई राजश्वको लगत उठाई काइगाउँ हुँदै त्रिपुराकोट पुगेर त्रिपुरासुन्दरीको दर्शन गरी तराल भोट, च्याबर्नु गुम्बा गएको उल्लेख गरिएको छ । मुस्ताङका राजा च्यामचुराज भोटेले कार्तिकको औँसीका दिन आइतवार बिहानदेखि सोमबार बिहान आठ बजेसम्ममा चार जखमले खसी एकै छप्कामा काटी जसले सोह्रवटा खुट्टा पुऱ्याउँछ त्यसलाई सुनको सिर्ती दिने (घिउको बालक) नसके माने प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
५. **चित्र सङ्ख्या ६** : कालु रानाले उक्त कार्य गर्न सक्ने रुजु दिएको र धौवीरे चौतारामा सबै भेला भएको ठाउँमा आदेशबमोजिम खसी छिनाउँदा मुस्ताङी राजाले सुनको सिर्ती र घिउको बलक दिएको र त्यसपछि ताराभोट हुँदै त्रिपुराकोट पुगेर त्रिपुरासुन्दरीलाई जरुवासनी चढाई कर छुट गरी अन्यत्र लागेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ ।
६. **चित्रसङ्ख्या ७** : डोलाघाटमा ३ दिन बसी यामरुका थला, छेडा भार्मल्या रास्कोटीलाई थमौती गरिदिँदै मन्तिकुडीमा पुगेको, मन्तिकुडीमा हालेको राउटीमा कानचे र चानुमाने दुबोसहितको सली चढाउँदा सुपेखर्क, वेथेखर्क आदि खर्क पाएका, त्यसको रोहवरमा कालीवम र कालु राणा बसेको र चन्दननाथको दर्शन गरी शिवपुरी राजदरवारमा आएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ ।
७. **चित्र सङ्ख्या ८** : कालु राना रावल र कालीवमले जग्गा नपाएर भण्डारीको भाग छुट्ट्याई कालीवमलाई गगनिराजबाट बकस दिएको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।
८. **चित्र सङ्ख्या ९** : गमका चार किल्लामध्ये र कालीवमले पाएका चार सीमानाममध्ये भण्डारीको भाग छुट्ट्याइए बाँकी रहेजति कालु रानालाई बकस दिएको उल्लेख गरिएको

छ । तलितुमको चार किल्लामध्येको जग्गा साल्या, बाल्या र भामले पाएको उल्लेख छ । कालुबम्म जैधन कार्कीले महाराजमा सेवा पुऱ्याएको हिसावले फाका जातुकाका पन्धुनि मैतुदेखि उँलो फाका चुल्यादी अभिमाबोदेखि यता बाटो सजाउने, वनको रक्षाका लागि मान्छे राखिएको, कालीवम र कालु रानाले सिमखाडाको भाग पर सारी लहरे ढुङ्गादेखि यता रामगिरीका भाग साँध फतुराजका बानदेखि उँधो जहजु बूढालाई दिएको प्रसङ्गदेखि यता रामगिरीका भाग साँध फसुराजका बान्नादेखि उँधो जहजु बुढालाई दिएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

९. **चित्र सङ्ख्या १०** : मुक्ति क्षेत्रका देउचु रोकायाको भाग कालीवमले कालु रानालाई दिएको, त्यहाँदेखि महाराजले नमरुका चार किल्लामा पजिनु बागमल रोकाया, काल्चे आचार्य आदिलाई जयप्रकाशको रोहवरमा भूमिदान गरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
१०. **चित्र सङ्ख्या ११** : काल्के राना रावललाई दिएको जग्गाको चारकिल्लामध्ये श्री कर्णराजको रोहवरमा काल्के राना रावललाई दिएको प्रसङ्गका साथै श्री महाराज गगनिभूमबाट बकस भएका जग्गाको साँध सिमानाको र कालु राना, काली बम बाल्नु कार्कीले जग्गा पाएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ । ।
११. **चित्र सङ्ख्या १२** : अधि श्रीमहाराज गगनिराजका रौत्तेला (राजकुमार) पिठिउँ लागदा धनम हत, यश महतले बिन्ती गरेको, करवीर रावल, भगीरथ चौलागाई आदिले पाएको बकसको उल्लेख गरिएको छ ।
१२. **चित्र सङ्ख्या १३** : कृष्ण रावल र बाजित रावल गगनिराजका सेवामा लागदा हुम्ला जुम्ला आउने जाने बाटो खुला गरेको र शिवराज शर्माले डाह राखेको, हरिवम, कृष्ण रावल, बिस्ने राना आदिलाई नौखुना अछामको कर उठाउन खटाएको प्रसङ्गका साथै बाटुलीसेरामा छाउनी हाली ३ वर्ष बिताएको कुराको वर्णन गरिएको छ ।
१३. **चित्र सङ्ख्या १४** : कुडिकोरमा कृष्ण रावलले ज्ञानकला साधना गरेका कारण कृष्ण रावलले बकस पाएको, रामरूपताले माइत जाँदा राजाका सेवामा सरसौगात ल्याउँदा रामरूपतालाई दिएको बकसको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।
१४. **चित्र सङ्ख्या १५** : महाराजको बसाई लुगमा हुँदा सौगात ल्याएका कारण सुभद्रा रौल्यानीलाई बकस दिएको, बागमल रावल, सर्पे हुड, कालु राना, रावल, कासे तक्व तासु समेत कुदीकोटका राजाका सेवाको चाकरीमा लागदा २१ वर्षपछि बढी कठायत

चामे बूढाले हुडलाई माने हिसाबले बलजिते रावलले पाएको जग्गाको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

१५. चित्र सङ्ख्या १६ : चितौडी गढदेखि कालैगाउँमा बसाई सरी आउने चम्फा रावल भएको र तिनै रावलका वंश गर्ने रावलले करवीर रावललाई चरजा लाएको अनि बलराम थापाको अंश रोक्का गरिदिएको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।

यसरी जम्मा १६ चित्र सङ्ख्याका बाँडी यसको विषयवस्तु समेटिएको छ । यसको पछिल्लो अंश पनि हराएर गएकाले अपूर्ण अवस्थामा नै टुङ्गिएको देखिन्छ । राजा गगनिराजले उनको राज्यभित्रको भ्रमणमा जनताका घरबार पुगेर तिनलाई न्यायनिसाफ दिलाएको एवम् थितिरिति मिलाइदिएको कुरा यसमा पाइन्छ । यी राजा तत्कालीन समयका निकै प्रतापी र महत्वाकाङ्क्षी भएको कुरा मूल सामग्रीबाट स्पष्ट हुन जान्छ । विक्रमको सोह्रौँ शताब्दीको राजकीय यात्रा वर्णनका साथै राजकाज र भूमिव्यवस्थाको टिपोट गरिएको र रोजनाम्चाजस्तो नेपाली भाषाको पुरानो लेखोट हुनुमै यसको मूलपाठको ऐतिहासिक महत्त्व छ । यो रचना यसभन्दा अधिका र यसका समकालीन अन्य अभिलेखहरूजस्तो भूमिदान र राजकाजका विभिन्न अंशसँग मात्र सम्बन्धित नभई त्यसका अतिरिक्त राजा गगनिभूमको शिवपुरीदेखि मुस्ताङ्गसम्मको र अन्य क्षेत्रको पनि यात्रा गरेको कुरा वर्णित छ । सुरुमा जग्गा-साँध सिमानासम्बन्धी र वंशवृत्तको चर्चा भए पनि त्यसपछि राजा गगनिराजको मुस्ताङ्गतर्फ लक्षित यात्राको वर्णन छ । राजा गगनिराजद्वारा विभिन्न ठाउँहरूमा घुम्दै गरिएको फिर्ती यात्रामा वर्णन गरिएको भेटिन्छ । यस क्रममा देवीदेवताको दर्शन, जग्गा प्रदानका साथै अन्य राजकाजी कुरा र सामाजिक सांस्कृतिक चर्चा भेटिन्छन् ।

राजा गगनिराजको यात्राक्रममा शिवपुरीदेखि आरम्भ भएर जलजला, गर्ज्याकोट, राङ्सेपाटन, डोलाघाट, काङ्गाउँ, त्रिपुराकोट, दुनै, तराप, ताराभोट, छार्काभोट आदि ठाउँमा पुगेको चर्चा छ । मुगु शिवपुरी दरवारमा यात्रा फिरेपछि मुस्ताङ्गबाट उठाई ल्याएका सिर्ती वलक आदि ढुकुटी दाखिला भएको उल्लेख यात्रा वर्णनमा छ । त्यसपछि प्रस्तुत ग्रन्थको विषयवस्तु स्थानीय राजकाज, सामाजिक-सांस्कृतिक प्रसङ्गका साथै मुख्यतः जग्गा प्रदानका कारण पात्र, र त्यसका चार छेका आदिको श्रेष्ठातर्फ ढल्किएको छ । यस अवस्थामा पनि चरित्रनायक भने राजा गगनिराज नै छन् । बीचबीचमा राजा गगनिराजको अन्य यात्राका साथै ती यात्राका क्रममा जग्गादानको विस्तृत श्रेष्ठा र टिपोट पनि भेटिन्छन् । राजाबाट जग्गाप्रदान र त्यसका चार देशको श्रेष्ठाबारे उल्लेख गर्ने लेखकको विशेष रुचिजस्तो देखिए

पनि आजका सन्दर्भमा मुगु-मुस्ताङ यात्रा नै यसको प्रमुख विषयवस्तुका रूपमा देखिन्छ । यसका अतिरिक्त राजा गगनिराजको जीवनीको रेखाङ्कन र राजकाजको मोटामोटी रोजनाम्चाको मिश्रण पनि यसमा छ । त्यसैले सोह्रौँ शताब्दीका मध्यभागसम्मका नेपाली भाषाका प्राचीन भाषिक अन्य सामग्री, जग्गाको श्रेष्ठा, सामाजिक-सांस्कृतिक सङ्केत, राजकाज, जीवनतत्त्व आदि सम्पूर्ण दृष्टिले महत्त्वको रहेको देखिए पनि यात्रावर्णन यसको केन्द्रीय विषय रहेकाले यात्रासाहित्यका दृष्टिले यसको अधिक महत्त्व देखिन्छ ।

५.१.१.३ भाषाशैलीय विन्यास

बहुभाषिक प्रयोग र अनूदित परम्परादेखि मुक्त हुनाले यस ग्रन्थको उपादेयता अविस्मरणीय रहने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।^{१०६} यसभन्दा अधिका अभिलेखहरूमा मिश्रित प्रकारको भाषाशैलीको प्रयोग गर्ने गरिएको परिप्रेक्ष्यमा यसमा प्रयोग गरिएको भाषाले नेपाली भाषाको मौलिकतालाई समेट्न प्रयत्न गरेको देखिन्छ । चौधौँ शताब्दीबाट नेपाली भाषाको लिखित रूप पाइएको अवस्थालाई हेर्दा पनि सोह्रौँ शताब्दीको मध्य समयसम्म आइपुग्दा नेपाली भाषा विकासको माथिल्लो अवस्थामा पुगिसकेको कुरा यसमा प्रयुक्त भाषाबाट देख्न पाइन्छ । आजको सन्दर्भमा राखेर भाषाको तुलना गरी अध्ययन गर्दा भने भाषिक जटिलताका अन्योलहरू फेला नपर्ने होइनन् तर तत्कालीन भाषिकालाई सजीव बनाइराख्नु र विशुद्ध मौलिक परम्पराको श्रीगणेश गर्ने प्रयत्नलाई मनन गरी त्यतिबेलाको भाषिक पृष्ठभूमिमा राखेर हेर्दा यसको महत्त्व अधिक रहेको पाइन्छ । यसमा यात्राका क्रममा विभिन्न मुकाम र त्यहाँको बसाई, देवीदेवताको दर्शन, सौगात, बन्दोवस्त तथा थितिका हेरफेरसम्बन्धी राजकीय कुराबारे यात्रा लेखकले वर्णन गरेका छन् । राजकीय यात्रा मुस्ताङसम्म पुगेको र मुस्ताङी राजाले सिर्ती वा बलक बुझाउनेबारे शर्त राखेको वा अत्तो थापेको वर्णन गर्दाको भाषिक नमुना यस्तो रहेको छ :

“तादेखि च्यावर्नु गुम्मा पौछ्या भैछ, १२ ताहिमा निर्मल ग्या भैछ, सर्पु मुस्तामको श्री राजा च्याम्जुराज भोट्याले मर्जी भया भैछ वा कार्तिक्या औसि रवि वासरका वासा सोमवारका ६ काल घडि ८ छकाल रहँदा अघंग वाध्या ४ काटी १६ लषुटा जो छिनौला उसैलाई सुनको सिर्ती घिउको बलक दिउला, सकेउन भन्या त्मरो जिउ लिउला मर्जि भया भैछ ।”

^{१०६} ऐजन, पृ. ४३ ।

यसरी **राजा गगनिराजको यात्रा** कृति वैयक्तिक भाव र शैलीको मिश्रण भएको सृजना तत्त्वका दृष्टिले पनि प्राचीन नेपाली भाषाका अन्य सामग्रीभन्दा विशिष्ट देखापर्दछ । विक्रमको सोह्रौँ शताब्दीको मध्यभागसम्म प्राचीन नेपाली भाषाका जे-जति अरू लिखित सामग्री भेटिएका छन्; तिनमा बढी व्यावहारिक प्रयोजनद्वारा निर्देशित वस्तुनिष्ठ औपचारिकता भेटिन्छ । यसकारण तिनमा वैयक्तिक अनुभूतिको भूमिका न्यून छ र सृजनात्मक अभिव्यक्ति हुन नसकेको देखिन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा उक्त कृतिमा वैयक्तिक अनुभूतिका पक्षहरू व्यक्त भएका छन् ।

यस ऐतिहासिक भ्रमण वृतान्तपछि लामो समयसम्म नेपाली यात्रावृतान्तको चोखो कृति पाइँदैन तर साहित्यका विभिन्न विधाहरूमा पसेर यात्राले आफ्नो अस्तित्व जोगाएको छ । यात्राको यसपछिको स्थितिलाई हेर्ने हो भने पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी, दिव्योपदेश आदि कतिपय कृतिहरूमा यात्राका विवरणहरू पाइन्छन् । तिनमा पाइने यात्राको आंशिक वर्णन यात्राको महत्त्व दर्शाउन सक्षम छैनन् । नेपाली यात्रासाहित्यको इतिहास खोज्ने क्रममा उपर्युक्त कृतिहरू एवम् पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण समयमा लेखिएका चिठीपत्रहरूलाई पनि लिन सकिन्छ । तिनमा यात्रासाहित्यमा पाइने साहित्यिक हार्दिकताभन्दा यात्राको विवरण मात्र प्रस्तुत हुन सकेको भेटिन्छ । यी प्राचीन रचनाहरूमध्ये बरु केही मात्रामा **दिव्योपदेश**मा यात्रात्मक चूर्णकहरू साहित्यमुखी भएको कुरा देख्न पाइन्छ । नेपाली साहित्यको थालनी भएपछि लगत्तै स्वतन्त्र रूपमा यात्रासाहित्यको विकास नभए पनि यात्रेतर विधामा यात्राका कणहरूको प्रवेशचाहिँ पुरानो छ । तैपनि यात्राले स्वतन्त्र साहित्यका रूपमा वा साहित्येतर रूपमा पनि आफ्नो स्वरूप कायम गर्न नसकेको भेटिन्छ । अतः ऐतिहासिक महत्त्वका यात्रेतर ग्रन्थ, चिठीपत्र एवम् अन्य कागजपत्रमा मात्र **जङ्गबहादुर बेलाइत यात्रा** अधिको नेपाली यात्रासाहित्यको पूर्व रूप भेटिन्छ । त्यसकारण पूर्ण रूपमा प्रमाणित हुन बाँकी **राजा गगनिराजको यात्रा**मा यात्रासाहित्यको पूर्वरूप पाइए पनि त्यसभन्दा पछिका साहित्यिक तथा साहित्येतर कृतिमा अन्तर्निहित नेपाली यात्रालाई भ्रमणमा आधारित **जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा** कृतिले साहित्यिक रूपमा यात्रासाहित्यलाई प्रतिष्ठा प्रदान गर्‍यो ।

५.१.२ जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्राको विश्लेषण

५.१.२.१ विषयपरिचय

नेपाली यात्रासाहित्यका क्षेत्रमा आजभन्दा करिब ५१५ वर्षअघि **राजा गगनिराजको यात्रा** लेखिएपछि बीसौं शताब्दीको सुरुतिर **जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा** शीर्षकको अर्को कृति देखापऱ्यो । “वि.सं. १९०६ देखि वि.सं. १९०९ सम्म नेपालका तत्कालीन प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रालाई आख्यानेतर गद्यसाहित्यको प्रमुख विधाका रूपमा रहेको निबन्ध विधाको थालनी गर्ने कृतिका रूपमा लिन सकिन्छ ।”^{१०७} “आख्यानेतर तत्त्वबाट रचना सङ्गठन हुने र विश्रुद्धखलित आख्यानबाट नेपाली गद्यको विकास हुने प्रक्रियामा वि.सं. १९०६ देखि वि.सं. १९०९ सम्मको अवधिमा भएको **जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा दिव्योपदेश**पछिको निबन्धात्मक भएको रचना हो ।”^{१०८} “नेपाली गद्यसाहित्यको प्राथमिक काल नै भए पनि उक्त कृति यात्रासाहित्यको खास कालिक सीमाभिन्न नभई यात्रा साहित्यको समग्र इतिहासमै उल्लेख कृतिहरूमध्ये एक हो ।”^{१०९} “प्रस्तुत ग्रन्थको महत्त्व यात्रासाहित्यको रूपमा एकातिर छँदैछ भने प्राथमिककालीन गद्यको रूप देखाउने साक्ष्यका रूपमा पनि यसको ठूलो महत्त्व छ ।”^{११०}

यी विभिन्न विद्वान्हरूको मतलाई हेरेर निष्कर्षमा यात्रासाहित्यको रूपमा **जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा**को महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको देखिन्छ । यात्रावृत्तान्त लेखनका लागि यात्रा गर्ने ठाउँ, त्यस ठाउँको सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक, भौगोलिक, राजनीतिक आदि विविध पक्षहरूको आवश्यकता पर्दछ । यसप्रकारका कुराहरूमा चिन्तशीलता, काल्पनिकता, निजात्मकता जस्ता पक्षहरू थपिएपछि त्यो यात्रानिबन्ध बन्दछ । यसप्रकारका तत्त्वहरूको समेत यस कृतिमा समावेश भएकोले नेपाली साहित्यमा यसलाई पहिलो प्रामाणिक यात्रासाहित्यका रूपमा लिन सकिने देखिन्छ ।

नेपालको राजनैतिक इतिहासमा विभिन्न प्रकारका षड्यन्त्रमूलक हत्याकाण्डहरू मच्चाएर राज्यसत्ताको बागडोर आफ्नो हातमा लिई सत्तासीन हुन पुगेका जङ्गबहादुरको बेलायत भ्रमणसँग सम्बन्धित यस कृतिका रचनाकार अज्ञात छन् । यसका सम्भाव्य

१०७ तारानाथ शर्मा, **पूर्ववत्**, पृ. ३७ ।

१०८ राजेन्द्र सुवेदी, **स्रष्टा सृष्टि : द्रष्टा दृष्टि**, **पूर्ववत्**, पृ. ५५ ।

१०९ हेमाङ्गराज अधिकारी, (चुमव सम्पा.), **पूर्ववत्**, पृ. ३०६ ।

११० शरदचन्द्र शर्मा र घट्टराज भट्टराई, **प्राचीन नेपाली गद्य**, ते.संस्क., पृ. ८२ ।

लेखकहरूमा लेफ्टिन लालसिंह खत्री, सुब्बा सिद्धिमानसिंह र सुब्बा शिवनरसिंहमध्ये कुनै एक हुन सक्छन् ।^{१११} वि.सं. १९०६ देखि जङ्गबहादुरसित अरू चौबीस सदस्यीय टोलीले बेलायतको भ्रमणमा प्रस्थान गरेको र तिनै टोलीमध्येका एक सदस्यले यसको रचना गरेको हुनुपर्ने कुराको अनुमान यसमा परेको यात्रादलको कुनै सदस्यको व्यक्तित्वको प्रभावले पुष्टि गर्दछ । यात्रादलमा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर, हुद्दासिपाहीको सङ्ख्या १२ र जङ्गबहादुरको मातहतका हाकिम र कारिन्दा १२ मध्ये कुनै तीनले रचना गरेका थिए भन्ने इतिहासकारहरूको अनुमान छ । ती अनुमानित तीनजनामध्ये लालसिंह खत्रीलाई यात्रावर्णनकै क्रममा तृतीय पुरुषका रूपमा चित्रण गरेको पाइनाले र सुब्बा नरसिंहका बारेमा खास चर्चा परिचर्चा नभएकाले यसका रचयिता भ्रमणकै एक सदस्यका रूपमा रहेका सिद्धिमानसिंह भण्डारी भएको अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

सुरुमा पाण्डुलिपिकै अवस्थामा रहेको बखत कुनै शीर्षक नदिइएको यस कृतिलाई कमल दीक्षितले वि.सं. २०१४ सालमा **जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा** शीर्षक दिई प्रथमपटक सम्पादन गरेका हुन् । वि.सं. २०१४ सालमा कमल दीक्षितको सम्पादनमा मदन पुरस्कार गुठीबाट प्रथमपटक प्रकाशित यो कृति हालसम्ममा सातपटक छापिइसकेको छ ।

यस कृतिको रचना समयावधिका बारेमा किटेर भन्न सकिने अवस्था नभए पनि वि.सं. १९०६ देखि १९०७ सम्म जङ्गबहादुरले बेलायत भ्रमण गरेका र यात्राबाट फर्केपछि वि.सं. १९०९/१० सालतिर लेखिएको कुरामा अधिकांश विद्वान्हरू सहमत छन् ।

५.१.२.२ विषयवस्तु

सुरुमा पाण्डुलिपिको अवस्थामा रहँदा कुनै शीर्षक नदिइएको यस कृतिको सम्पादन गर्ने क्रममा बाहिरी शीर्षकका साथै विषय/प्रसङ्ग परिवर्तनसँगै भित्री विषयवस्तुलाई पनि विभिन्न शीर्षक, उपशीर्षकमा बाँडी प्रकाशित गर्ने काम कमल दीक्षितबाट भएको छ । यसप्रकारको शीर्षक-उपशीर्षक विभाजनले कृतिलाई पाठ्यसुगम बनाएको छ । यहाँ साभा प्रकाशनद्वारा सबैभन्दा पछिल्लो पटक वि.सं. २०६१ सालमा प्रकाशित **जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा**लाई आधार बनाएर सङ्क्षिप्त रूपमा विषयवस्तु तल प्रस्तुत गरिएको छ :

१. **प्रस्थान** : यस शीर्षकभित्र पनि निम्नलिखित पाँचवटा उपशीर्षकहरू छन् :

(क) **यात्राको उद्देश्य** : जङ्गबहादुर बेलायत भ्रमण गर्नुको मूल उद्देश्य बेलायती सरकारको शक्ति सामर्थ्यको पहिचान गरी आफ्नै देशमा त्यसै अनुरूपको नीति तय गर्ने कुराको उल्लेखका साथै आफ्ना भाइ बमबहादुर कुँवर राणालाई मुलुकी कारखाना, जङ्गी फौज

^{१११} कमल दीक्षित, (सम्पा.), **जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा**, सातौँ संस्क. (काठमाडौँ: साभा प्रकाशन, २०६१), पृ. ९५-९६ ।

पल्टनको भारा सुम्पिई हुद्दा सिपाहीको सङ्ख्या १२, जङ्गबहादुरको मातहतका हाकिम १२ र आफूसहित २५ जनाको टोली १९०६ वैशाख ३ का दिन बेलायत प्रस्थान गरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

(ख) पटना र कलकत्ता : ७ दिनपछि पटनामा पुगी वास बस्दा अङ्ग्रेजहरूले स्वागत गर्नुका साथै अङ्ग्रेज लाठसाहेबहरूले जङ्गबहादुरलाई जहाज र रसदको व्यवस्था गरिदिई कलकत्तातर्फ जान विदाइ गरेको, कलकत्तामा त्यहाँका ठूलाठूला मानिसहरूसमेतले नाचगान, बाजागाजा, तोपको सलामी सहित स्वागत सत्कार गरेको र नेपाल सरकार र बेलायत सरकारका बीच जङ्गबहादुरको बेलायत भ्रमणले सुमधुर सम्बन्ध रहने कुरा व्यक्त गरेको प्रसङ्गका अतिरिक्त जङ्गबहादुर निम्तोमा नाचगान हेर्न जाँदा स्वागत गरेको, रसद-पानीको व्यवस्थासहित त्यहाँको आश्चर्यजनक दृश्यहरू देखाएको र कलकत्ताबाट श्री जङ्गनाथको दर्शन गरी ४ दिनमा कलकत्ता फर्केको आदि सन्दर्भको उल्लेख गरिएको छ ।

(ग) जहाजमा : बेलायत प्रस्थान गर्दा चढेको जहाजभित्रै रासन पानीको व्यवस्थाका साथै अङ्ग्रेज नर्तकीहरूले नृत्य प्रदान गर्नुका अतिरिक्त जहाजभित्रैका मानिसहरू विभिन्न क्रियाकलापमा संलग्न भएको, जहाजभित्रबाट समुद्रपारिका दृश्यहरू हेर्न पाएको र जङ्गबहादुरले समुद्रमा गोली हानेको साहसिक कार्यबाट, उनको रूपसौन्दर्यबाट अङ्ग्रेजहरू प्रभावित हुनाका साथै ६ दिनको यात्रापछि समुद्रको किनारमा खानेकुराको व्यवस्थाका लागि जहाज रोकिएको ठाउँमा पनि भव्यताका साथ स्वागत सत्कार गरिएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

(घ) लंका र एडेन : सात दिनको यात्रापछि लङ्का पुग्दा ठूलो मानिसहरूको भीडका साथ जङ्गबहादुरलाई बग्गीमा चढाएर घुमाएको वर्णनका साथै लङ्का टापु वरिपरिको मौसमलगायत अन्य दृश्यावलीको उल्लेख र आठ दिनपछि आइडन टापुमा पुगेको चर्चा गरिएको छ ।

(ङ) इजिप्ट र माल्टा : आठ दिनपछि वादशाहको मुलुकमा पुग्दा वादशाहले बग्गीमा चढाई ल्याउनु भनी भिकाएर स्वागत सत्कार गरेको र त्यहाँबाट विदा भई जहाजमा चढेको सात दिनमा माल्टा भन्ने सहरमा पुगेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

२. **बेलाइतमा** : यस शीर्षकअन्तर्गत जम्मा १२ वटा उपशीर्षक रहेका छन् :

(क) **लंडन प्रवेश** : त्यहाँको चारैतिरको सौन्दर्यले जङ्गबहादुर प्रभावित भएको कुराको साथै जङ्गबहादुरले मेणलोट भन्ने नाम गरेका अङ्ग्रेज जर्नेलका छोरालाई लालसिंह खत्रीसँग ४० कोस पर डेरा बन्दोवस्त गर्न पठाउँदा डेरा अगाडि नै लण्डनका कारिन्दाहरूले गरिदिइसकेको र त्यसतर्फ प्रस्थान गर्न बिन्ती गरेपछि रेलगाडामा त्यतातर्फ सवारी भएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

(ख) **डेरा र सहर** : तिमस नदीका किनारमा रहेको डेराको घर, त्यसको सजावट, डेरामा काम गर्ने मानिसको लागि खर्चपर्चको व्यवस्थाको वर्णनका साथै सहरबजारका अन्य घर, त्यहाँको वरिपरिको वातावरण, सौन्दर्य आदिको उल्लेख गरिएको छ ।

(ग) **अति सुखी जीवन** : त्यहाँका मानिसको पोशाक, स्वभाव, संस्कृतिको उल्लेखका साथै सम्पूर्ण भौतिक पूर्वाधार र आधुनिक संयन्त्रको निर्माणका कारण मान्छेले सुखी जीवन बिताउन पाएको र शान्तिसुरक्षाको स्थिति सुदृढ रहेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

(घ) **जङ्गबहादुरको स्वागत** : वि.सं. १९०७ को जेठ महिनामा जङ्गबहादुर बेलायतको लण्डन सहरमा पुगेपछि त्यहाँका उच्च ओहोदाका व्यक्तिहरू सबैले भेट गरी स्वागत गर्ने क्रममा तिनले जङ्गबहादुरको बेलायत यात्राले सो समयसम्म हिन्दूस्थानबाट कसैले बेलायत भ्रमण नगरेको कुरा बताउँदै दुई देशबीचको सम्बन्ध प्रगाढ हुँदै जाने विचार व्यक्त गरेको, उच्च ओहोदाका छोरी-बुहारीको भेषभूषा, सौन्दर्य आदिको वर्णनका साथै जङ्गबहादुरलाई स्वागत गर्ने क्रममा पालैपालो आ-आफ्नो घरमा बोलाउँदा तयार गरिएको बैठक कोठा आदिको वर्णन गरिएको छ ।

(ङ) **थिति बन्दोवस्त** : बेलायतमा निर्धारित पातशाहको ऐन तथा भारदारहरूको थितिको वर्णन गरिएको छ ।

(च) **पार्लियामेन्ट** : पार्लियामेन्ट घरको बनावट, त्यहाँको संसदीय व्यवस्था, संसदहरूको स्वभाव, संसदहरूको काम, कर्तव्य र अधिकार एवम् राजाको थितिको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।

(छ) **महारानी भिक्टोरियासँग भेट** : महारानी भिक्टोरियासँग भेट गरी नेपालका श्री ५ महाराजबाट पठाएको चिठी वादशाहलाई दिएपश्चात् जङ्गबहादुरलाई यात्राका समयमा

कुनै कठिनाइ परेनपरेको सोधनी गरेको र उनका लागि सबै कुराको बन्दोबस्त गर्न मन्त्रीलाई अह्राएको, रानीसँगको परिचयकै क्रममा त्यहाँ उपस्थित अन्य लेडीहरूको रानीसँगको नातासम्बन्ध तथा तिनले गर्नुपर्ने कामको बारेमा त्यहाँका प्रधानमन्त्रीले जङ्गबहादुरलाई परिचित गराएको आदि प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

(ज) **सर्वत्र ठूलो स्वागत** : नाच हेर्ने निम्तोकाै क्रममा नाचघर आयोजना, अधिक मान्छेहरूको उपस्थितिबाट स्वागत एवम् नर्तकीहरूको सजिसजाउको पोशाकसहित गरेको नृत्यप्रदर्शनले सबैलाई चकित बनाएको, नाचको लागि सरकारले खर्चको व्यवस्था गरेको वर्णनका साथै जङ्गबहादुरको पोशाक, घोडा चढ्ने, बन्दुक हान्ने कलाको त्यहाँका मानिसहरूले तारिफ गरेको प्रसङ्गको र उनी नेपाल फर्कने कुरा गर्दा दुःखित भएको कुराको वर्णन गरिएको छ ।

(झ) **लण्डन बाहिर पनि** : सहरभित्र मात्र नभई लण्डन बाहिर पनि आमन्त्रणमा नाच हेर्न लाखौं मानिसहरूको भीडमा आउँदा भव्यताका साथ जङ्गबहादुरको स्वागत भएका प्रसङ्गका साथै समुद्र किनारमा भएका जहाज आदिको वर्णन गरिएको छ ।

(ञ) **मनोरञ्जनका साधनहरू** : रेशमी कपडाका ठूलाठूला गोवरा उडाएको तमासा, हाट दोकान, रात्रीको नाच, दौड, तस्वीर, रूख, वृक्ष, किताब आदिको तमासा हेर्न कोही बग्गी चढेर, कोही पैदल हिँडेर आउने गरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

(ट) **व्यापार र शिक्षा** : ठूलाठूला दौलतदार, भारदार मिली सख्यअनुसार धन जम्मा गरी त्यस धनको मालिक इमानदार व्यक्तिलाई तोक्ने, त्यही पैसाले विभिन्न व्यापार-व्यावसाय गर्ने गरेको प्रसङ्गका साथै सोही पैसाले व्यावसाय खोली ५ देखि १० वर्षसम्मका केटाकेटीलाई विभिन्न सीप सिकाउने प्रचलनको उल्लेख गरिएको छ ।

(ठ) **विदाई** : १९०७ भाद्र महिनाका दिनमा जङ्गबहादुरलाई त्यहाँका प्राइमिनिष्टर, कमाण्डर इन चिफ, डुक, बेलायत सहरभरका बडा साहेबहरू डाकी जङ्गबहादुरले बेलायत भ्रमण गर्नाले दुई देशबीचको सम्बन्ध सुदृढ बनाउन मद्दत गरेको विचार व्यक्त गरेको कुराको उल्लेखका साथै जङ्गबहादुरलाई फर्कदा सम्पूर्ण खर्च, नोकरचाकर र चीजबीजको, जहाजको बन्दोबस्त गरिदिने पूर्वतयारीको वर्णन गरिएको छ ।

३. **फिती** : यसभित्र जम्मा पाँचवटा उपशीर्षकहरू रहेका छन् :

(क) **फ्रान्समा स्वागत** : बेलायतबाट विदा भएर फ्रान्स सहरमा आइसकेपछि स्वागत सत्कारका साथ त्यहाँ जङ्गबहादुरलाई बग्गीमा चढाई प्यारिस सहरका विभिन्न ठाउँ घुमाउँदै सौन्दर्यको अवलोकन गराएको कुराको उल्लेखका साथै त्यहाँका मानिसहरूले लगाउने पोशाक, बाटोघाटो, जनावर तथा पशुपंक्षी संस्कृति आदि कुराको वर्णन गरिएको छ ।

(ख) **भर्साई** : पेरिस सहरदेखि ७ कोशमा फ्रान्सिसका वादशाहरूले १५ सय वर्षदेखि दरबार बनाउन लागेको कुराको वर्णनका साथै दरबार र वरिपरिको वातावरणको वर्णन, जङ्गबहादुरले त्यहाँका वादशाहरूलाई ९ लाख जवानले परेड खेलेको हेर्ने इच्छा व्यक्त गर्दा अन्तिममा ५० हजारको परेड खेलाई उक्त इच्छा पूरा गरिदिएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

(ग) **रामनाथ दर्शन** : रामनाथ दर्शन गर्न जाने इच्छा अङ्ग्रेजी जहाजी कप्तानसँग गर्दा छिट्टै पुगिने कलंबु टापुको बाटो अपनाउन समस्या पर्ने कुराको जानकारी गराएपछि पनि जङ्गबहादुरको सोही बाटो यात्रा गर्ने जिद्दीका कारण त्यतातर्फ प्रस्थान गरेको र तुफानले जहाज उतारचढाव गर्दा सम्पूर्ण मानिसहरू डराए पनि मिनिष्टर नडराएको चर्चा गर्दै रामनाथको दर्शनपछि फिती सवारी भएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

(घ) **वनारसमा विवाह** : १२ दिनपछि कलकत्ता पुगेर त्यहाँका लाठसाहेबहरूसित भेट गरी वनारस सहरमा कुड्क महाराजकी मैयासँग विवाहको प्रसङ्ग गरिएको छ ।

(ङ) **पेरिसबाट बम्बई** : पेरिस सहरमा ३४० दिन मुकाम गरी १० दिनमा मार्याघाटमा पुगेको र अङ्ग्रेजी वादशाहबाट तयारी गरेर राखेको जहाजमा बम्बईतिर प्रस्थान गरेको र बम्बईमा आठ दिन बसी द्वारिकानाथको दर्शन गरी पुनः बम्बई फिरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

यसरी प्रस्तुत यात्रानिबन्धको सम्पूर्ण विषयवस्तु जम्मा ३ शीर्षकमा २२ उपशीर्षकमा विभाजन गरी ४७ पृष्ठभूमि ४३ अनुच्छेदमा समेटिएको छ । जम्मा ११३ पृष्ठसम्म फैलिएको यस यात्रानिबन्धको पृ. १ देखि ४७ सम्म यात्रावृत्तान्त प्रस्तुत छ । यसैगरी पृ. ४८ देखि ८८ सम्म सम्पादकका टिप्पणीहरू र फ्रान्सबाट प्रकाशित विभिन्न पत्रपत्रिकाले जङ्गबहादुरका बारेमा गरेका टिप्पणीहरूलाई नेपालीमा अनुवाद गरी राखिएको छ । पृ. ८९

देखि पृ. ९८ सम्म जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा कृतिको पहिलो संस्करणको भूमिका वर्णित छ भने पृ. ९९ र १०० मा पहिलो संस्करणको छपाइका बारेमा सम्पादकको धारणालाई उल्लेख गरिएको छ । १०१ देखि १०८ पृष्ठसम्म **कालो अक्षर**बाट लिइएको मूल ग्रन्थ खोई? भन्ने लेखलाई राखिएको छ । पृ. १०८ देखि ११० सम्म 'दुई यात्रा' शीर्षक राखी 'गोरखापत्र' २०१७ साल फागुन १५ गतेको स्वागताङ्कबाट उद्धृत अंश समावेश गरिएको छ । त्यसपछि दोस्रो र तेस्रो संस्करणबारे क्रमशः ११ देखि ११२, ११३ पृष्ठमा सम्पादकको लेख समावेश गरिएको छ ।

यस यात्रानिबन्धमा तत्कालीन समयका नेपालका सशक्त प्रधानमन्त्रीले बेलायतजस्तो समुद्रपारिका देशको भ्रमण गर्नुको मूल उद्देश्यलाई सुरुमै राखिएको छ । माथिको तथ्याङ्कलाई हेर्दा पनि यस यात्रानिबन्धको मूल विषयवस्तु भनेको जङ्गबहादुरले गरेको बेलायत भ्रमण नै हो । यसमा यात्रावधिमा देखापरेका रोचक र मनोहर दृश्यहरू, आधुनिक भौतिक उपकरणहरू, त्यहाँको नीतिनियम, ऐनकानून आदि विषयवस्तुअन्तर्गत नै समेटिएर आएका छन् । यसले युरोपेली सभ्यता र संस्कृतिलाई प्रस्ट पारेको छ । त्यतिबेलाको समयमा बेलायत भन्नाले समुद्रपारिका सम्पूर्ण मुलुकहरूलाई बुझाउने भएकोले जङ्गबहादुरले वर्तमान समयमा भनिने बेलायतबाहेक अरू विभिन्न देशको यात्रा पनि गरेको देखिन्छ ।

जङ्गबहादुर अघि नेपाली मात्र होइन भारतीय उपमहादेशबाट नै कुनै पनि सम्भ्रान्त व्यक्तिले बेलायतको यात्रा गरेका थिएनन् । यो यात्रा श्री ५ सुरेन्द्रको विशेष राजदूतको हैसियतले जङ्गबहादुरले गरेको बेलायत यात्राको विवरण हो । जङ्गबहादुरपूर्वका प्रधानमन्त्रीहरू भीमसेन थापा, माथवरसिंह थापा आदि पनि नेपालका वफादार र बहादुर प्रधानमन्त्री थिए, देशभक्त थिए, तिनीहरू पनि कहिल्यै साम्राज्यवादी शक्तिका सामु भुकेनन् । अङ्ग्रेज शासकहरूले नेपाललाई पूर्णरूपले आफ्नो बनाउन नसक्ने पनि नेपाली शासकहरूलाई आफ्नो पिछ्छा लगाउन चाहान्थे । जङ्गबहादुर आफ्ना तीन भाइ र भारदारहरू बेलायत जानुको मूल उद्देश्य बेलायती शक्तिजाँचका साथै त्यहाँको भौतिक प्रगति र युरोपी सभ्यता र ब्रिटिस साम्राज्यको अध्ययन गरी त्यसपछि मात्र शत्रुसँग विग्रह गर्नु थियो । अङ्ग्रेजहरूको साम्राज्यवादी शक्ति एकिन गरिसकेपछि जङ्गबहादुरले अङ्ग्रेजहरूसँग युद्ध गर्न उचित देखेनन् । जङ्गबहादुरको फौज कलकत्ता-पटना हुँदै इजिप्ट, मालता सहर भएर बेलायत पुगेको उल्लेख छ । यात्रापछि नेपालीहरूले आफ्नो रीतिअनुसार नुवाइधुवाइ गरी भात खाएको, बेलायत पुगेपछि गरिएको स्वागतसत्कार, वादशाहको वर्णन, संसदको वर्णन,

महारानी भिक्टोरियासँगको भेटघाट गरेको र फर्कँदा पेरिस बम्बै हुँदै रामेश्वरमा शुद्ध भएर वनारसमा आई विवाह गरेसम्मको विषयवस्तु समेटिएको छ । यसका साथै वेलायत दरबारको भव्यता, सजावट, रानीलाई अभिवादन गर्ने त्यहाँको शैली, नाचगान र सांस्कृतिक कार्यक्रम, नर्तकी एवम् सुन्दरीहरूको सौन्दर्य, सम्वादमा शिष्टता र विनम्रता अँगालिएको जस्ता सन्दर्भहरू विषयवस्तुका रूपमा आएका छन् ।

५.१.२.३ भाषाशैलीय विन्यास

भाषाशैलीय विन्यासका दृष्टिले यसमा चोखो, मीठो नेपाली भाषाको सुन्दर र प्रभावकारी प्रयोग देखिन्छ । मूलतः जङ्गलहादुरको वेलायत यात्राले यात्रासाहित्यको स्वरूप पाउनमा यसमा प्रयुक्त भाषाशैलीको कारण हो । शब्दस्रोतका दृष्टिले यमसा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक तीनै प्रकारका शब्दहरू भेटिन्छन् । यसमा प्रयुक्त तत्सम् शब्दहरू पूर्वप्रचलित प्रकारका नै छन् । सम्पूर्ण कृतिलाई नियाल्दा तत्सम्, तद्भव र आगन्तु स्रोतका शब्दहरूमध्ये तद्भव शब्दकै प्रयोग आधिक्य छ । यहाँ प्रयोग गरिएका आगन्तुक शब्दहरू विशेष गरी अरबी फारसी मूलका छन् । कृतिभित्र प्रयोग गरिएका केही शब्दहरू शब्दकोशमै नपाइने खालका पनि भएकोले तिनको अर्थ स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिँदैन जस्तै: गुलगफडा, फलाफल, पारमेन्ट, डुक, खोदाको आदि । यसप्रकारको शब्दले यसको भाषालाई केही दुर्बोध बनाएको देखिन्छ ।

यसका अतिरिक्त त, नै, क्या आदि निपात, भाडापवर्तन, खसीबोका, धरहरा, कालीगढ आदि समस्त पदका साथै अनेक प्रकारका द्वित्व शब्दको प्रयोग पनि भेटिन्छ । निरपेक्ष तथा सापेक्ष संयोजकले विभिन्न वाक्यहरूलाई जोडेको भेटिन्छ । नेपाली भाषाको कर्ता, कर्म र क्रियाको जुन व्याकरणिक नियम छ, यसप्रकारको व्याकरणिक नियमको पालना यहाँ भएको छैन । यस कुराको पुष्टिका लागि निम्नलिखित तथ्यलाई अधि सार्न सकिन्छ :

(क) हात लम्बा चौडा भयाको, ऐना ढालन लाग्याका थिया (पृ. १३) ।

(ख) सारा मुलुकमा बगैचा लायाको, मेवाको खेती दुनियाँ खुब गर्न्या (पृ. ४०) ।

यसरी यस कृतिका रहेका भाषिक प्रयोगका विशेषताहरूलाई देखाउन सकिन्छ । यस यात्रानिबन्धमा लेखकले विशुद्ध गद्यको प्रयोग नगरी काव्यात्मक गद्यको प्रयोग गरेका कारण यही काव्यात्मकताले भाषाशैली रोचक र आकर्षक बनेको देखिन्छ । यसको शैलीमा वर्णनात्मकता छ, आलङ्कारिकता छ । आलङ्कारिक भाषिक विन्यासका दृष्टिले यस कृतिमा

पाइने आलङ्कारिक अभिव्यक्तिको उदाहरणका रूपमा निम्नलिखित तथ्यलाई अधि सार्न सकिन्छ :

- (क) कोही माछा बँदेलजत्रा बगालका बगाल उड्दै भाग्न्या (पृ. ६)
- (ख) जलैमा सूर्य उदाउँछन्, जलैमा अस्ताउँछन् (पृ. ६) ।
- (ग) धर्म कमायाका मय्यापछि इन्द्रासनमा पुगिन्छ भन्थ्या इन्द्रासन यही हो कि भन्याजस्तो लाग्न्या (पृ. १२) ।
- (घ) पत्थरको गोल हुँदो रहेछ, तेल बघाभै बल्दोरहेछ (पृ. १२) ।
- (ङ) तांहा पानीले साबुन धसी धसी बुरुस लाई नुहाउन्यां, सबैका मुख चन्द्रमा जस्तो उज्यालो (पृ. १४) ।
- (च) यो पार्लिमेन्ट कचहरि कस्तो हो भन्या धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र, बूढाको चलनको सार भिकी बनायाको ऐन हो (पृ. २४) ।
- (छ) तेस धरहरामा चढी हेर्दा मानु इन्द्रासनजस्तो सहरको तमासा देखाया (पृ. ४०)
- (ज) चन्द्रमाका बिम्बजस्ता मुख, तेलका धारजस्ता नाक, कमलपत्रजस्ता नेत्र (पृ. ११) ।

यसप्रकारका उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपक, अतिशयोक्ति आदि अलङ्कारहरूको प्रयोगका उदाहरणहरू निकै ठाउँमा अन्यत्र पनि पाइन्छन् । यसप्रकारका अलङ्कारहरूले यात्रावर्णनलाई कलात्मक, रागात्मक, हार्दिक र सुबोध बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । शब्द र अर्थजस्ता दुवै अलङ्कारको बिना सचेतता समावेश हुन पुगेको देखिन्छ । वर्णन विधि एवम् ठेट नेपाली शब्दहरूको प्रयोगले यात्राकृति आस्वाद्य बन्न पुगेको पाइन्छ । भाषिक मधुरताले आद्योपान्त यात्राकृतिलाई सफल रूपमा प्रस्तुत गर्न सकेको देखिन्छ ।

मूलतः **जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा**को यात्रासाहित्यिक स्वरूप निकै प्रबल रूपमा देखापरेको भेटिन्छ । यसले निबन्धका निजात्मक तथा परात्मक दुवै स्वरूपलाई केही मात्रामा ग्रहण गर्दै औपन्यासिकतालाई ग्रहण गर्न पुगेको देखिन्छ । यसमा आख्यानपक्षको प्रवेश भएको पाइन्छ र त्यसको तुलनामा आत्मरागको पक्ष दुर्बल अवस्थामा देखिन्छ । यात्रासम्बन्धी आरम्भिक कृति भएर पनि यस कृतिले यात्रासाहित्यका विशिष्ट स्वरूपको सुरक्षा भने गरेकै मान्नुपर्दछ । आत्मरागको थोरबहुत प्रवेशले यसको वस्तुपक्षलाई काव्यात्मकताको निकट पुऱ्याउन सहयोग गरेको भेटिन्छ । वि.सं. १९०६-०७ को बेलायत, फ्रान्स र त्यहाँ जाँदा बाटामा पर्ने केही स्थानहरू तथा समुद्र मार्ग नै यस कृतिको देशकाल वातावरण बनेर आएको पाइन्छ । प्राथमिकालीन गद्यसाहित्यको महत्त्वपूर्ण यस कृतिमा

वर्णित कतिपय भावनात्मक सूक्ष्मतालाई केलाएर हेर्ने हो भने यात्राकालमा यात्राकारको संलग्नता थियो भन्ने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ तर यात्राकारले कतै पनि आफ्ना निजात्मक अनुभूतिहरू प्रबल रूपमा व्यक्त गरेका भने छैनन् । तत्कालीन नेपाली भाषाको ठेट नमुना कृतिका रूपमा यसलाई हेर्न सकिन्छ । विशुद्ध नेपाली जिब्रामा अङ्ग्रेजी शब्दहरू अनौठो ढङ्गले बदलिएको कुरा कृतिभिन्नै विभिन्न ठाउँमै प्रयोग गरिएका चेरमीन (चेयरम्यान), पार्लिमेन्ट (पार्लियामेन्ट), बुनपार्ट (बोनापार्ट), कुइन (क्विन) जस्ता शब्दहरूले देखाउँछन् । यो **दिव्योपदेश** पछिको भाषिक र आलङ्कारिक दुवै दृष्टिले उत्कृष्ट कृतिका रूपमा देखिन्छ । तत्कालीन समयको भाषिक विकासको अवस्थालाई हेर्दा स्तरीय भाषा र अभिव्यक्ति शिल्पले सिँगारिएको उक्त कृति प्राथमिककालीन नेपाली गद्यसाहित्यको महत्त्वपूर्ण सामग्रीका रूपमा देखिन्छ । विराम चिह्नहरूको समुचित प्रयोग, स्तरीय वाक्यगठन, आगन्तुक र तत्सम् शब्दहरूको तद्भवीकरणजस्ता मौलिकता र सचेतताले यो तत्कालीन समयको मात्र नभई अहिले पनि उत्कृष्ट रचनाका रूपमा रहेको पाइन्छ ।

५.२ पत्रसाहित्य

प्राथमिककालीन आख्यानैतर गद्यसाहित्यअन्तर्गत परिच्छेद चारमा दिइएका पत्रहरूमध्ये केही पत्रहरूलाई नमुनाका रूपमा राखी तल विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणका क्रममा योगी नरहरिनाथको सम्पादनमा प्रकाशित **इतिहास प्रकाश सन्धिपत्र भाग १** सङ्कलित पत्रहरूलाई मूल आधार बनाइएको छ ।

पत्रसाहित्यअन्तर्गत श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण समयका केही चिठीपत्रहरूलाई नमुनाका रूपमा राखेर हेर्न सकिन्छ । यस कालका चिठीपत्रहरू प्रायः साहित्येतर अभिव्यक्तिकै रूपमा देखिन्छन् तापनि पृथ्वीनारायण शाहले भाइ भारदारहरूलाई लेखेका पत्रमा केही मात्रामा साहित्यिकता पाइन्छ । शशिधर उपाध्यायले प्रतापसिंह शाहलाई लेखेका पत्र र रणबहादुर शाहले भारदारहरूलाई लेखेका पत्र नेपाली गद्याभिव्यक्तिका दृष्टिले निकै प्रभावकारी र साहित्यिक प्रकृतिका छन् । त्यसैले पनि यिनको विशेष महत्त्व छ । पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश मात्र होइन, तत्कालीन गद्याभिव्यक्तिको विकास हेर्न उनको समयका र निकट उत्तरवर्ती कालका रचनाहरू पनि महत्त्वपूर्ण सामग्रीका रूपमा देखापर्दछन् । यसकारण एकीकरणकालका गद्याभिव्यक्तिमा चिठी पत्रहरूको विशेष स्थान छ ।

पृथ्वीनारायण शाहले पण्डित राजीवलोचनलाई लेखेको पत्रको भाषा यसप्रकार रहेको छ :

उप्रान्त गोर्षा चिन्हि कास्किले अर्को ठाउँ कहाँ जानु छ भनी जहा हाम्रा धनिछेउँ विन्ती गर्नाँ अनि लेखनु भएछ . तहाँ भाइका पाउमा भलो विन्ती गर्नु भएछ . योग्यै हो . कास्किलाई छोडी गोर्षाले कहाँ जानु छ . आज कास्कियाट काज भएन तापनि काल कास्कियाट काज भै गोर्षाको बन्ला . आज गोर्षाविर काज भएन तापनि काल्ह गोर्षावाट काज भई कास्किको वनलर, परन्तु गोर्षाको र कास्किको रेषजेष गर्नु हुङ्गो . हो आज काज भएन तापनि काज होला . कामले लामो छोटी पया पनि लंजुं घटाई काज बढाउने आकाङ्क्षा छ . (पृ. ६) ।

यो चिठी कहिले लेखिएको हो भन्ने बारेमा विद्वान्हरूका बीच मतभेद पाइन्छ । यस चिठीको समयावधि वि.सं. १८१२ पनि मानिएको छ ^{११२} भने वि.सं. १८०३ पनि मानिएको छ ।^{११३} यस चिठीमा कुनै काजी र उनका जहानहरूको चर्चा छ । यस चिठीअनुसार पृथ्वीनारायण शाहले काजीमार्फत् कास्कीको र गोर्षाको मैत्री बढाउन चाहेको देखिन्छ । कास्की र लमजुङसँग राम्रो सम्बन्ध नभई काठमाडौँतिर बढ्नु असम्भव छ भन्ने कुरा व्यक्त गरेको पाइन्छ । यसप्रकारको विचार व्यक्त गर्न प्रयोग गरिएको उक्त चिठीको भाषा तत्कालीन समयको भाषिक परिप्रेक्ष्यमा राखेर हेर्दा निकै सुदृढ र प्रभावकारी देखिन्छ ।

त्यसै गरी पृथ्वीनारायण शाहले सिद्धभगन्तवन्तनाथलाई लेखेको (१८३१) पत्रको भाषा यसप्रकारको देखिन्छ :

. . . नाति पैदा भयो भन्ने सुन्यौ र बहुतै हर्ष भयो . . . १ . . . का कृपासै सदा बढ्ती होला भनी हुकुम आयेछ . गर्ना गराउन्त्या भन्याका एक छन् . उनैका कृपाले जन्म भयोथ्यो, उनैका इच्छाले लिनुभयो . यो संसार भन्याको यस्तै छ . इच्छा १ को छ . परन्तु आफ्ना पावले आशीर्वाद वक्स्या अरू जन्मदा पनि जन्मनन् . जन्म्याका पनि चिरञ्जीवी हुनन् . आशीर्वाद व्यवस्था जावस् . (प. ७) ।

यस पत्रमा पृथ्वीनारायणको एउटा नाति जन्मिएको र शीघ्र मृत्युशय्यामा परेको वर्णन छ । यहाँ जुम्ला र जाजरकोटसँग मैत्री सम्बन्ध गराउने चर्चा पनि छ ।

११२ बालकृष्ण पोखरेल, पाँचसय वर्ष, (२०४०), पूर्ववत्, पृ. ७१ ।

११३ योगी नरहरिनाथ, इतिहास प्रकाशनमा सन्धिपत्र, सङ्ग्रह (भाग २) ।

शशिधर उपाध्यायले प्रतापसिंह शाहलाई लेखेको पत्र (१९३२-३४) को भाषा यसप्रकार रहेको छ :

उप्रान्त पाद्रीसँगको भगडा भयापछि चौथा दिनमा मलाई कान्छा चौतरियाले डाक्न पठाया छन् र पाद्रीले पनि क्या भन्छन् जानै हो भन्या र गयाँ . कुरा भन्या ढेरै गन्या निदान पुर्पछे गर्दा माहा अधिको कुरो पनि गन्या . मैले होइन मेरा दुर्दशाले पन्या भन्या ... आया पनि मेरो अर्को कोही छैन . मुलटिन साहेबका भरोसा छ . म यहाँ भनी राखेछ तर मैले गोर्षामाथि तरबार बाध्नु वेर्था हो . मैले त गोर्षा मान्या पनि बहादुर शाहको मारे भै षानु . मैले पाप सोचु केही होइन तर म अभागी रह्या छु र वृद्ध समयमा कुल्याहाको पदवी पायाँ भनी निस्कदाका दिन श्री ५ महाराजका हजुरवाट दिएको मोहर देखाया . . . (पृ. १२) ।

रणबहादुर शाहले भारदारहरूलाई लेखेको पत्रको (१८४९) भाषा यसप्रकार छ :

काजीले षटयाका मानिसको षटनमा रहनु जो जो रँदैन सो अपसरिया . जो रहला सो सरिया . (पृ. १८)

यसै पत्रमा युद्धविवरण भल्काउने प्रसङ्गको वैचारिक गुम्फनका लागि लामालामा वाक्यहरूको प्रयोग यसप्रकार भएको देखिन्छ :

लासाबाट १/२ चिठी केही कुरा सलुकको सारो कुरा भन्या हाम्रा हाम्रा पीछा गर्न आयाका स्यामररा लामालाई र तिनीहरूले छेक्यामा लासाका घुरीन काजी इतो काजीलाई हाम्रा छेउ पठाइदेउ भनी उसले २/३ पटक लेख्या हाम्रा पीछा पन्याकालाई पीछाको धर्म थामना निमित्त नसौपदा उजीर टुङ्थाड आफ्ना जीय अधि सरी फौज ली आषाढ सुदी २ रोज ५ का दिन कुकुर घाटमा हाम्रो छुट्टै ठाना मिच्यो (पृ. १८) ।

यस चिठीमा भोटसँग भएको नेपालको युद्धघटनाको विवरण सजीव रूपमा वर्णित छ । शशिधर उपाध्यायले प्रयोग गरेको विवरणात्मक शैलीभन्दा अझ प्रभावपूर्ण भाषाशैलीको प्रयोग यसमा पाइन्छ । यी चिठीहरू पृथ्वीनारायण शाहको समयपछि नेपाली गद्यको निबन्धमा आएका विविधता देखाउन सफल छन् ।

एकीकरणकालमा लेखिएका कतिपय चिठीपत्रहरूले साहित्यिकताको भल्का प्रस्तुत गरेको हुँदा यिनको विषयवस्तु वीरतामूलक हुन् र सोहीअनुरूप अभिव्यक्तिमा सजीवता रहनुले पुष्टि गर्दछन् । पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी तथा दिव्योपदेशमा दर्सिएको राष्ट्रिय

लक्ष्य एवम् उत्साहको प्रवाह उत्तरवर्ती कालमा पनि अबलम्बित हुँदै गएको पाइन्छ जुन कुराको पुष्टि यसप्रकारका कतिपय चिठीपत्रहरूले पनि गर्दछन् ।

५.३ निबन्ध

नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा रचना भएको श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको **दिव्योपदेश** (१८३१ तिर) लाई निबन्धका रूपमा राखी यसको विश्लेषण तल गरिएको छ :

५.३.१ दिव्योपदेशको विश्लेषण

५.३.१.१ विषयपरिचय

नेपाल अधिराज्यका निर्माणकर्ता श्री बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाह (१७९९–१८३१) द्वारा आफ्नो जीवनको अन्तिम समयमा दिइएका गहकिला उपदेश तथा विचारलाई दिव्योपदेश नाम दिइएको छ । यसैले यसका उपदेशक नै यसका रचयिता हुन् । यसलाई १८३१ तिर पृथ्वीनारायणशाह नुवाकोट पुग्दा निकै विरामी भएपछि उनले त्यसैबखत आफ्ना गुरु पुरोहित, भाइभारदारहरूलाई भेला गरेर बनाइएका उपदेशको संगालोको रूपमा लिइन्छ ।

दिव्योपदेशका सन्दर्भमा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न प्रकारका मतहरू अघि सारेका छन् । “आजसम्म आविष्कार हुन सकेका नेपाली गद्यका नमुनाहरूमा पृथ्वीनारायण शाहकृत दिव्योपदेश नै साहित्यिक गुणहरूले युक्त प्रथम कृति हो ।”^{११४} नेपाली उपमाहरूलाई आफ्नै अनुभवका आधारमा प्रयोग गरेकाले, भनाइहरूलाई नीति र धर्मका सूत्रहरूमा भन्दा जीवनमा बढी अडेर्याइएकाले र मौलिक कुराहरूलाई राष्ट्रिय हितको लक्ष्य राखेर प्रकट गरिएकाले दिव्योपदेश नेपाली साहित्यको इतिहासमा अमूल्य उपलब्धि हो ।^{११५} साहित्यिक गुण र कलात्मक अभिव्यञ्जनको संयोजन यसै कृतिबाट भएकाले यही कृतिबाट निबन्धको थालनी भएको हो ।^{११६} नेपाली निबन्ध-प्रबन्ध विधाको सुरुआत साहित्यिक रूपमा यसै रचनाबाट हुनाका साथै यसलाई एकातिर यात्रासंस्मरणात्मक निबन्धका रूपमा आबद्ध गर्न

११४ तारानाथ शर्मा, **पूर्ववत्**, पृ. ११ ।

११५ ऐजन ।

११६ मोहनराज शर्मा र दयाराम श्रेष्ठ, **पूर्ववत्**, पृ. २२ ।

सकिन्छ भने अर्कातिर निजात्मक निबन्धका गुणले ओतप्रोत भएको देखिन्छ।^{११७} प्रारम्भिक कृतिका रूपमा रहेको यस कृतिको आन्तरिक सङ्गठन सुव्यवस्थित छ, घटना चरित्र, परिवेश आदि पाइने हुँदा आख्यानैतर साहित्यका क्षेत्रमा मात्र नभई आख्यानात्मक गद्यसाहित्यका क्षेत्रमा पनि यसको उल्लेख्य स्थान रहेको देखिन्छ।

यी विभिन्न विद्वानहरूका भनाइबाट दिव्योपदेश नेपाली गद्यसाहित्यको पहिलो धरातल हो भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ। यसमा प्रयोग भएको रागात्मक तथा बिम्बात्मक भाषाले नेपाली निबन्धलाई आवश्यक पर्ने सीप प्राप्त भएको छ। त्यसकारण यसैबाट नेपाली निबन्धको सुरुआत भएको मान्नु उपयुक्त हुन्छ।

५.३.१.२ विषयवस्तु

दिव्योपदेशका अहिलेसम्म अनेक संस्करणहरू प्रकाशित भइसकेका छन्। ती विभिन्न समयमा सम्पादित/प्रकाशित **दिव्योपदेश**हरूमध्ये यहाँ **द एक्सप्लोर नेपाल** ग्रुपद्वारा २०६० सालमा प्रकाशित दिव्योपदेशलाई मुख्य आधार सामग्रीका रूपमा लिएर चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

दिव्योपदेशलाई विभिन्न नामक ६७ शीर्षकमा विभाजन गरी प्रकाशित गरिएको भेटिन्छ। २०६० सालमा प्रकाशित **दिव्योपदेश**मा पनि यिनै शीर्षक छन् र उक्त कृतिको प्रत्येक पानाको देब्रेपट्टि शीर्षक दिइएको छ। ती शीर्षकहरू कोष्ठकभित्र राखिएका छन्। सुरुसुरुतिर प्रकाशित **दिव्योपदेश**मा शीर्षक दिइएको छैन तर पछिल्ला संस्करणहरूमा विषय/प्रसङ्ग परिवर्तनका आधारमा सम्पादकहरूले शीर्षक दिने कार्य गरेका छन् जसले पठनका लागि सुगम बनाएको छ। यिनै शीर्षकको केन्द्रियतामा ती शीर्षकभित्र निहित विषयवस्तुलाई तल दिइएको छ :

१. **उपक्रम** : सर्वप्रथम गणेश, कालिका, गोरखनाथको स्मरण गरी पृथ्वीनारायण शाहले गुरुपुरोहित, घरघर, भैयाद आदिका छेउमा आदेश भएका कुरा भनी दिव्योपदेशको निर्माणको पूर्व सङ्केत गरिएको छ।
२. **उपदेशको परम्परा** : 'बूढा मरे भाषा सरे' भने भैं यी उपदेशहरू आफ्ना सन्तान दरसन्तानलाई सुनाउँदै गई राज्य थामी राख्नु भन्ने प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ।

^{११७} खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले, "दिव्योपदेशको साहित्यिक र वैचारिक मूल्य," **झङ्कार**, (वर्ष ५२, अङ्क १/२, २०५९), पृ. ४२।

३. **पाँच भाइ** : तीन आमाका जम्मा पाँचजना सन्तान भएको कुराको उल्लेखका साथै तिनलाई पञ्चपाण्डवको अवतारका रूपमा लिएको प्रसङ्ग प्रस्तुत गरिएको छ ।
४. **ससुरालीको तीतो अनुभव** : आफ्नो विवाह मकवानपुरका राजाकी छोरीसँग भएको र डोलाका निहुँमा खिचला परेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
५. **चन्द्रागिरीबाट नेपाल खाल्डाको दर्शन** : भानु जैसी, कुलानन्द जैसी आदिका साथ पृथ्वीनारायण शाह चन्द्रागिरीमा आइपुगी त्यहाँबाट काठमाडौँ, पाटन र भक्तपुर देखेपछि उनले र त्यहाँका राजा हुने मनसाय व्यक्त गर्दा मनोकाङ्क्षा पूरा हुने बताएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
६. **थपेडी** : थानकोटको ठूलो भञ्ज्याङ्ग काटी कल्लाहिघाट तरी धादिङ पुगेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
७. **मैधीको सभा** : पृथ्वीनारायणले रणजित वस्न्यात, मानसिंह रोका र वीरभद्र पाठकलाई मैधीमा बोलाई आफूले दिग्बन्धन सेनलाई हाँक दिएको कुराका साथै आफूले नेपाल हान्ने बारे गोप्य सल्लाह गर्दा सहमतिका साथ त्यताको सुरक्षासमेत गर्ने वचन दिएपछि गोर्खातर्फ लागेको कुराको वर्णन गरिएको छ ।
८. **मामाको उपदेश** : गोरखनाथको दर्शन गर्न गोरखा आएका आफ्ना मामासँग पृथ्वीनारायण शाहले युद्ध, युद्धनीति र सैन्यनीतिबारे सल्लाह लिँदा उनले लमजुङलाई गरुड, गोरखालाई सर्प र नेपाललाई भ्यागुतो हो भनी गरुडको आँखा नछली र भ्यागुतो खान्न पाइन्न भनी सल्लाह दिएको र सेनाबारेमा बाहुनलाई बयल, ठकुरीलाई सिंह, मगरलाई टागन घोडा र खसलाई तुर्की घोडा हो भनी काम छिटो पूरा गर्न खसलाई पठाउनु भनी दिएको अर्तीको उल्लेख गरिएको छ ।
९. **लमजुङसँगको सन्धि** : लमजुङका राजा रिपुमर्दन शाहसँग चेपेघाटमा भेट गरी सल्लाह लिएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
१०. **कालु पाँडेको मन्त्रीत्न** : विराज वखेतीलाई कजाइँ दिने आफ्नो भित्री इच्छा रहेको भए पनि बाइसी-चौबीसी राज्यका जनताको समेत सल्लाहमुताबिक कालु पाँडेलाई कजाइँ दिएको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
११. **पाँडे-बस्न्यातको सम्बन्ध** : पाँडे र बस्नेतका बीच आफैले पाँडेको छोरी मागेर शिवरामसिंह बस्नेको छोरो केहरसिंह बस्नेतलाई विहे गराई पाँडेको ढाल र बस्नेतको तरवार मिलाएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

१२. **सल्यानकोटको अनुष्ठान** : रणजित, मानसिंह र वीरभद्रलाई लिललिंगको आडमा राखी सल्यानकोटकी देवीको दर्शन गर्न जाँदा पुजारीको भनाइअनुसार बाहिरैबाट दर्शन गरेको, राती सपनामा सात-आठ वर्षकी केटीले आफूलाई खड्ग दिएको र केही चीज निल भनेको कुरा तत्कालै जैसीलाई बताउँदा देवीले दर्शन दिएको भनेपछि बलि चढाएर माइको पूजा गरेपछि साइत गरेर हिँडेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
१३. **सिमलचउरको बास** : रातदिन हिँडेर सिमलचउर आइपुगेको तथा सल्यानकोटी, इन्द्रायणी, भैरवी आदिको ध्यान गरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
१४. **जयन्त राना** : ग्यामी रानालाई महामण्डल छोडी आफूतिर बोलाउँदा म हजुरको हुँ तर जयप्रकाश मल्लको नुन खाएकोले उसकै हितमा लड्छु भन्ने हाँक दिएको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
१५. **साइत** : कचहरीमा बसेको बेला तन्द्रामै आजका सात दिनमा ठूलो साइत छ, त्यस दिनको साइतको नुवाकोट साध्य हुनेछ भनेको सुनी जैसीसँग सल्लाह गर्दा उसले पनि त्यही भनेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
१६. **नुवाकोट विजय** : उही साइतमा महामण्डल उक्ली नुवाकोट जितेर बढाउँ गरेको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।
१७. **ककनी र शिवपुरीमा चौकी** : यी दुई ठाउँमा ठाना राखी मोर्चा कसेको उल्लेख गरिएको छ ।
१८. **परशुराम थापा** : परशुराम थापाले गडबढी गरेको थाहा पाई भागल गुरुडलाई गाइनेको भेषमा सशस्त्र पठाई खतम पारेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
१९. **नेपाल खाल्डो विजय** : पूर्व-पश्चिम जितेपछि उपत्यका लिएको कुराको चर्चा गरिएको छ ।
२०. **दुई ढुङ्गाको तरुल** : नेपाल राज्यलाई दुई ढुङ्गाको तरुलका रूपमा लिएको कुराको चर्चा गरिएको छ ।
२१. **चीनसँग सम्बन्ध** : चीनको बादशाहसित ठूलो घाह राख्नु भन्ने चर्चा गरिएको छ ।
२२. **अङ्ग्रेजसँगको सम्बन्ध** : दक्षिण बादशाह जुनजुन हिन्दूस्थान दबाइराखेको थियो त्यो महाचतुर छ, जाई कटक नगर्नु भिकी कटक गर्नु भनी सचेत गराएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

२३. **किल्लाको व्यवस्था** : शिवपुरी, फूलचोकी, चन्द्रागिरी, महादेव पोखरी, पालुङ, दाप्चाका सैन्यबलसित किल्ला मजबुत राखेमा केही नचल्ने कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
२४. **थिति बाँध्ने इच्छा** : राम शाह, जयस्थिति मल्ले बाँधेको थिति हेरिसकेको र आफ्नो पनि थिति बाँध्ने अभिलाषा भएको कुरा व्यक्त गरेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ ।
२५. **उत्तर दक्षिणको बाटा** : पूर्वपश्चिमको बाटो बन्द गरी नेपालको बाटो चलाउने कुराको वर्णन गरिएको छ ।
२६. **लोकस्थितिको रक्षा** : जाति विशेषका कर्म भन्ने कुरा बन्देज गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।
२७. **दहचोकमा राजधानी** : तीन सहर चीसो ढुङ्गो भएकाले दहचोकमा दरबार बनाउने इच्छा व्यक्त गरेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
२८. **पर्साँमा बजार** : विदेशी महाजनलाई प्रसाँगढदेखि उँभो आउन नदिनु आए भने हामीलाई कङ्गाल बनाउँछन् भन्ने अभिव्यक्ति दिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।
२९. **स्वदेशी कपडाको व्यवहार** : विदेशी कपडा लगाउन नाही गर्ने र आफ्नो देशका कपडा बुन्न जान्नेलाई सहयोग गर्नु, यसो भए नगद विदेशतिर जाँदैन भन्ने विचार व्यक्त गरिएको छ ।
३०. **स्वदेशी वस्तुसको निकासी** : आफ्नो देशका सामान, जडीबुटी विदेश लगी नगद खैचनु, प्रजा मोटा भया दरबार बलियो रहन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।
३१. **राजाका धन** : दुनियाँ—राजाका धन रैतीहरू हुन् भन्ने विचार व्यक्त गरेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
३२. **कर उठाउन ठेक्का नदिनु** : कर उठाउन ठेक्का नदिई सरकारी तवरबाटै उठाउनु भन्ने विचार व्यक्त गरेको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।
३३. **भारदार र सैनिकहरूलाई धन कमाउन नदिनु** : भारदार, सैनिक आदि कसैलाई पनि अतिरिक्त सम्पत्ति कमाउन नदिने विचार व्यक्त गरेको कुराको गरिएको छ ।

३४. **मैले आर्जेको मुलुक छोटा बडा सबैको फूलबारी हो** : आफूले दुःख गरेर निर्माण गरेको नेपाल राज्य सबै जात र वर्णनको साभ्ना फूलबारी हो भन्ने विचार व्यक्त गरेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
३५. **वंशक्रमागत पद** : ख्वामितको नुनको उद्धार गर्नु, कतै पनि कालु पाँडे, शिवराज बस्नेतका सन्तानलाई नछुटाउनु भन्ने विचार व्यक्त गरेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
३६. **राजाले सेवकलाई घरमा नमान्नु** : पाँडे, बस्नेत, पन्त, भैयाद मगरलाई आलोपालो गरी खान दिनु, यी साभ्ना सेवक हुन, यिनले गल्ती गरेमा आफूले नमान्नु, लडाइँमा पठाइदिनु भन्ने प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
३७. **अन्याय हुन नदिनु** : राजाले ठूलो न्यायनिसाफ हेर्नु, मुलुकका अन्याय हुन नदिनु भन्ने विचार प्रस्तुत भएको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
३८. **घुस्याहालाई ठोक्नैपर्छ** : निया निसाफ बिगार्ने भनेका घुस खाने र घुस दिने दुवै भएकाले यिनको जीउ, धन हरण गरे पनि पाप लाग्दैन किनभने यी दुवै राजाका ठूला शत्रु हुन् भन्ने विचार व्यक्त गरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
३९. **सिपाहीलाई पायक पर्ने खान पुग्ने जग्गा दिनु** : जड कुरो राजालाई चाहिने सिपाही भएकोल उपयुक्त ठाउँमा सिपाहीलाई जग्गा दिनु भन्ने विचार व्यक्त गरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
४०. **लडाइँमा जस पाएकालाई माथि उकालिदिनु** : सिपाहीको पदोन्नति गर्दा लडाइँमा विजय प्राप्त गरेकालाई प्राथमिकता दिनु भन्ने विचार व्यक्त गरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
४१. **लडाका जात** : खस, मगर, गुरुड र ठकरी मिलाएर सेनामा भर्ना गरेमा वैरी त के इन्द्रको आशन पनि डगमगाउँछ भन्ने विचार व्यक्त गरेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
४२. **शस्त्रसङ्ग्रह** : हजारौँ धनु, बन्दुक तोप भए इन्द्रको आशन पनि डगमगाउँछ भन्ने कुरा व्यक्त गरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
४३. **लडाका र तिनका सहायक** : लडाइँमा हान्ने र साथ दिने दुवै बराबर भएकाले जागिर र जग्गा दिँदा दुवैलाई बराबर दिनु भन्ने विचार व्यक्त गरेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।

४४. **मखट** : लडाइँमा मरेकाको छोरा खुँडा हान्ने नहुन्जेल मखट दिन र खुँडा हान्न सक्ने भएपटि जागिरमा उकालिदिनु भन्ने भाव व्यक्त गरेको कुराको वर्णन गरिएको छ ।
४५. **राजाले विवेक राख्नुपर्छ** : राजाले विवेक राखिदिए देश विदेशका गतिला सिपाही पनि आशा राखी आउँछन् भन्ने विचार व्यक्त गरेको कुराको वर्णन गरिएको छ ।
४६. **सिपाही र दुनियाा राजाका सार हुन्** : यी दुवै राजाका सार भएकाले चतुर राजाले यी दुवैलाई हात लिई राखेमा गोलमाल हुँदैन भन्ने विचार व्यक्त गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।
४७. **सिपाहीलाई तिखादैँ रहनु** : सिपाहीलाई तिखारी राखेमा सधैँ अपह्नो काम फत्ते गर्दछन् भन्ने विचार व्यक्त गरेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
४८. **दुर्गापालको छनोट** : गौडाको गुरुड, मगर आदि छानेर राख्नु भन्ने विचार व्यक्त गर्नु भन्ने कुराको वर्णन गरिएको छ ।
४९. **अजानपदलाई ठूलो अधिकार नदिनु** : बाहिरिया मान्छेले दरबारमा बेथिति गराउने भएकाले पूर्वपश्चिमका खस बाहुनलाई दरबारमा पस्न नदिनु भन्ने कुराको वर्णन गरिएको छ ।
५०. **लालमोहर राजाबाटै हुनुपर्छ** : राजाको हुकुम जफत गरी राख्नु भन्ने भाव व्यक्त गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।
५१. **योग्य अन्तपालले देशको उन्नति गर्दछन्** : आफूले तीन थुमका बराहा, उमराउलाई इन्द्रब्रज तुल्याएको, नगरा निशान दिएको, सल्यान,लिंगलिग, धादिङका मुहुडामा काम फत्ते गर्थ्यो र त्यसै गर्नुपर्ने विचार व्यक्त गरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
५२. **पुराना योग्य मानिसलाई जाची हजुरिया बनाउनु** : दरबार विलयो बनाउने पुराना सेवकलाई आफ्नो निकट राख्नु भन्ने भाव व्यक्त गरेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
५३. **प्रजालाई र सैनिकलाई अन्न महसिन नदिनु** : सिपाही र रैतीलाई हात लिई नुनको पछि लगाउनु भन्ने विचार व्यक्त गरेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
५४. **शुद्ध चाँदीका मोहर रुपियाँ चलाउनु** : टकसार पनि चाखो चलाउनु भन्ने विचार प्रस्तुत गरेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।

५५. **न्यायालय** : अदालतमा ठकुरीलाई डिठ्ठा, मगरलाई विचारी बनाई प्रत्येकका कचहरीमा एकजना पण्डित राखी न्यायशास्त्र बमोजिम अदालत चलाउनु भन्ने विचार व्यक्त गरेको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।
५६. **न्यायलयबाट आएको आम्दानी धर्मकर्ममा लाउनु** : अदालतको पैसा दरबार नभित्र्याई मार्ने, जोगी, सन्यासी, ब्राह्मणहरूलाई भोजन र दक्षिणा दिनु र उब्रेकोले कपडा किनिदिनु भन्ने गरेको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।
५७. **गाउँ हराएर पनि खानी चलाउनु** : खानी भएका ठाउँमा गाउँबस्ती भए त्यसलाई अन्यत्र सारी खानी चलाउनु भन्ने विचार व्यक्त गरेको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।
५८. **घर हटाएर पनि खेत बनाउनु** : उब्जाउयोग्य जमिनमा भएका घर हटाई खेती गर्नु भन्ने विचार व्यक्त गरेको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।
५९. **धोका** : सन्धि, मोर्चासम्बन्धी विचार व्यक्त गरेको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।
६०. **नागा मारिए** : जयप्रकाश मल्लका मतलबलाई दक्षिणबाट नागा भिकाई नेपाल पस्न नदिई मारेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
६१. **भीरकासिमको हार** : मकवानपुर आएको कालिम अलि खानलाई घर्काएर सिमाना कटाएको कुरा उल्लेख गरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
६२. **अङ्ग्रेजको हार** : तीन चार पल्टन लिएर सिन्धुलीगढीमा आएका हाँडी साहेबलाई मारी हतियार खोसेर ल्याएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
६३. **तिलङ्गा** : लखनउबाट तीनजना मुसलमान नुवाकोट आएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
६४. **नेपाल खाल्डोलाई मुगलले जित्नेछन् भन्ने हल्ला** : तुर्काना मगराँत मुगलान हुने कुराको वर्णन गरिएको छ ।
६५. **मुगलानलाई हराउने उपाय** : मगराजको राजा आफै भएको गरेको भन्ने प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
६६. **जङ्गी बन्दोबस्त** : हरेक किल्लामा एकएक कम्पनी राखी गर्खा बाँडिदिनु भन्ने प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

६७. **विदेशी नाचगानको बहिष्कार** : विदेशी खैयाका नाचगान, स्वदेशमा प्रवेश गर्न दिन नहुने, आफ्नै देशको नाचगानलाई दिएको पनि देशमै रहन्छ र देश पनि सुरक्षित हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।

यसरी जम्मा ६७ शीर्षकमा बाँडेर दिव्योपदेशभिन्न निहित विषयवस्तुलाई समेटिएको छ । पृथ्वीनारायण शाहमा राजनैतिक चेतना मात्र नभई साहित्यिक चेतना पनि थियो भन्ने कुरालाई रचनाले पुष्टि गरेको छ । यसको सुरुआत **बूढा मरे भाषा सरै** भन्ने प्रसङ्गबाट भएकाले यो पृथ्वीनारायण शाहले मौखिक रचना थियो र पछि यसले लिखित रूप प्राप्त गरेको हो भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्न सहायता मिल्छ । यस कृतिमा पृथ्वीनारायण शाहले देशको राजनीति (परराष्ट्र नीति, रणनीति, गृहनीति), अर्थनीति (स्वदेशको कच्चा सामान नियति र स्वदेशी उद्योगधन्दाप्रति प्रोत्साहन, खानी अन्वेषण), संस्कृतिप्रतिको सचेतता (आफ्नै संस्कृतिको जगेर्ना गरेर मनोरञ्जन गराउने उद्देश्य, विदेशी नृत्यादिलाई स्वदेशमा भित्र्याउन नहुने धारणा), धार्मिक सचेतता (धर्म परिवर्तनमा जोड नलगाउने कुरा) न्यायिक पक्ष (घुस दिने घुस लिने कार्यको विरोध) सम्बन्धी पृथ्वीनारायण शाहका अभिव्यक्तिहरूले विषयवस्तुको रूप लिएका छन् ।

आजसम्म प्राप्त गद्यसामग्रीहरूको अध्ययनबाट श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेशलाई साहित्यिक भन्न सकिने पहिलो नमुना कृतिका रूपमा लिन सकिन्छ । यो मौलिक रचना हो र यसमा रचनाकारका युगका विशेषताहरू राम्ररी समेटिएका छन् । साहित्यिक दृष्टिले यसको संरचना निबन्धात्मक देखिन्छ । यसमा निजात्मक तथा परात्मक निबन्धमा पाइने दुवै प्रकारका प्रवृत्तिहरू भेटाउन सकिन्छ । निजात्मक अभिव्यक्ति भएको पुष्टिका लागि निम्नलिखित तथ्यलाई अधि सार्न सकिन्छ :

- (क) एक दन्त हात्ती र नवलषि हिराको हार दिन्छौं भने डोला पनि लैजाला दिनन भन्या काटि तरवारसित पनि लैजाला भनी हाँक पारि (पृ. १) ।
- (ख) मामाज्यू मकवानपुर पनि पुगी आत्रा, हान्नाको मनसुवा पनि राखी आत्रा कति कुराले मेरो काज फत्ये होला (पृ. ३) ।
- (ग) एक दिनमा रातमा सपना भयो र दुई हातमा दुई खड्ग लियाकी सात आठ वर्षकी कन्या कुसुमे पछिउराको घुगूटि पारी मछेउ आइन (पृ. ६) ।

(घ) एकदिन कचहरिमा बस्याको थिजां, तान्रा लागेछ र तान्रैमा ता इन्द्रायनिका थानमा बस्याको रहेछु . आजका सातादिनमा ठूलो सयोत छ . तेसै दिनको सायतले नुहाकोट साध्या हुन्या छ . (पृ. ७) ।

यी माथिका उद्घरणहरूमा निजात्मक निबन्धमा पाइने वैयक्तिकता, आत्मानुराग, अनौपचारिकता, भावात्मक अभिव्यक्तिजस्ता विषयहरू अटाएर आएका छन् । यसबाट पृथ्वीनारायण शाहको चरित्राङ्कन भएको छ । यी अंशमा विषयवस्तुको प्रतिपादन पनि श्रृङ्खलाबद्ध नभई निजात्मक निबन्धभैँ स्वतन्त्र र अनौपचारिक छ । कालु पाँडेलाई कजाई दिने प्रसङ्गले पनि यसमा विषयको स्वतन्त्र प्रस्तुतीकरण भएको तथ्य झल्काएको छ । विषयवस्तुको यस्तो अनौपचारिक ढङ्गमा गरिएको स्वतन्त्र प्रतिपादनबाट पनि यसको निजात्मक रूप प्रकट भएको छ ।

यसको उत्तरार्ध भागले परात्मक निबन्धको बान्की प्रस्तुत गरेको छ । यसको परात्मकता प्रशासनव्यवस्थासम्बन्धी विषयको प्रतिपादन श्रृङ्खलाबद्ध र वैचारिक रूपमा प्रकट हुनुमा देखिन्छ । राज्य व्यवस्था, न्याय व्यवस्था, अर्थ नीति, परराष्ट्र नीति, अर्थ नीति, सैनिक व्यवस्था आदिको राम्रो प्रबन्ध मिलाई राज्य सञ्चालन गरेमा देशमा शान्ति र प्रगति हुने विषयलाई मार्मिक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिएका कारण यसलाई परात्मक बनाएको छ । माथि चर्चा गरिएबमोजिम यसमा निजात्मक र परात्मक दुवै खालका निबन्धको स्वरूप देखापरेकोले यसलाई पहिलो निबन्ध कृति मानिएको हो । यो सामान्य लेख नभई साहित्यिक निबन्ध हो भन्ने कुराको पुष्टि माथिका तथ्यले गर्दछन् । यसभन्दा अघि पनि गद्यमा कृतिहरू नलेखिएका होइनन् तर विशुद्ध साहित्यिक दृष्टिबाट दिव्योपदेश नै अधिक महत्त्वको छ ।

५.३.१.३ भाषाशैलीय विन्यास

भाषाशैलीय विन्यासका दृष्टिले **दिव्योपदेश**मा नेपाली भाषाको भाषिक सामर्थ्य उच्च रूपमा प्रकट भएको छ । यो कृति सुरुमा लेखोटका रूपमा नभएर श्रुतिपरम्पराबाट आएको र निकैपछि मात्र लेखन भएका कारण कतिपय भाषिक अभिव्यक्तिगत सन्दर्भहरू अस्पष्ट देखिए पनि यसमा प्रयुक्त भाषालाई समग्ररूपमा नियाल्दा सरल, सहज, स्वाभाविक र प्रभावकारी देखिन्छ । नेपाली भूमिबाट दिइएका कतिपय निजी तर विशिष्ट बिम्ब प्रतीकको स्वतःस्फूर्त प्रयोग पाइन्छ : जस्तै –

क) बूढा मरै भाषा सरै (पृ. १) ।

(ख) यो राजे दुई ढुङ्गाको तरुल रहेछ (पृ.८) ।

यसै गरी पौराणिक विम्ब प्रतीकको प्रयोग पनि यसमा भएको देखिन्छ । गोर्खाकी कालीलाई कुमारीका रूपमा हेर्ने प्रसङ्गमा पुराणले वर्णन गरेका देवीहरूको विम्ब आउँछ । आफैलाई पाण्डवसित तुलना गर्नुमा पौराणिक विम्ब प्रतिविम्बित हुन्छ । यो सामान्य कुराकानी नभएर रचनाकारका आफ्ना अनुभव र अभिलाषाहरूको सुगठित र प्रभावकारी गुम्फन भएको अभिव्यक्ति हुनाले **दिव्योपदेश**मा नेपाली निबन्धका पूर्वसङ्केतहरू भेटिन्छन् । यसमा वर्णनात्मक, विवरणात्मक तथा कतिपय ठाउँमा विश्लेषणात्मक शैलीको सहज र स्वाभाविक प्रयोग पाइन्छ ।

आलङ्कारिक भाषिक विन्यासका दृष्टिले यस कृतिमा पाइने आलङ्कारिक अभिव्यक्तिको उदाहरणका रूपमा निम्नलिखित तथ्यलाई अधि सार्न सकिन्छ :

(क) कुरुक्षेत्रको मेला नभै नेपाल फुट्ट्या छैन, लमजन् भन्याको गरुड हो . गोर्षा भन्याको सरूप हो . नेपाल भन्याको भ्यागुतो हो . अघी गरुडको आषा छल्लु तब भ्यागुतो षान पाउन्छ (पृ. ४) ।

(ख) बाहुनको सवार भन्याको बयेल हो . पातक लाग्छ ठकुरीको सवार भन्याको सिंघ हो पछाडि दगा हुन्छ . मगरको सवार भन्याको टागन घोडा हो . ढिलो हुन्छ . षसको सवार भन्याउने ताजि तुर्कि घोडा हो . यसको सवार भन्याको चाडो होला (पृ. ४) ।

(ग) उप्रान्त, यो राजे दुई हुडाको तरुल जस्तो रहेछ . (पृ. ८) ।

(घ) राजाका सार भनेको सिपाही र रैतीहरू हुन् . (पृ. ११) ।

यसप्रकारका आलङ्कारिक अभिव्यक्ति अन्य थुप्रै ठाउँमा भए पनि त्यो दुर्बोध भने छैन । यसमा प्रयुक्त भाषालाई आजको विकसित भइसकेको भाषिक परिप्रेक्ष्यमा राखेर हेर्दा अनौठो पाइए पनि युगीन सन्दर्भमा यसको भाषा निकै प्रभावशाली देखिन्छ । वर्तमान समयको प्रचलित व्याकरणिक नियम अनुरूपको भाषा यसमा छैन ।

५.४ जीवनी साहित्य

नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा रचना भएका जीवनी साहित्यअन्तर्गत पर्ने **पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी** र **कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र** (१९४८) को विश्लेषण तल गरिएको छ :

५.४.१ पृथ्वीनारायण शाहको जीवनीको विश्लेषण

५.४.१.१ विषयपरिचय

नेपाल अधिराज्यका निर्माणकर्ता श्री ५ बडामाहाराजधिराज **पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी** नै जीवनी भन्न लायक पहिलो कृति हो । यसका रचनाकार अज्ञात छन् । श्री ५ बडामहाराजधिराजको चरित्रको महानता र तत्कालीन राजनैतिक आर्थिक अवस्थाको अध्ययनका लागि महत्त्वपूर्ण ठहरिन सक्ने यस कृतिलाई प्रकाशित गरी सार्वजनिक गर्ने काम सर्वप्रथम वि.सं. २०२० सालमा वीर पुस्तकालयले गरेको हो । नेपाल राष्ट्रका उन्नायक श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहलाई जीवनीको नायक बनाएर लेखिएको यस कृतिको लेखनसमयका बारेमा पनि केही ठेगान छैन । यस जीवनीको महत्त्व केवल इतिहासको अध्ययनका लागि मात्र नभई तत्कालीन भाषा र साहित्यको विश्लेषणात्मक अध्ययनका लागि पनि देखिन्छ । यो जीवनी अपूर्ण छ र यसको अरू भाग नष्ट भएकोले श्री ५ को सरकार पुरातत्त्व तथा संस्कृति विभागलाई प्राप्त जीवनी अधुरो हुनुपर्दछ भनी भूमिका लेख्ने रमेशजङ्ग थापाले अड्कल गरेका छन् ।^{११८}

५.४.१.२ विषयवस्तु

पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी विभिन्न नामका ३० शीर्षकहरूमा विभाजन गरी प्रकाशित गरिएको भेटिन्छ । यसको हालसम्ममा एउटा मात्र संस्करण (२०२०) प्रकाशित भएको छ । विषय र प्रसङ्ग परिवर्तनका आधारमा विषयविषयको अनुच्छेद छुट्याई शीर्षक दिइएको छ र प्रत्येक अनुच्छेदको सिरानमा दिइएको यसप्रकारको शीर्षकले पठनबोधका लागि उक्त कृतिलाई सुगम बनाएको छ । तिनै शीर्षकको केन्द्रीयतामा ती शीर्षकभित्र निहित विषयवस्तुलाई सङ्क्षिप्त रूपमा तल दिइन्छ :

१. काशीयात्रा पहिले बाइसीसँगको घा बन्दोवस्त : श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले भाइ छोरा र भारदारहरूलाई बोलाई कचहरि राखेर रामशाहलगायत आफ्ना अरू पुर्खाहरूले बाइसी चौबिसी राज्यहरूलाई सहयोग गर्दै आएको र पुरुषार्थ देखाएको कारण तिनीहरू बाहिरी रूपमा नडराए पनि आन्तरिक रूपमा डराएको बुझेको कुरा सुनाउँदै कसकसले बाइसी चौबिसीसँग घा बन्दोवस्त गर्न सक्छौ भनी सोधेको, कालु पाँडेलाई काजमा कजाइँ गर्न जान्नेलाई काजी तुल्याउने बिन्ती गरेपछि सो कुरा स्वीकार गरी कसकसले कोकोसँग

घाबन्दोबस्त गर्न सक्छौं गर भनी हुकुम भएको, कालु पाँडेले आफ्नै हातले चिठी लेखी केही ठाउँमा आफै घाबन्दोबस्त गर्न जाँदा चौबिसीहरू घरबन्दोबस्तमा आएका कारण पृथ्वीनारायण शाह कालु पाँडेसँग अति खुशी भई स्याबासी दिँदै जेठी मुमा, महोद्वामकीर्ति शाह, दलमर्दन शाहसित सहमतिमा काम गरी राज्यको सम्भार गर्नु भनी निर्देशन दिँदै आफू काशी जान उपयुक्त साइतका लागि कुलानन्द ढकाललाई साइत हेराएको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।

२. **काशी जान निमित्त धनजनको प्रबन्ध** : भानुजोसी, रामकृष्ण जोशी, चतुर्भुज पन्त चार जनालाई दान, पुण्य, पूजापाठ तथा देशअनुसारको खर्च गर्न चाहिने खर्चको व्यवस्था गर्न हुकुम भएको र आफूसँग जाने मान्छेहरूको परपोशाक तयार गर्न लगाएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
३. **श्री ५ पृथ्वीनारायण मुमाहरूसँग विदा** : परदेश जान जेठी मुमाका सामु पाउ लाग्दा जेठी मुमाले अर्ति उपदेश दिएको र काशी प्रस्थान गर्ने क्रममा आफ्ना भाइभारदार, रानीहरू तथा गोर्खाका सम्पूर्ण वृद्धवृद्धा व्यक्तिले चिन्ता व्यक्त गरेपछि आफू सकुशल फर्कने कुरा गरी आश्वासन दिएको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।
४. **पहिलो बास र हेमकर्ण सेनको सहायताको अस्वीकार** : तीन दिनसम्म चतुर्भुज पन्तका घरमा बसी त्यहाँदेखि मधेस उत्रेको कुरा हेमकर्ण सेनले थाहा पाएपश्चात् खर्चपर्च, सिपाही आदि सहयोगार्थ पठाउँदा खर्च र मानिस आफूसँग चाहिने जति भएको बताउँदै हेमकर्ण सेनको सहायताको अस्वीकार गरेको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।
५. **पर्वतीयहरूमा एकात्मकताको भावना** : पृथ्वीनारायण शाह काशी पुगेपछि त्यहाँ पर्वत, प्युठान र पाल्पाका मानिसहरूसँग भेट हुँदा मधेसको पक्षमा लाग्ने भए एक गोल-बोल गरी नबस, आफ्ना पक्षमा लाग्ने भए बस भन्ने हुकुम हुँदा तिनले जेजस्तो परे पनि मधेसेहरूको पक्षमा नलाग्ने र उनकै पक्षमा लाग्ने कुरा बताउँदा खुशी भई तिनको लागि खर्चपर्चको व्यवस्था आफै गर्ने कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
६. **अर्धरात्रिमा नादको चर्चा**: अर्धरात्रिमा जेठा महारानीबाट नादको शब्द सुन्दा रणबहादुर शाह, कालु पाँडे आदिलाई डाकी सुन्यौं कि सुन्यौं भनी प्रश्न गर्दा सुनेको कुरा बताएपछि श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह परदेश गएकाले उनलाई केही अशुभ भएको शङ्का

महारानीले व्यक्त गरेको कुराका साथै कालु पाँडेले यसप्रकारको नादले गोर्खालाई रक्षा गर्ने बताएपछि अरूले पनि सहमति जनाएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

७. **वनारसी गुण्डाहरूसित नडराउने विषयको सङ्गठन** : जयमङ्गल पण्डितले काशीमा हजारौं गुण्डाहरू देखी पृथ्वीनारायण शाहलाई तिनबाट बचेर हिँड्न बिन्ती गर्दा आफूहरू राजपुत्र भएको कारण जे पर्छ त्यही समाधान गर्ने तर नडराउने कुरा गर्दै सिपाहीहरूलाई तैनाथ गरी तिनका विरुद्ध लडेर चमक देखाउन हुकुम भएको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।

८. **सिद्ध अवस्थिसित भेटघाट र खड्गसिद्धि** : जयमङ्गल पण्डितले सिद्ध अवस्थिसित भेट गर्ने बिन्ती गरेपछि उनीसँग भेट गरी पश्चिममा रहँदा सिसौतियाराणा वडागादिको भएको र गोरखामा रहँदा पनि गोरक्षानाथ सिद्धबाट वरदान पाएको कुरा सिद्ध अवस्थिसँग बिन्ती गरेको, सिद्ध अवस्थितले पृथ्वीनारायण शाहको मनोरथ सिद्ध गर्न एक तरवार दिई लडाइँमा उक्त तरवार लिई लडेपछि शत्रुको नास हुने कुरा बताउनुका साथै मनोरथ पूरा गरेको हेर्न गोसाइँथानको मेला हेर्न आउने इच्छा व्यक्त गरेको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।

९. **तीर्थस्थान, दानधर्म र गोत्र परिवर्तन** : पृथ्वीनारायण शाहले मणिकर्णिकामा स्नान गरिसकेपछि दान गरेको र भारद्वाज गोत्रबाट कश्यप गोत्रमा गोत्रपरिवर्तन गरेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।

१०. **वनारसी गुण्डाको दर्णदलन र लोलार्क कुण्डस्नान**: पहाडिया राजाको तमासा हेर्न गुण्डाहरू आई अन्त्यमा हातहतियारमा समात्दै यसको मार कस्तो हुन्छ भनी सोद्वै अवरोध पुऱ्याएपछि सबैले एकैपटक हतियार भिकी हान्न खोज्दा गुण्डाहरू भागेको र अरू मानिसहरूले पनि पहाडिया भनी गिल्ला गर्न छाडेको, काशीवासीहरूले लोलार्कको वर्णन गर्दै त्यहाँ गई फाल हाल्दा केही नभई उत्रन सक्यो भने यसै जन्ममा कार्य सिद्धि हुने बताएपछि श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह बिना चोटपटक उत्रेको र त्यसपछि राजा रामशाहले वरदान पाएको कुरा सत्य भएको बताउँदै राजाले केही काम गर्छु भनेपछि सबैको विवेकले र आँट आफूले बोकी कार्य गर्नेपने कुरा हुकुम हुँदा अरूले महाराजको बुद्धि, विवेक र हिम्मतबाट सबै आश्चर्यमा पर्ने चर्चा गरेको उल्लेख गरिएको छ ।

११. **श्री विश्वनाथको दर्शन, श्री मोरका राजालाई र डोटीका राजालाई मद्दत :** श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह काशीमा गुण्डाहरूसँग नडराएपछि गुण्डाहरू हतियार बोकी सडकसडक हिँड्न डराएको र अरू सहरवासी मधेसीहरूले बडा प्रतापी जङ्गी राजा ठानी पाउ लागेको, मोहोडाका राजा बाटामा श्री विश्वेश्वरको दर्शन गर्न जाँदा ठेलमेल भएको देखी विश्वेश्वरको दर्शन गर्न आउने को रहेछ भनी सोध्न पठाउँदा मधेसेहरू डराई मोहोडाका राजालाई दर्शन गर्न सजिलो भएको घटनाबाट मोहोडाका राजा यसबाट प्रभावित भएको कुराको उल्लेखका साथै उनले पृथ्वीनारायण शाहसँग सम्बन्ध राख्ने विन्ती गरेपछि दुवैको सहमतिमा धर्मपत्र लेखिएको र डोटीका राजासमेतले सो कुरा थाहा पाई त्यहाँ आएर आफू अन्यायमा परेको बताउँदा धर्मपत्रमा लालमोहर बक्सेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
१३. **श्री काशीबाट फिर्ती सवारी र वरुणाचौकीको खडाजङ्गी :** श्री विश्वेश्वर काशीका देवता र अरू सकल देवताको दर्शन गरी फर्कने बेलामा सिद्धअवस्थिज्यूलाई गोसाइथानको मेला भर्न आउँदा भेट गर्ने हुकुमलाई सहरबाहिर हुँदै वरुणाचौकीमा आइपुगेको, मधेसे चौकीदारहरूले अवरोध पुऱ्याई हातहतियार समेत खोस्न खोज्दा उल्टै तिनैलाई मारेको र काशीका राजाले यसप्रकारको लडाइँ थाहा पाएपछि खोजी गरी लस्कर उठाई आफूविरुद्ध लड्न आएमा आफूलाई अप्ठ्यारो पर्ने भएकोले विराज वखेतीलाई पाल्कीमा चढाई हिँडाउने आदेश दिँदा अरूले जय वानियाँलाई पाल्कीमा चढाउने अनुरोध गरेकोमा सहमति दिएको, पहाडी राजाले मधेसमा धेरै मधेसेहरू मारेको खबर सुनेपछि बलबन्दसिंह राजाका लस्कर यो जाँच आएको र अघि पृथ्वीनारायण शाहले काशीमा गुण्डा चेताएको सम्झी डरले भेट नगरी फर्केको आदि कुराको वर्णन गरिएको छ ।
१४. **हेमकर्णले तरबार चढाएको :** पृथ्वीनारायण शाहबाट मकवानी महाराजले पठाएको तरबार फर्मासी भएको बताएपछि कालीगढ भिकाई एक वर्ष मिहिनेत गरेर बनाएको कुरा उल्लेख तरबारको परीक्षा गरी विदाइ गर्ने विन्ती चढाएको बेलामा हात्तीसारमा आगलागी भएको, हात्ती बचाउन फलामका साड्ला काट्दा सहजै फलाम काटिएको र फलाम केही नभएको देखी श्री ५ महाराज खुसी हुँदै ५ हजार इनाम दिएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ ।

१५. **जमिन्दार राजा रजौटा महन्तद्वारा सम्मान र लामाको औषधी उपचार** : भाइ, छोरा, भारदारहरूले श्री ५ को वीरताको वर्णन गर्दै त्यहाँबाट हिँडेपछि खडाजङ्गीको लस्कर देख्दा जिमीदार, रजौटा, सन्यासी आदिले सम्मान गरेको र तीर्थ गर्ने क्रममा काशीबाट फिरेको एक लामालाई बाटामा बिरामी परेको भेटेपछि वैद्य महेश्वर जोशीलाई उपचार गराई चाँडो निको पार्न आदेश दिएको र उपचार गराई निको बनाएपछि लामाले सुनको इट, कस्तुरी दिन लाग्दा भोट र चीनको सम्बन्धी सुदृढ पार्न हुकुम भएको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
१६. **गोरखपुर, बुटवल भै बुटल र नेपालको तुलना** : गोरखपुरमा गुरु गोरक्षानाथको पूजा, ब्राह्मणभोजन गरिसकेपछि बुटवल गई नेपाल र बुटवल कुन राम्रो भनी चन्द्रप्रकाशलाई सोद्धा नेपाललाई बुटवलले नपाउने तर नेपाल देवताले बनाएको अपूर्व किल्ला भएकाले नेपाल अरू कसैको हुन सकेको छैन, त्यसको राजा हुन हजुर योग्य हुनुहुन्छ भनी बिन्ती गर्दा श्री ५ खुशी भई नेपाल आफ्नो हातमा पार्ने सोच लिएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
१७. **बुटवलमा पाल्पाली सिपाहीसित गडबढ र पाल्पाली राजासित सान्तवना**: बुटवलमा पाल्पाली साहेबका साथमा रहेका मानिसले श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको खिल्ली गरेको सुनेपछि केही विचार गरी वचन खप्नु नराम्रो ठानी दुई जनालाई काट्न पठाई काटेर मारेको, पाल्पालीले थाहा पाई सबै लड्न आएका बखतमा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले लडाइँ गरी धेरै पाल्पाली मारेको, गन्धर्व सेनलाई भागेर गई सम्पूर्ण घटना सुनाएपछि गन्धर्व सेनले दुई ब्राह्मणलाई सम्झाउन पठाएको र ब्राह्मणले जानी-नजानी बोलेका निन्दित वचन एकपटक क्षमा गरिदिनुहोस् भनी बिन्ती गर्दा मामाको आग्रह मानेको हुकुम भएको उल्लेख गरिएको छ ।
१८. **बुटवलको जिमनार र ग्याङ्मीलाई ढाल तरवार** : स्नानादि पाठपूजा गरिसकेपछि ज्युनार गर्न लाग्दा जज्ञेश्वर जोशी अर्यालले पकाएको तरकारीको भोल मासुको भोल हो कि भनी प्रश्न गर्दा जज्ञेश्वरले नदीको ढुङ्गा पकाई त्यसको भोल हो भनी बिन्ती गर्दा अति खुशी भई खाएको र भरिया लिई विराज बखेती आउँदा पाल्पालीसँग भगडा भएको खबर सुनाउँदै सिद्ध अवस्तिबाट दिएको तरवार जसिवन्त राना ग्याङ्मीलाई दिएको उल्लेख गरिएको छ ।

१९. **श्री ५ पृथ्वीनारायण र पाल्पाली राजाको भेटघाट तथा ब्राह्मण भोजन** : श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले ज्युनार गरिसकेपछि श्री पाल्पाली महाराज आफ्ना छोरासमेत मेजमानीको एकल सरजाम तयार गरी भेटघाट गर्न आएको र पाल्पामात्र नभई पूर्वपश्चिमसम्म तरवार नडुटने बिन्ती गर्दै श्री ५ पृथ्वीनारायणका बायाँतर्फ आफ्ना छोरालाई राखी जान-अजान केही बिराएको भए क्षमा पाउँ भन्दै दुईहजार रूपैयाँको मेजमानी चढाएको, गोर्खा र पाल्पालीबीच सुमधर सम्बन्ध राख्न धर्मबन्देजको बिन्ती गर्दा मानेको हुकुम भएको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
२०. **पर्वतीय समुदायलाई विदा, गोर्खातर्फ सवारी र काजीको चुनाव** : पर्वत, पाल्पा र प्युठानका मानिससँग विदावारी भई वलिभञ्जनलाई पर्वत राज्यमा खान-बेहोर्न नपुगेमा आफ्नै ठाउँमा आउने हुकुम दिई त्यहाँबाट गोर्खा पुगेको, त्यहाँ पुगेपछि कुलानन्द ढकालले साइत हेरी गोर्खा दरवारमा प्रवेश गराएको र पूर्वतर्फ सङ्ग्राम गर्न बाइसी-चौबीसीसँग घाबन्दोवस्त गर्न काजी पदको आवश्यकता भएकोले सबैको सहमतिबमोजिम कालु पाँडेलाई कजाई दिएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
२१. **गोरखनाथको दर्शनयोग्नाथको कदर र लछिमन थापाको दर्पभञ्जन** : एकदिन राती निद्रा नपरी सुकला भइरहको समयमा बोलाएको शब्द सुन्दा त्यो शब्द आएका ठाउँमा फन्किका दर्शन लगाएका, गेरुवा रुमाल लिएका सिद्ध बाबाजीलाई देखेपछि भ्यालबाट फाल हाली बाबाजीलाई दर्शन गरेको र बाबाजीले माला लगाई दिई जुन काम गर्नेछस् त्यही काम फत्ते हुने आशीर्वाद दिएर विलाएको, अघि साना कुरामा चुकेर विदेशमा पठाइएका महेश्वर पन्त, बली पन्त आदिलाई कालु पाँडेको सल्लाहबमोजिम भिकाउँदा तिनका साथमा लछिमन थापा पनि सँगै आएको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
२२. **पूर्वतर्फ मुलकु हान्ने बन्दोबस्ताई पश्चिमतर्फको सन्धिको प्रबन्ध** : काशीबाट फर्केपछि पूर्वतर्फ लडाइँ गर्न सेना, हातहतियार, औषधीउपचार आदिको प्रबन्धका साथै पश्चिमी राज्य कास्की, लमजुङ्ग, तनहुँ, पाल्पा, प्युठान आदिसँग विभिन्न युक्तिले सन्धि गरेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
२३. **भाइहरूको विवाहको कुरा, बाइसी-चौबिसीतर्फ चेवा र व्यवहाराध्यायको मनन गर्ने प्रस्ताव** : भाइ महोद्दाम कीर्ति र दलमर्दन शाहको विवाहको लागि अैमानसिंहलाई कन्या दिनुपर्छ भन्ने हुकुमबमोजिम महोद्दाम कीर्ति शाहलाई इन्द्रजीत सिंहकी कन्या

र दलमर्दन शाहको शिवदन्तकी कन्यासंग विवाह भएको, विवाह भई गएका मानिसहरूलाई बाइसी चौबिसी राजाहरूको मनसुवा कस्तो छ, कसरी चल्छन् सो कुरा लेखी पठाउनु भनी हुकुम भएको कुराको उल्लेखका साथै सत्यधर जोशी, गोविन्द जोशी आदिले व्यवहाराध्याको श्रवण गर्न विन्ती गरेपछि गोर्खामा उक्त पुस्तक नपाएको र तनहूँबाट भिकाएको उक्त पुस्तकको केही अध्याय श्रवणपश्चात् व्यवहाराध्यामा भनेबमोजिम आफूले गर्न नसक्ने ठानी सुन्न उचित नठानेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

२४. खेल, भैल, पेट र काशीराम, परशुराम थापा, धनाक्षयकाजीसम्बन्धी चर्चा र जयप्रकाश, रणजितको राज्यस्थिति : कुन जातको मानिस के गर्न योग्य छ त्यसैमा नियुक्ति दिँदै राज्य चलाएको अवस्थामा प्रपञ्चमा कुशल काशीराम थापालाई काठमाडौँका राजा जयप्रकाश मल्लले उमराको पजनी बक्सी उमराको मुख्य व्यक्ति काशीरामलाई बनाएको र काशीरामलाई कालु पाँडे र श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहबाट चिठी आएको खबर जयप्रकाश मल्लका सामु पुगेपछि काशीरामलाई नगरकोटीमार्फत् मार्न लगाएको, परशुरामले उक्त खबर सुनेपछि विसङ्खु हुँदै पाटन आएको, पाटनका धनाक्षय काजी, कालीदास, कृष्णदाससँग मिली पाटनमा बसी परशुराम थापालाई तिनले भादगाउँका राजा रणजित मल्लसँग पिछ्छा गराई भादगाउँमा राखेको र आफ्ना दाजुलाई मारेको विरोधका लागेर पकडने दाउ गरिरहेको समयमा भागी साँखु गएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ ।

२५. जयप्रकाशको खड्गसिद्धि, पशुपतिको धनमा हस्तक्षेप, बिराना मुलुकको फौज भर्ती र परशुरामको गोर्खासित धर्मपत्रसमेतको षड्यन्त्र : जयप्रकाश मल्ल साँखुदेखि एक सन्यासीको उपदेशअनुरूप फकिरको भेष गरी गुहेश्वरीमा आई मन्दिरभित्र बसेर जप गर्दै गाँजा अफिम खाएर समय बिताएरहेको समयमा एकरात कुण्डदेखि एक खड्गको कब्जा निकलएको र ५/६ वर्षकी कन्याले त्यो खड्ग दिँदै आफ्ना दरबारमा गएमा सम्पूर्ण शत्रुहरू बसमा पर्ने कुरा बताएपछि खड्ग बोकेर काठमाडौँ सहरतिर आई दरबारमा राज गरेको, पहिलेभन्दा प्रजालाई दुःख दिएका कारण प्रजा भन्नु रुष्ट हुँदै गएका, पाटनका काजीका मद्दतले परशुराम थापा भादगाउँका राजाको पिछ्छा गरेको थाहा पाएपछि नगरकोटीहरूसँग मिली शत्रुता बढाउँदै लगेको, पाटनका राजाले चोभारमा श्रीगणेशको मन्दिर बनाई भादगाउँ र काठमाडौँका राजालाई डाक्दा भेला

भएको, कालु पाँडेले परशुराम थापा भागेको निहुँ बनाई गोरखा आउनु राम्रो नियत नभएको बताएपछि, सदाशिव पाध्याले परशुरामको नियत पक्कै खराब हुन सक्ने र उनबाट बिनाशर्त केही गर्न नसकिने बताएपछि, धर्मपत्र लेखेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

२६. नेपाल माने प्रबन्ध र पश्चिमपट्टिको सुरक्षा, नौजवान सिपाहीको सङ्कलनसहितको विचार : परशुराम थापालाई धर्मपत्र लेखेर विदा गरेपछि, पूजा अर्चना गरी साइत हेराई लडाईँ गर्दा आवश्यक पर्ने तोप, बन्दुक, खानका लागि खर्चपर्चका साथ नेपाल हान्ने प्रबन्ध गरेको कुराको उल्लेखका साथै विभिन्न किल्लामा विभिन्न व्यक्तिहरू किल्ला सुरक्षाका लागि राखी आफू दीप, गणेश, कलपूजन गरी बाटो लागेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

२७. त्रिशूली तर्ने प्रबन्ध र लडाइँमा जाने वीरको गणना, दलमर्दनलाई रोकावट, सेनाविभाग, जयघोषको प्रबन्ध, प्रत्येक मुहुडामा वीरको व्यवस्था, अभियानमा दलमर्दन शाह समेतको सवारी : त्रिशूली तर्ने पुल बिग्रेका कारण जलेवा माभीले वैरीले थाहा नपाइकन राती नै डुङ्गा काटी तारिदिने विन्ती गर्दा श्री ५ ले थाहा नपाई पारी तारिदिएमा विर्ता दिने कबोल गरेको, दलमर्दन शाहले आफू पनि लडाइँमा जाने विन्ती गर्दा अस्वस्थ भएका कारण लडाइँमा जान रोकेपछि, भागेर भए पनि लडाइँमा जाने निश्चय गरेको, कुलानन्द जोशीले नुवाकोट हान्ने साइत ठहराई साइतका कागत श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका पाउमा चढाएपछि, सबैलाई साइतस्तम्भमा तयार हुन हुकुम हुँदा सोहीबमोजिम तयार भएको र दलमर्दन पनि लडाइँमा गएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

२८. दलमुखी सर्दार भएतर्फ नै दलमर्दनको अभियान नुवाकोटको लडाइँ, दलमर्दनद्वारा शङ्खमणि रानाको बध र नुवाकोट विजय : दलमुखी सर्दार बसेको मोहोडा थाहा पाई गोरखको मोहोदा भएर दलमर्दन गएको, महामण्डलको आड लिई, भारी लस्करका साथ बसेको जयन्त रानाको छोरा शङ्खमणि रानालाई लडाइँका क्रममा पक्केर काटेर मारेको र महोद्वाम कीर्ति शाहका मोहोडामा पनि केही मारिएको वर्णन गरिएको छ ।

२९. श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह नुवाकोट प्रवेश : श्री ५ सबै लस्कर लिई भैरविको दर्शन गरेर कुलानन्द ढकाललाई साइत हेराउँदा आजैका साइतमा लडाइँ गर्नु उचित भएको

बताएपछि लडाइँ गरी ठूलो फौजका साथ किल्ला जमाई पृथ्वीनारायण शाह नुवाकोट दरबारमा प्रवेश गरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

३०. जयन्त रानालाई बोलाहट, उसको जयप्रकाशतर्फको निष्ठा र वेलकोट विजय : आफ्नो मुलुक छाडी गएका जयन्त रानालाई फर्कन बेस ठानी जो भयो भयो आफूसँग मिल्न आउन बोलाहट हुँदा नेपालका राजाको अन्न जल खाएकाले नुनको सोभो गर्ने चिठी जयन्त रानाले बताएपछि पृथ्वीनारायण शाहले साइत हेराई लड्न जाने सुर गरेको, साइत उपयुक्त नभएको बताउँदाबताउँदै पनि कालु पाँडेलाई सबै लस्कर लिई हिँड्न हुकुम भएबमोजिम लड्न गएको र ठूलो भीडन्त हुँदा गोर्खालीहरूको धेरै धनजनको क्षति भए पनि वेलकोट विजय गरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

यसरी जम्मा ३० वटा शीर्षक दिइएको यो कृतिमा निष्पक्ष ढङ्गले घटनाहरूको वर्णन गरिएको छ । नुवाकोटको वि.सं. १८०० सालको पहिलो युद्धमा पराजित भएपछि पृथ्वीनारायण शाहले काशीयात्रा गरेका थिए भन्ने इतिहासकारहरूको मत रहेको छ । उनले बनारस यात्रा गर्नुको मूल उद्देश्य नै युद्ध उपयोगी हातहतियार एवम् सामान खरीद गर्नु रहेको कुरा यस जीवनीबाट पनि बुझ्न सकिन्छ । भारतीय राज्यहरूको राजनैतिक एवम् आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गर्नु पनि यात्राको एक पक्ष थियो ।^{११९} यिनै उद्देश्यहरूले गर्दा नै गोरखाको शासन चलाउने अभिभारा गोरखाकै पुराना एवम् विश्वासी भारदार कालु पाँडेलाई लिएर विशाल जमातसाथ यिनी बनारस पुगेका थिए । त्यहाँबाट आफ्ना ससुराको सहायताले केही बन्दुक, पाल, बारुद एवम् अन्य सामान खरीद गरे । बनारसमै उनले आफ्नो भारद्वाज गोत्र परिवर्तन गरेर 'कश्यप गोत्र' का भए । त्यसबेला गोर्खासमेत गरी आठ ठाउँमा शाहहरूको रजाइँ रहेकाले र ती राज्यसँग युद्ध हुँदा आफ्नै गोत्रको मान्छे मारेमा गोत्रहत्याको पाप लाग्ने भएकाले त्यस पापबाट बच्न गोत्र परिवर्तन गरेको देखिन्छ ।^{१२०} फर्कने बेलामा प्रशस्त मालसामान लिएर आइरहेको बेलामा गोरखपुरमा भारतीय सैनिकसँग भगडा हुँदा केही सिपाहीहरूलाई मारी नेपाल प्रवेश गरेको कुरा जीवनीमा वर्णन गरिएको छ । नुवाकोटबाट फर्केपछि नुवाकोटमाथि आक्रमण गर्ने तयारीका क्रममा एउटा नेतृत्व दिन सक्ने योग्य व्यक्तिको रूपमा सबैका सहमतिबमोजिम कालु पाँडेलाई काजी पद दिएको र नयाँ सिपाही भर्ती, तालिमको प्रबन्धका साथै निपूर्णता, हातहतियारको राम्रो बन्दोवस्तका साथ लगभग एकहजार सिपाहीका साथ त्रिशुली नदी तरेर

११९ पिताम्बर लाल यादव, **नेपालको राजनैतिक इतिहास**, एघारौँ संस्क. (सहरसा : विजयकुमार, २०५७), पृ. ४८ ।
१२० ऐजन ।

गोरखाली सेनालाई तीन भागमा बाँडी तीनतिरबाट आक्रमण गर्ने योजना बनाइएको जसअन्तर्गत कालु पाँडे गोरखको बाटो भएर, महोद्दामकीर्ति शाह धर्मपानीको बाटो भएर र पृथ्वीनारायण शाह नुवाकोटमाथि आक्रमण गर्न तयारी भएको कुरा यहाँ उल्लेख गरिएको छ । पृथ्वीनारायण शाहले नुवाकोटको सेनापति भएर रक्षा गर्न बसेका जयन्त राणालाई **“ता हाम्रै मानिस होस् यता आ”** भन्ने खबर पठाउँदा हजुरकै मानिस भए पनि जयप्रकाश मल्लको नुन खाएकाले नुनको सोभो गर्छु भन्ने जवाफ पठाएपछि ज्योतिषी कुलानन्द ढकालको साइतअनुसार वि.सं. १८०१ मा नुवाकोटमाथि आक्रमण गरेर विजय गरेको कुरा यसमा भेटिन्छ । नुवाकोटको आफ्नो हातमा आएपछि जयप्रकाश मल्लले नुवाकोट फिर्ता हुनसक्ने देखेर जयन्त राणालाई लड्न पठाउँदा उनी छोरा मारिएको खबर पाएर पुत्रशोकले गर्दा आफ्नो घर बेलकोटमा आइ बसे । जयन्त राणाको नेतृत्वमा बेलकोटमा सैन्य सङ्गठन भइरहेकाले पृथ्वीनारायण शाहले कालु पाँडेको इच्छाविपरीत बेलकोटमाथि आक्रमण गरी ठूलो धनजनको क्षति व्यहोरेर पनि पछि नहटी लड्दा बेलकोटमाथि विजय हासिल गरेसम्मको विषयवस्तु यस जीवनीमा समेटिएर आएको भेटिन्छ ।

यस जीवनीको माध्यमबाट श्री ५ महाराजको राजनैतिक दूरदर्शिताको साथै व्यक्तिगत जीवन र भावनाहरूको परिचय पनि प्राप्त हुन्छ । यी कुराहरूको उदाहरणम सिद्ध अवस्थिसँग भेटघाट र खड्गसिद्धि, तीथस्नान, दानधर्म, गोत्रपरिवर्तन, बनारसी गुण्डाको दर्पदलन र लोलार्क कुण्डस्नान, रघुनाथ भाटसँग भेटघाट आदि स्थानहरू प्राप्त हुन्छन् । जीवनी भनेको कुनै व्यक्तिको जन्मदेखि बाल्यकाल, यौवनकाल आदि हुँदै मृत्युसम्मको त्यस व्यक्तिको वैयक्तिक, पारिवारिक, सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, साहित्यिक आदि सम्पूर्ण पक्षहरूको सिलसिलेवर श्रृङ्खलाबद्ध प्रस्तुति हो । यस दृष्टिबाट हेर्दा यो जीवनी अपूर्ण देखिन्छ किनभने यसमा पृथ्वीनारायण शाहको राज्यरोहण कालपछिका घटनादेखि बेलकोट विजयसम्मको घटना मात्र वर्णित छ । यसको सुरुआत पृथ्वीनारायण शाहको जन्म, बाल्यकालदेखि नभई एकैपटक हातहतियार जम्मा गर्न काशी जान लागेको समयदेखि भई बेलकोट विजयसम्मका घटनाहरूसम्म चित्रित छ । जीवनी लेखनका लागि लेखकले बिनापूर्वाग्रह नायकको जीवनमा घटित घटनाहरूलाई ऐतिहासिक सत्यतथ्यका आधारमा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । यस दृष्टिले यस जीवनीमा अर्धरात्रिको नादको चर्चा, लोलार्कमा पृथ्वीनारायण शाहले गरेको कार्य, बुटवलमा जलेश्वर जोशीले खोलाको ढुङ्गाको तरकारी पकाएको कुरा आदि केही अतिशयोक्तिपूर्ण प्रसङ्गबाहेक अन्य सबै प्रसङ्गहरू तथ्यमा नै आधारित भएर लेखिएका छन् । यसका रचयिता चरित्रनायकसँग निकट सम्पर्कमा रहेका

व्यक्ति नै हनुपर्दछ भन्ने कुरा यसमा चित्रित घटनाहरूका आधारमा सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ । आलोच्य ग्रन्थबाट चरित्रनायकको जीवनमा केही घटनाहरूको मात्र जानकारी प्राप्त नभई उनका भावना, विचार, स्वभाव र व्यक्तित्वलाई पनि नियाल्न सकिन्छ ।

५.४.१.३ भाषाशैलीय विन्यास

यसमा जुन प्रकारको प्रवाहपूर्ण भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ, त्यो निकै सरल, सहज, प्रभावकारी र मिठासपूर्ण देखिन्छ । गोरखादेखि काशीयात्रा र त्यहाँबाट फर्केर गोर्खा पुगेको अनि त्यसपछि विजय अभियान सुरु गरेको विवरण कुरा गरेभैं वर्णनात्मक ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएका छन् । अज्ञात रूपमा रहेका यसका लेखकले पृथ्वीनारायण शाहको व्यक्तित्वको वर्णन गर्ने क्रममा विभिन्न प्रकारका प्राकृतिक तथा पौराणिक बिम्ब प्रतीकको सहज स्वतस्फूर्त रूपमा प्रयोग गरेका छन् । आजको भाषिक परिप्रेक्ष्यमा राखेर हेर्दा यसका अनेक खड्किदा पक्ष औँल्याउनका लागि भाषिक अशुद्धिहरू फेला पार्न सकिए पनि त्यसवेलाको पृष्ठभूमिमा हेर्दा यसको भाषाशैली निकै उच्चकोटिको देखिन्छ ।

आलङ्कारिक भाषिक विन्यासका दृष्टिले हेर्दा यस कृतिमा पाइने आलङ्कारिक अभिव्यक्तिको उदाहरणका रूपमा निम्नलिखित तथ्यलाई अधि सार्न सकिन्छ :

- (क) तेष बखत्मा कस्तो देखियो भन्या जस्तो राजा रामचन्द्रले रोदन गरयाथ्या तस्तै हुँदो भयो (पृ. ३) ।
- (ख) श्री ५ महाराज पृथ्वीनारायण शाहका संशेरको कस्तो शोभा भयो भन्या जस्तो आकाशमा बिजुली चम्कदामा जो शोभा हुन्छ, तेस्तो शोभा त्यस बखतमा पाउनु हुँदो भयो (पृ. १३) ।
- (ग) बडा बडा पत्थर पनि लडाउन लागदामा एउटा ठूलो पत्थर रहेछ र पत्थरको आड गरी पालकी थामी भयो । कसैको स्कन्दमा लागि जषम हुँदा भया . यस्तो हुँदा ५०/६० षत रहया . धेरै घायल भया पत्थरको भार ठूलो हुन लागयो र गोर्षाको लस्करलाई बहुत कठिन पर्दो भयो कति कठिन पयो भन्या जस्तो घटोत्कचले माया युद्ध गर्दा बडाबडा सिला वर्षाई कौरवका सेनालाई कठिन पायोथ्यो तस्तो पर्दो भयो (पृ. ४८) ।

यसप्रकारका उपमा, रूपक, अतिशयोक्ति अर्थात् आलङ्कारका उदाहरणहरू अन्यत्र पनि निकै ठाउँमा भेटिन्छन् तर ती दुर्बोध्य नभई सरल, सहज रहेका देखिन्छन् । पृथ्वीनारायण

शाहले आफू मर्ने बेलामा भाइ भारदारहरूलाई दिएको अर्ती उपदेशको सँगालो **दिव्योपदेश**को भाषासँग यसको भाषा निकै मिल्ने देखिन्छ ।

५.४.२ कवि भानुभक्तको जीवनचरित्रको विश्लेषण

५.४.२.१ विषयपरिचय

श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी मोतीराम भट्टको **कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र** (१९४८) भन्दा निकै पहिला लेखिएको भए पनि त्यसको प्रकाशन भने वि.सं. २०२० सालमा वीरपुस्तकालयको सम्पादनमा मात्र भएको हो । नेपाल अधिराज्यका निर्माणकर्ता पृथ्वीनारायण शाहलाई चरित्रनायक बनाएर रचिएको **पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी** एक्काइसौं शताब्दीको दोस्रो दशकतिर आएर मात्र छापिएको कारण पहिलो प्रकाशित जीवनीपरक साहित्यिक कृतिका रूपमा **कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र** नै देखापर्दछ । वि.सं. १९०३ देखि २००७ सालसम्म नेपालमा एकसय चार वर्ष लामो जहाँनिया राणाशासकहरूको शासन चल्यो । यस युगमा देशको सम्पूर्ण शासनसत्ता जहाँनिया राणाहरूको हातमा गएकोले जनतालाई मूर्ख बनाएर आफ्नो स्वार्थसिद्ध गर्नपट्टि लागेका र सुधारवादी र राजनैतिक बौद्धिक चेतनाका विरोधी भएका कारण नेपालभित्र जति पनि जीवनी लेखिए तिनमा राष्ट्रियतालाई प्रेरणा दिने नेपाल राजवंशका विभूति तथा वीरपुरुषहरूको जीवनी लिपिबद्ध हुन सकेन ।^{१२१}

“वि.सं. १९४८ मा प्रकाशित **कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र** नै अहिलेसम्म लेखन समय र लेखक दुवैका बारेमा पूर्ण रूपमा प्रमाणित भएको पहिलो जीवनी साहित्य भन्न सकिने भएकोले पृथ्वीनारायण शाहको जीवनीलाई प्रस्तावना कालअन्तर्गत राख्नु उपयुक्त हुन्छ ।”^{१२२} “नेपाली समालोचक तारानाथ शर्मा, रविलाल अधिकारी, दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा आदि विद्वान्हरूले यही कृतिबाट नेपाली समालोचनाको प्रादुर्भाव गर्ने काम मोतीराम भट्टले गरेका हुन् भनेका छन् ।”^{१२३} “जीवनी साहित्यको चलनचल्ती नभएको बेला आफ्ना अग्रज कविको जीवनी लेख्ने प्रथम प्रयास मोतीराम भट्टले गरेर नेपाली भाषामा

१२१ मोहनराज शर्मा र दयाराम श्रेष्ठ, **पूर्ववत्**, पृ. १७२ ।

१२२ **ऐजन**, पृ. ७३ ।

१२३ (क) तारानाथ शर्मा, **पूर्ववत्**, पृ. ५८ ।

(ख) रविलाल अधिकारी, **नेपाली समालोचनाको रूपरेखा**, (पोखरा : लेकाली प्रकाशन, २०५१), पृ. ३६,

(ग) मोहनराज शर्मा र दयाराम श्रेष्ठ, **पूर्ववत्**, पृ. १५९ ।

साहित्यिक जीवनीको जन्म दिएका छन् ।”^{१२४} “नेपाली साहित्यमा पहिला जीवनीकारका रूपमा मोतीराम भट्टलाई लिन सकिन्छ ।”^{१२५} “हुन त पृथ्वीनारायण शाहको जीवनीभन्दा अधिका केही राजाहरूका अभिलेखमा पनि जीवनीका बारेमा प्रकाश पार्न खोजिएको छ तर तिनलाई साहित्यिक जीवनीका रूपमा लिन सकिँदैन ।”^{१२६} यस परिप्रेक्ष्यमा श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको जीवनीलाई नै पहिलो साहित्यिक जीवनी भन्ने आधार फेला परे पनि उक्त जीवनीका लेखक र लेखन समय दुवै अनिश्चित भएकाले यी दुवै कुराको उल्लेख भएको पहिलो प्रामाणिक जीवनीका रूपमा मोतीराम भट्टद्वारा लिखित कवि **भानुभक्तको जीवनचरित्र** देखापर्दछ र मोतीराम पहिला जीवनीकार हुन पुग्दछन् । यसका अतिरिक्त समालोचनाको बाँफो भूमिमा भानुभक्त आचार्यको कवि व्यक्तित्वसम्बन्धी निर्णायक मत दिएर नेपाली समालोचनाविधाको सुरुआत गरी मोतीराम भट्ट नै पहिला समालोचक बन्न पुगेका देखिन्छन् । नेपाली साहित्यको कविता, गजल, नाटक आदि विविध विधामा सफलतापूर्वक कलम चलाई छोटो जीवनकालमै राम्ररी नामक कमाउन सफल मोतीराम भट्टको यस कृतिलाई समालोचना तथा जीवनीपरक दुवै दृष्टिले विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

५.४.२.२ जीवनीपरक कृतिका रूपमा कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र

जीवनी भनेको जीवनकारका जीवनसँग सम्बद्ध विविध विषयमा प्राप्त तथ्य र जानकारीहरूको व्यवस्थित श्रृङ्खलाबद्ध प्रस्तुति हो । चरित्रनायकको जीवन र खासगरी कवि व्यक्तित्वलाई प्रकाश पार्ने घटनाहरू यस जीवनचरित्रमा पाइन्छ । भट्टले सुरुमा भानुभक्तको जन्मस्थल तनहुँको महिमागान गाएर त्यसपछि क्रमशः भानुभक्तको वंशावली, जन्म, बाल्यकाल, किशोरावस्था, कवित्वशक्तिको परिचय आदि ऐतिहासिक तथ्यलाई कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् । अढाइ पृष्ठ जन्मस्थल वर्णनपछि जीवनचरित्र र अन्तमा ३ पृष्ठ जति मृत्युमाथि आध्यात्मिक चिन्तन प्रस्तुत गरेर देहवसान मिति देखाइएको छ । जीवनी साहित्यका लागि अपेक्षित कलात्मकता भएको यसमा लेखकले जीवनी साहित्यका लागि अपेक्षित वर्णनात्मक र विवरणात्मक शैलीको प्रयोग गरेका छन् । ऐतिहासिक सत्यताका आधारमा लेखिएको यस कृतिमा तथ्य र तिथिमितिको श्रृङ्खलाबद्ध वृत्तान्त पाइन्छ ।

^{१२४} भिक्टर प्रधान, **पूर्ववत्**, पृ. ७५ ।

^{१२५} दयाराम श्रेष्ठ, **नेपाली साहित्यका केही पृष्ठ**, चौथो संस्क., (काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०४८), पृ. ४३ ।

^{१२६} मोहनराज शर्मा र दयाराम श्रेष्ठ, **पूर्ववत्**, पृ. १७१ ।

“भानुभक्तको जीवन चरित्रले अहिलेसम्म रोचकता र लोकप्रियता प्राप्त गर्न सक्नुको कारण प्रथमतः साहित्यिक परम्पराको सापेक्षतामा कसैद्वारा नछोडिएको विधा हुनाले हो भने द्वितीयतः जीवनीकारको लेखनको लेखन कलाप्रतिको सचेतताले हो ।”^{१२७} जीवनी साहित्यका तात्त्विक उपकरणहरूको प्रयोग केही मात्रामा भएको यस जीवनीमा भानुभक्तको जीवनसँग सम्बन्धित राजनैतिक र साहित्यिक दुवै इतिहासको प्रस्तुति भेटिन्छ । **कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र** सम्बत् १९४७ देखि लेख्न थालेको^{१२८} र १९४८ भदौमा प्रकाशित गरेको देखिन्छ । यथेष्ट सामग्रीहरूको अभावमा पनि उनको लगनशीलता र साहित्यिक उदारताले गर्दा भानुभक्त आचार्यका साथी धर्मदत्त ज्योतिषिको र आफ्नो भतिजा रामदत्तको सहायताले उनले उक्त जीवनी तीन वर्ष परिश्रम गरी तयार पारेको जनाएका छन् । समकालीन साहित्यिक वातावरणको पृष्ठभूमिमा हेर्दा लघु आकारकै जीवनी लेखेर भए पनि मोतीराम भट्टले महत्त्वपूर्ण काम गरेको देखिन्छ । “जीवनीकारले आफ्नो चरित्रनायकको कवि व्यक्तित्वलाई प्रस्ट पार्न सम्बद्ध घटनाहरूलाई कालक्रमिक रूपमा राखेका छन् । यसमा पाइने आख्यानात्मक बनोटले गर्दा भाषा र भावमा पनि मितव्ययिता प्राप्त हुन गएको छ ।”^{१२९} प्रस्तुत कृतिलाई प्रथम साहित्यिक जीवनी भनेर सकार्नाको कारण पनि यही हो र अर्को कारण काव्यात्मक अभिव्यक्ति हो । जसको टड्कारो उदाहरण चरित्रनायकको जन्मवर्णनभन्दा पहिले नेपाल राज्यको सानो इतिहासबारे प्रस्ट पाउँ उनको जन्म, पालनपोषण, पारिवारिक वातावरण, साहित्यिक प्रेरणा र साहित्यलेखनको प्रादुर्भाव आदिको बारेमा उल्लेख गर्दै मृत्यु वर्णनसम्म पुग्नु हो ।

जीवनी मूलतः यथातथ्यमा आधारित हुने भएकाले जीवनचरित्रमा कल्पनाको उपयोग गर्नु उचित हुँदैन । बालचन्द्र शर्माले यस जीवनीमा मोतीरामले वैज्ञानिक दृष्टिकोणको अभाव रहेको कुराको उल्लेख गर्दै भनेका छन् “मोतीराम भट्टले जुन शैली अपनाई भानुभक्तको जीवनचरित्र लेखेका छन्, त्यो निश्चय नै ऐतिहासिक र यथातथ्यात्मक छैन । त्यसमा तथ्यभन्दा बढी भारतेन्दु हरिश्चन्द्रकालीन कथा भन्ने शैली छ ।”^{१३०} मोतीरामको श्रद्धापात्र भानुभक्तको स्पष्ट चित्र यस जीवनीमा अङ्कित हुन सकेको छैन भन्ने अरू विद्वान्हरूको ठहर छ ।

१२७ दयाराम श्रेष्ठ, **पूर्ववत्**, पृ. ४४ ।

१२८ नरदेव पाण्डेय, **कविवर मोतीराम भट्टको जीवनी**, दो.संस्क (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, १९९५), पृ. ९-११ ।

१२९ बालचन्द्र शर्मा, (कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, सम्पा.), **साभा समालोचना**, (काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०२५), पृ. ७० ।

१३० ऐजन ।

लेखक चरित्रनायकप्रति अतिश्रद्धा राख्ने भएकोले एवम् अतिशयोक्ति र सत्यप्रतिको आस्थाहीनताले मोतीरामले आफ्नो चरित्रनायकको गुणलाई साह्रै बढाइचढाइ गर्ने र दोषजति दबाउने चेष्टा गरेको देखिन्छ । “अर्थको चमत्कार र शब्दको अलङ्कार कवि भानुभक्ताचार्यको अपार छ—भक्ति रसमा त अब उप्रान्त कुनै पनि कवि हुन सक्ने छैनन् भन्ने मेरा मनमा लाग्छ” ... आदि भनाइबाट यथातथ्यात्मकता शङ्कास्पद छ । केवल प्रशंसै प्रशंसाको पुल बाँधी चरित्र नायकलाई माथि उठाउने उद्देश्य जीवनीकारले लिएको हुँदा नायकका बारेमा चाहिनेभन्दा बढी टिप्पणी गरेका छन् भनी बाबुराम आचार्यले भनेका छन् ।^{१३१} आलोचक रामकृष्ण शर्माले आफ्नो कथानायकको दुर्बलतालाई ढाकछोप गरी बचाउन खोजेको कुरा उठाएका छन् ।^{१३२} उनले भनेका छन् —“साभको पाहुनालाई बास दिनुपर्ने हो तापनि बास नदिने मानिसलाई बास नपाउने परदेशीले अलच्छिन्की, नरक जान्यालाई सबसित विदावारी भएकी भनेर तुच्छ वचन बोल्न पाउने अधिकार कुन शास्त्रले दिएको छ?”^{१३३}

जीवनी विधामा घटना र तथ्यहरूको तारतम्यलाई क्रमबद्ध र कलात्मक रूपमा राखिनुका साथै अनिवार्य रूपले चरित्रनायकको चरित्राङ्कन पनि यथातथ्य रूपमा गरिएको हुन्छ । जीवनी विशुद्ध रूपमा इतिहास नभए पनि इतिहासको एक अङ्ग हो । अतः इतिहासकारले वहन गर्नुपर्ने इमानदारितालाई जीवनीकारले पनि वहन गर्नुपर्दछ । जीवनीकारले जीवनी नायकलाई आफ्नो इच्छाबमोजिम यताउता पारेर वर्णन गर्न सक्दैन । यस दृष्टिबाट मोतीराम भट्टले अतिभावुकताद्वारा भानुभक्तको जीवनीलाई प्रस्तुत गरेका कारण उनले जीवनी लेख्दा पालना गर्नुपर्ने नियमभित्र रहेर जीवनी लेख्न नसकेको देखिन्छ । यिनी पाँच महिनासम्म थुनिए भनेर जुन कुरो मोतीरामले गरेका छन्, त्यो आज खण्डन भइसकेको छ । भानुभक्तको जीवनचरित्रमा ऐतिहासिकताको अभाव पनि देखिएको छ । यसमा भानुभक्तको जन्म वि.सं. १८६९ र मृत्यु वि.सं. १९२५ भनिएकोमा आजका अनुसन्धाताले भानुभक्तको जन्म वि.सं. १८७१ र मृत्यु वि.सं. १९२६ प्रमाणित गरिसकेका छन् । चरित्रनायकको काव्यप्रेरणाको सन्दर्भमा मोतीराम भट्टले उल्लेख गरेका घाँसी सम्वाद कथाको संदिग्ध पक्षबारे पनि आज प्रशस्त आलोचना भइसकेको छ । यसप्रकारका शङ्कास्पद पक्ष हुँदाहुँदै पनि मोतीराम भट्टको समय जुन समय आज जस्तो अनुसन्धानको

१३१ बाबुराम आचार्य, **पुराना कवि र कविता**, (काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०२९), पृ. २२७ ।

१३२ रामकृष्ण शर्मा, **दस गोर्खा**, (काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०३६), पृ. ७५ र ७६ ।

१३३ **ऐजन**, पृ. ८३ ।

क्षेत्र व्यापक भई सीमित भएको बेलामा यस्तो जीवनपरक कृति लेख्नु प्रशंसनीय देखिन्छ । जीवनी साहित्यको पक्षबाट हेर्दा लेखकले पुस्तकको अन्तमा चरित्रनायकको गुणगान गरी रचेका श्लोकहरू र उनको मृत्युको वर्णनपछि गरेका टिप्पणीहरू अनावश्यक ठहरिन्छन् ।

५.४.२.३ समालोचनापरक कृतिका रूपमा कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र

मोतीराम भट्टको आलोचकीय दृष्टिको परीक्षण गर्ने कृतिका रूपमा पनि यसलाई लिन गरेको पाइन्छ । यस जीवनीका दुई तह छन् । पहिलो तहमा भानुभक्तको जीवनी छ भने दोस्रो तहमा भानुभक्तीय साहित्यको वैशिष्ट्यको चर्चा गरिएको छ । भानुभक्त आचार्यको साहित्यसाधनालाई नै मूल आधार बनाई लेखिएको यस कृतिलाई जीवनी भनिए पनि कतिपय ठाउँमा लेखकको आलोचकीय दृष्टि पनि व्यक्त भएको हुँदा त्यसैको आधारमा मोतीराम भट्ट एक आलोचकका रूपमा देखिन्छन् । कृतिको विशेषतालाई परीक्षण गर्ने कुनै मापदण्ड नै नभएको समयमा मोतीरामले भानुभक्तीय साहित्यको विवेचना गरेका छन् र तिनका गुणदोषको परीक्षण गर्दै भानुभक्त आचार्यको उदय हुनुभन्दा अघिका कविहरूमध्येबाट कवित्वका दृष्टिले उनलाई नै विशिष्ट कविका रूपमा देखेका छन् । यो उनको समालोचकीय दृष्टि हो । नेपाली साहित्यका मोतीराम भट्टले **कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र**मा लेखेका तलका वाक्यहरूले आलोचनात्मक दृष्टि रहेको पुष्टि गर्दछन् :

“कवि दुई प्रकारका हुन्छन् । पैला स्वाभाविक अथवा सहज कवि, दोस्रा संसर्गी अर्थात् कृत्रिम कवि । स्वाभाविक कविका बराबर कृत्रिम कवि कदापि हुन सक्दैन न सहज कविका कविताका बराबर संसर्गी कविता कैल्लै पनि हुन्छ । सहज कवितामा अर्थ र शब्दको अलङ्कार सरासर देखिन्छ । जो सहज कवि छ उसले कविता गर्दा लेख्न हुने र नहुनेको केही विचार राख्दैन अर्थात् कसैको तारीफ गरी लेख्नु पऱ्यो भने गुण दोष बराबर लेखिदिन्छ । कसैको पर्वाह मान्दैन यस्तो कविता गरे ज्यानजाला भन्ने भय मन्मा कति मान्दैन । . . . सहज कविकी कविता लोभले हुँदैन कविका इच्छाले भयो भने भयो भयेन भने भएन । . . . कवि भानुभक्ताचार्य सहज कवि थिये । अर्काका करमा कैल्लहयै पनी बसेनन् । यै कारणले जागीर ठूलो नामको इच्छा सम्म राखेनन्” (पृ. २४ र २५)

यसरी मोतीरामका दृष्टिमा भानुभक्त सहज कवि अर्थात् स्वतःस्फूर्त कवि हुन् । कविताको मर्म सर्वप्रथम भानुभक्तकै कवितामा प्रकट हुन आएकोले उनी नेपाली भाषाका

आदिकवि हुन् भन्ने निर्णय उनको छ ।^{१३४} भानुभक्तको केवल साहित्यिक पक्षको मात्र आलोचनात्मक ढङ्गमा विश्लेषण गर्ने काम भएकाले यसलाई अपूर्ण जीवनी भनिएको हो ।^{१३५}

कविहरूको विभाजन गर्दै लेखिएको माथिको कथनका आधारमा कवितामा भाव र कला पक्ष दुवैको समन्वय हुनुपर्ने बताउँदै अस्वाभाविक भाव र कला पक्षको उपेक्षा गरेको देखिन्छ । काव्यसिर्जनाका क्रममा कविको व्यक्तिगत जीवन तटस्थ हुनुपर्छ भन्ने उनको ठहर छ । कविताको जन्म स्वतः हुन्छ र बाह्य अवस्थाबाट करमा परेर कविता जन्मन सक्दैन भन्ने धारणाको मोतीराम विश्वास गर्दछन् । मोतीरामका समालोचकीय दृष्टिहरू पूर्वोक्त जीवनीका अतिरिक्त सोही जीवनीकै पुछारमा च्यान्टाच्यान्टा कविहरूका नाममा लेखिएका अर्तीमा पनि केही मात्रामा देखापर्दछन् ।

भानुभक्तका कविताको लालित्य र शैलीबाट प्रभावित भएर मोतीरामले आफ्नो हृदयमा परेको प्रभावलाई निर्णयात्मक ढङ्गमा प्रस्तुत गर्दै भानुभक्तका कवितामा छन्द, रस, शब्द, अर्थ र अलङ्कार भएको चर्चा गरेका छन् ।^{१३६} पूर्वीय काव्यसिद्धान्तअनुसार यी सबै तत्त्वहरू असल काव्यका लागि उपयोगी मानिन्छन् । मोतीरामले भानुभक्त र घाँसीको सम्वाद र घाँसीको प्रेरणाबाट काव्य रचनातर्फ लागेको जुन कुरा स्पष्ट पारेका छन्, त्यो नाटकीय र अतिशयोक्तिपूर्ण देखिन्छ । भानुभक्तलाई असाधारण कवि व्यक्तित्वका रूपमा उभ्याउन मोतीरामले सो घाँसीको घटना जोडेको जस्तो देखिन्छ । भानुभक्तभन्दा पहिलेका धेरै कविहरू भए पनि भानुभक्त नै नेपालीका आदिकवि हुन्, उनी बराबरमा भक्तिरसमा कवि अरू हुन सक्दैनन्, सहज कवि मात्र निर्भीक हुन सक्छन् जस्ता कतिपय बिन्दुमा निर्णायक समालोचना गर्ने परम्पराको थालनी गर्ने प्रयास गरेको देखिए तापनि सम्पूर्ण कृतिभित्र पसेर मूल्याङ्कन गर्दा उनको यो कृति प्रभावपरक समालोचनापट्टि नै बढी ढल्किएको पाइन्छ ।

५.५ दैनिकी साहित्य

नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा रचना भएको दैनिकी साहित्यअन्तर्गत पर्ने बत्तीससालको रोजनाम्चाको (१९३२) को विश्लेषण तल गरिएको छ :

१३४ मोतीराम भट्ट, **कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र**, दोस्रो संस्क. (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५१), पृ. २४ ।

१३५ दयाराम श्रेष्ठ, **पूर्ववत्**, पृ. ५२ ।

१३६ मोतीराम भट्ट, **पूर्ववत्**, पृ. १२ ।

५.५.१ बत्तीस सालको रोजनाम्चाको विश्लेषण

५.५.१.१ विषयपरिचय

रोजनाम्चा कुनै पनि व्यक्ति लेखकको आन्तरिक प्रवृत्तिको नितान्त व्यक्तिगत अभिव्यक्ति हो । नेपाली साहित्यमा दैनिकी शैलीमा कथा तथा जीवनी र यात्रावृत्तान्तहरू राखिएको पाइन्छ।^{१३७} ऐतिहासिक घटनाहरूलाई टिपेर राखिएका पुराना कागजातहरूमा दैनिकीको पूर्वरूप भेट्न सकिन्छ।^{१३८} अहिलेसम्म जङ्गबहादुरको शासनकालमा लेखिएको बत्तीस सालको रोजनाम्चा नै दैनिकी प्रकृतिको पहिलो नमुनाका रूपमा देखिएको छ ।

जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा लेखिएको बाइस वर्षपछि अर्थात् वि.सं. १९३२ मा जङ्गबहादुर कुँवर राणाका दैनिक गतिविधिहरूको निकै राम्रो टिपोट यसमा पाइन्छ । सुरुमा पाण्डुलिपिका अवस्थामा रहेको यस कृतिको अंशअंश गर्दै प्रकाशन गर्ने कार्य वि.सं. २०२२/२०२३ सालको “नेपाली” पत्रिकाको पूर्णाङ्क २६, २७ र २८ मा पहिलोपटक भएको हो ।^१ यसलाई पुस्तककार कृतिका रूपमा प्रकाशित गर्ने कार्य सर्वप्रथम वि.सं. २०२३ सालमा जगदम्बा प्रकाशनबाट भएको हो । यो दैनिकीको पुस्तक महाराज चन्द्रको कान्छा बडामहारानीका महलबाट प्राप्त भएको हो।^{१३९}

५.५.१.२ विषयवस्तु

नेपाली साहित्यको दैनिकी लेखन परम्परामा रोजनाम्चा भनेर प्रथमपटक विशुद्ध दैनिकी जस्तो बनेर देखापरेको यस रोजनाम्चाकाबारे जङ्गबहादुरका बारेमा थोरबहुत जान्न सकिन्छ । नेपाल र अङ्ग्रेजबीच उनको समयमा भएको सुमधुर सम्बन्ध, त्यससमयमा बेलायतको यातायात तथा सञ्चारको विकास, फौजी अनुशासन, अफिसरहरूको नाम, घरेलु तथा कुटनीतिक रीतिरिवाज, नियम आदि सबै कुराको समावेश भएको यस रोजनाम्चाले अँगालेको विषयवस्तुलाई कृतिमा वर्णन गरिएको विविध कुराहरूलाई आधार बनाएर उल्लेख गर्न सकिन्छ । जगदम्बा प्रकाशनबाट रोजनाम्चाका बारेमा लेखिएका दुई चार कुरापछि वि.सं. १९३२ सालमा श्री ३ महाराजधिराज पश्चिम सवारी भएको उल्लेख छ । त्यसपछि यात्राका क्रममा विभिन्न मितिमा बास बसेको ठाउँको नाम, एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा

१३७ मोहनराज शर्मा र दयाराम श्रेष्ठ, **पूर्ववत्**, पृ. १८९ ।

१३८ हेमाङ्गराज अधिकारी, (चुमव सम्पा.), **पूर्ववत्**, पृ. ३०८ ।

१३९ कमल दीक्षित, **बत्तीस सालको रोजनाम्चा** (भूमिका), (काठमाडौँ : जगदम्बा प्रकाशन, २०२३) पृ. १ ।

जाँदा हिँडनुपर्ने बाटाको दूरी, आफूसँग जाने अफिसर, मेजर, कप्तान, सुब्बा, मेजर अैटस, खरिदार, दारोगा, कोत्य, बहीदार आदिको नामसहित विवरण दिइएको छ । यसका साथै देउखुरी, मधुवनी बासमा पुगेका दिन लस्करको जम्मा गरी ल्याउन पूर्वतर्फका कमाण्डिड जनरल साहेबबाट मर्जी हुँदा जमदार कुलशेखरले जम्मा गरी ल्याएको फौजको विवरण, सिकार गर्न लिएका/खटाइएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या आदि इत्यादि कुराको विवरणपछि जङ्गबहादुरको सवारी पश्चिमतर्फ भएको प्रसङ्गसँगै रोजनाम्चाको थालनी भएको देखिन्छ । दैनिक रूपमा गरिएका र घटेका घटनाहरू त्यसपछि क्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ, जसलाई आधार बनाएर यसभित्र निहित विषयवस्तु सारसङ्क्षेप यसरी खिचन सकिन्छ :

१. **मार्गवदी ११ रोज चित्लाड वास् १** : यस दिन काठमाडौँबाट श्री ३ महाराजको सवारी काठमाडौँदेखि ५ कोस पश्चिम चित्लाडमा भई बास बसेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
२. **मार्गवदी १२ रोज ४ निगालपानी वास् २** : यस दिन चित्लाडबाट डेरा उठी ३ कोस दक्षिण निगालपानीमा बास बसेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
३. **मार्गवदी १३ रोज ५ ढोकाफेदी वास् ३** : यस दिन निगालपानीदेखि २ कोस दक्षिण ढोकाफेदीमा बास बसेको र श्री कमाण्डर इनचिफ जनरल साहेब र पूर्वतिरका कमाण्डर साहेबहरू पनि नेपालबाट गई श्री ३ महाराजको दर्शन गरेको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।
४. **मार्गवदी १४ रोज ६ हेटौँडा वास् ४** : यस दिन ढोकाफेदीबाट हिँडी ६ कोस दक्षिण हेटौँडामा बास बसेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।
५. **मार्गवदी ३० रोज २ मुकाम हेटौँडा १** : यस दिन हेटौँडामा श्री ३ महाराजको सवारी मुकाम भई जनरल बबरजङ्ग राणा, जनरल ध्वजनसिंह राणालाई साथमा लिई कलकत्तातर्फ प्रस्थान प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।
६. **मार्गसुदी १ रोज १ मा विहाषेरी वास् ५** : यस दिन ६ कोस दक्षिण विहाखोरीमा सवारी हुँदा सिकारीले एउटा बाघ मारी नजर गराउन ल्याएको र रसद हुलदङ्गा गर्न नदिन डम्बरसिंह खत्रीलाई अह्राएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
७. **मार्गसुदी २ रोज ३ मा राम्वन् वास् ६** : यस दिन ४ कोश पश्चिम रामवनवासमा बास बस्दा नेपालका रजिडेन्ड साहेब त्यहाँ आएको बेला २ बाघ श्री ३ ले मारेको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।

८. **मार्गसुदी ३ रोज ३ मुकाम् रामबन् २** : औटपोष्टका कमनियरले तपसिल्मा लेखबमोजिम काम गर्नुपर्ने कुराको उल्लेखका साथै पहरा बसेका सिपाहीले गर्ने उर्दी, पालो बदल्ने दस्तुर, राउण्ड घुम्ने अफिसको उर्दी आदि कुराको वर्णन-विवरण उल्लेख गरिएको छ ।
९. **मार्गसुदी ४ रोज ४ जमुनीया ७** : यस दिन रामवनबाट डेरा उठी ५ कोश जमुनिया पुगी डेरा बसेको उल्लेख गरिएको छ ।
१०. **मार्गसुदी ५ रोज ५ वडीयानदी वास् ८** : यस दिन ४ कोश पश्चिमवडीयानदीमा बास बसेको बेला श्री ३ ले बाघ मारेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ ॥
११. **मार्गसुदी ६ रोज ६ मुकाम् ३** : अर्को दिन पनि त्यही बसेको र रामनगरका मजिष्ट रेट भेट गन आएको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।
१२. **मार्गसुदी ७ रोज ७ अङ्ग्रेजी इलाका मग्राहमाड** : रामनगरको अङ्ग्रेजी मग्राहा भन्ने ठाउँमा डेरा बसेको र रामनगरका राजाले भेटेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
१३. **मार्गसुदी ८ रोज १ सिसियावास् १०** : यस दिन सिसियामा बास बस्दा श्री ३ ले बाघ मारेको कुराको साथै ज्वराको व्यथा र यस प्रकारका चोटपटकहरूले मानिस विरामी पर्न जाँदा तिनलाई उपचारका लागि उचित व्यवस्थ गरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
१४. **मार्गसुदी ९ रोज २ गोवर्धनी वास् ११** : यस दिन सिसियाबाट २ कोश पश्चिम गोवर्धनीमा पुगी डेरा बसेको उल्लेख गरिएको छ ।
१५. **मार्गसुदी ११ रोज ४ हर्सनदी वास् १३** : यस दिन रूपौलीबाट ४ कोश पश्चिम हर्सनदीको तीरमा डेरा गर्दा ललितजड राणा पनि सामेल भएको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।
१६. **मार्गसुदी १२ रोज ५ त्रिवेणीवार वास् १४** : यस दिन गर्दीवासबाट ५ कोश पश्चिम नारायणीको तीर त्रिवेणीघाटमा डेरा बसी नेपालका रेजीडेन्डले त्यहीबाट विदा लिएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
१७. **मार्गसुदी १३ रोज ९ बुटवल जिल्ला त्रिवेणीपार वास् १५** : त्रिवेणी तर्दा होसियारीका साथ घोडा, मालताल तार्न दिएको आदेश दिए बमोजिम सिपाहीहरूले काम गरेको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।

१८. **मार्गसुदी १४ रोज ७ षजुरिया नारा वास् १९** : यस दिन त्रिवेणीका तीरबाट डेरा उठी ४ कोस् पर डेरा बसेको उल्लेख गरिएको छ ।
१९. **मार्गसुदी १५ रोज १ हुलासी नारा वास् १७** : यस दिन षजुरियाबाट १ कोश पश्चिम हुलासी नारामा डेरा बसेको उल्लेख गरिएको छ ।
२०. **रोज २ हुलासी नारामुकाम् ४** : यस दिन पनि त्यही ठाउँमा बसेको प्रसङ्ग ।
२१. **पौषवदी २ रोज ३ वगैला नारा वास् १८** : यस दिन हुलासीबाट डेरा उठी ४ कोस पर वगैलामा डेरा बसेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
२२. **पौषवदी ३ रोज ४ कुमारीको वन वास् १९** : यस दिन बुटवलको कुमारीको वनमुनि डेरा बस्दा डेरादेखि नजिक अर्नाहरू आएको खबर श्री ४ महाराजले जनरल साहेबलाई पठाउँदा ४ अर्ना मारेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
२३. **पौषवदी ४ रोज ५ कटस् कार वास् २०** : यस दिन कुमारीका वनबाट तीन कोश पश्चिम कटुस कारमा डेरा बसेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
२४. **पौषवदी ५ रोज ६ कञ्चन्दो वास् २१** : यस दिन ३ कोश गई कंचनदीमा डेरा बसेको उल्लेख गरिएको छ ।
२५. **पौषवदी ६ रोज ७ वाणगंगा वास् २२** : यस दिन पश्चिम सवारी भई वाणगङ्गामा बास बसेको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।
२६. **पौषवदी ७ रोज १ वनकट्टीगाउँमा वास् २३** : यस दिन वनकट्टी गाउँमा डेरा बसेको र रामघाट छाउनीमा डाक्दा पनि श्री ३ महाराज विसञ्चोका कारण सवारी नभएको उल्लेख गरिएको छ ।
२७. **पौषवदी ८ रोज २४ यस दिन** : वनकट्टी गाउँबाट ३ कोश पश्चिममा डेरा बसेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ ।
२८. **पौषवदी ९ रोज ३ सुरती षोला वास् २४** : यस दिन बेलनदीवासबाट केही पश्चिम सुरही खोलामा डेरा बसेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ ।
२९. **पौषवदी १० रोज ४ जिल्लै देउपुर रणसिन्यासी वास् २६** : यस दिन सुरही खोलाबाट २ कोश पर डेरा बसेको ठाउँमा लोकबहादुर थापाले रसदको व्यवस्थ गरेको र प्रेन्स अफवेल्का मुलाकादको सवारी हुने भएकोले बाघ, चितुवा, विभिन्न जातका चराचुरुङ्गी जम्मा गरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

३०. **पौषवदी २ रोज ४ मधुवनी गौरी वास् ३३** : यस दिन गामर सोतीबाट ३ कोश पश्चिम मधुवनीमा डेरामा बसेको उल्लेख गरिएको छ ।
३१. **पौषवदी ३ रोज नजा मुलुक भिभरी नारा वास् ३४** : यस दिन ४ कोश पश्चिम भिभरी नारामा वास बसेको उल्लेख गरिएको छ ।
३२. **पौषवदी ४ राज ६ डुहुवा नारा वास् ३५** : यस दिन ४ कोश पश्चिम डुहुवा नारामा डेरा बसेको र केहरसिंह थापा क्षेत्रीको चिरुवादार रूखमा घाँस काटन जाँदा रूखबाट लडी दुवै हात भाँचिएको अवस्थामा श्री ३ ले औषधी गराएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
३३. **पौषवदी ५ रोज ७ भान्नारा वास् ३७** : यस दिन डुहुवाबाट ४ कोश पश्चिम भादा नारामा डेरा बसेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
३४. **पौषवदी रोज ७ भान्नारा वास् ३६** : यस दिन राती घाटमा डेरा बसेको र मोहनलाल पाध्या विरामी पर्दा पृथ्वीपाध्याका साथ उपचार गर्ने आदेश दिएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
३५. **पौषवदी ८ रोज ३ विहावाहुली वास् ३९** : यस दिन ववैखोलाबाट ४ कोश पश्चिम विहावाहुलीमा डेराका लागि सिपाहीहरूलाई पाल टाड्न लगाएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
३६. **नाघवदी ७ रोज २ ऐ ऐ १७** : हात्तीको पत्ता नलाग्दा सवारी फिरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
३७. **मावली ८ रोज ३ ऐ ऐ १८** : कर्णेल सिद्धिमान सिंह विरामी भएर थलिएपछि उपचार गर्दा पनि निको नभई मरेकोले हात्ती, घोडा गौदान गर्नुका साथै कर्णेलले मुगलानबाट खरिद गरी अमलाका जिम्मा लगाएको रसदको तपसिल दिइएको छ ।
३८. **माघवदी ९ रोज ४ मुकाम ऐ १९**
३९. **माघवदी १० रोज ५ मुकाम् ऐ २०**
४०. **माघवदी ११ रोज ६ कुम् ऐ २१**
४१. **माघवदी १२ रोज ७ मुकाम् ऐ २२**
४२. **माघवदी १३ रोज १ आमवास् ४०** : यस दिन व्याहावाहुलीबाटत डेरा उठी ३ कोस पश्चिम आमवासमा डेरा बसेको उल्लेख गरिएको छ ।

४३. माघवदी १४ रोज् २ कर्नाली तीर टिकरीघट ४१ : यस दिन आमवासबाट चार कोश पश्चिम टिकरीघाटमा डेरा बसेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
४४. माघवदी ३० रोज ३ ऐ मुकाम २३
४५. माघवदी १ रोज ४ ऐ. मुकाम २४ : यस दिन हात्ती आएको हल्ला हुँदा सवारी भई हात्ती माहुतेले घोडेको थाहा पाएपछि फर्केको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
४६. माघसुदी २ रोज ५ ऐ. मुकाम् २५
४७. माघसुदी ३ रोज ऐ मुकाम २६ : यस दिन विभिन्न व्यक्तिहरूले हात्ती पत्रेको प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ ।
४८. माघसुदी ४ रोज ७ ऐ मुकाम् २७
४९. माघसुदी ५ राज वगेरुवा ठाकुरद्वारा वास् ३२ : यस दिन ३ कोश पश्चिम ठाकुरद्वारामा डेरा बसेको उल्लेख गरिएको छ ।
५०. माघसुदी ६ रोज २ गोलाघाट् वास् ४३ : यस दिन ३ कोश टाढा कलवापुरमा डेरा बसेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
५१. माघसुदी ७ रोज ४ मोहन वास् ४५ : यस दिन मोहनवासमा डेरा बसेको र श्री ३ महाराजबाट एक गोही मारेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
५२. माघसुदी ८ रोज ४ मोहन वास् ४५ : यस दिन मोहनवासमा डेरा बसेको र श्री ३ महाराजबाट एक गोही मारेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
५३. माघसुदी ९ रोज ५ मोहना मुकाम् २७ : यस दिन मैयासाहेबको सिगाहीमा सवारी भएकाले मोहनावासमै बसेको उल्लेख गरिएको छ ।
५४. माघसुदी १० रोज् ६ माकैलाली धुराहा वास् ४६ : यस दिन धुराहामा डेरा बसेको र हावी बढी आई जाडो भएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
५५. माघसुदी ११ रोज ७ बेलिसिबवांगा वास् ४७ : यस दिन ४ कोश बेलिसिबवांगावासमा डेरा बसेको र शाहजादाको सवारी हुन गई नक्सा कोरी डेरा बनाएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
५६. माघसुदी १२३ रोज १ ग्वारघाट वास् ४८ : यस दिन ४ कोश पश्चिम ग्वारघाटमा डेरा बसेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
५७. माघसुदी १४/१५ रोज ३ कलकत्ता दक्षिण ५० : यस दिन २ कोश पश्चिम कलकत्ता गाउँमा दक्षिण डेरा बसेको प्रसङ्ग ।

५८. **फागुणवदी १ रोज ४ वाभनीताल वास् ५१** : यस दिन वभनीतालमा डेरा बसेको उल्लेख गरिएको छ ।

५९. **फागुणवदी २ रोज ५ महाकाली ढकना वास् ५२** : यस दिन ३ कोश पश्चिम ढकगनावागमा डेरा बसेको प्रसङ्गका साथै दिल्लीबाट बबरजड राणा विरामी भएको खबर आउँदा श्री ३ ले दलमञ्जन थापा क्षेत्रीलाई २ जना वैद्य दिई जनरल मौसूफलाई ल्याउनु भन्ने हुकुमपश्चात् आराम भएर बबरजड आएको प्रसङ्ग, रजीडेन्ट साहेबले मुडियाघाटबाट श्री ३ महाराजलाई पठाएको तपसिल, यस तपसिलमा शाहजादालाई भेटाउन बरेलीसम्म गई कटेमा बाटो गरी वनवासमा आइपुग्ने, शाहजादा तराईको बाटो सिकार खेल्ने आउने क्रममा डाक खानासम्म ल्याउनलाई लेप्टेनसम्मको अफिसर, ५/६ वटा हात्तीको प्रबन्ध गर्नुपर्ने, श्री ३ महाराजले शाहजादालाई सिकार गराई खुसी बनाउने कार्य गरेमा श्री ३ महाराजसँग शाहजादा आनन्द मान्ने बास-बासमा उनलाई खानेकुराको उचित व्यवस्थ हुनुपर्ने आदि कुराको वर्णन गरिएको छ । फेब्रुअरी १९० तारिखका दिन शाहजादा वनवासमा आइपुग्दा मुडिया घाटबाट रजिडेन्ट साहेबले लेखेका यस प्रकारको चिठी पाएपछि गवर्नर इस्टार्जी साहेबले शाहजादालाई सिकारमा सोख पनि भएकोले अन्य सम्पूर्ण कुराहरूको बन्दोबस्त गरे पनि धेरै फौज हुँदा उचित नहुने भएकोले श्री ३ ले पनि फौज कम ल्याउने र आफू पनि फौज कम लाने उनको सुरक्षाका लागि गर्नुपर्ने सैनिकहरूको व्यवस्था, डबलसेन्ट्रीले पालना गर्नुपर्ने अनुशासन आदि कुराको वर्णन गरिएको छ ।

६०. **फागुण ८ गते रोज ५ मुकाम् जमुवा ३१**

६१. **फागुण ९ गते रोज ६ ऐ. ऐ ३२** : रजिन्ट साहेबले पठाएको तपसिल एवम् शाहजादा आइपुग्दा उनको स्वागत गर्नका लागि तयारी अवस्थामा रहनुपर्ने कुराको वर्णन-विवरण दिइएको छ ।

६२. **फागुणवदी १० रोज ७ मुकाम् जमुवा ३३** : शाहजादा वनवासामा सो दिन आइपुग्छन् भन्ने खबर आएपछि सो दिन जमुवा क्याम्पमा आई पूर्वतर्फका कमाण्डिडलगायत सबै अफिसरहरू, भारदार, पल्टन तोपखाना रिसल्ला लिई वनवासा पुगेको, श्री ३ शाहजादाका तम्बुमा गई आफूसँग गएका भाइ, छोरा, भतिजालगायत सम्पूर्ण व्यक्तिको परिचय शाहजादालाई दिएको र पछि शाहजादाले

पनि आफूसँग भएकालाई एकएक गरी चिनाइसकेपछि शाहजादा श्री ३ का तम्बुसम्म पुऱ्याउन आएको र अन्तमा शाहजादा श्री ३ का तम्बुमा आउँदा तोपको सलामी र बाजागाजाको धुनसहित स्वागत गरेको आदि कुराको वर्णन गरिएको छ ।

६३. **फागुणवदी ११ रोज १ मुकाम जमुवा ३४** : यस दिन पूर्वतिरको कमाण्डिङः जनरल लगायत अफिसरहरूलाई लिई शाहजादाका तम्बुमा वनवासाका क्याम्पमा सवारी भई शाहजादालाई श्री ४ ले आफ्ना क्याम्पमा लगेको र २/३ दिन अधिदेखि रूखमा राखेको अजिङ्गर हाँगो काटी भूँइमा भारी तमासा देखाएको, शाहजादाले यस हिन्दूस्थानको राज्य गर्न श्री ३ लाई योग्य ठहराउँदा पछि श्री ३ ले आफू र आफ्ना भाइ छोराहरू शाहजादाको सहयोगका लागि तयार भएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

६४. **फागुणवदी १३ रोज ३ जमुवा मुकाम १३** : यस दिन हात्ती टाढा गएकाले शाहजादालाई विस्तारै लैजाँदा खानपिनमा ढिला भएको र अन्त्यमा हात्ती भन् टाढा पुगनाले शाहजादालाई खेला देखाउन नपाएको कुराको उल्लेखका साथै भिखारी, दारोगा फाँटका वल्लाम गजले ठूलो मकुना हात्ती १ र अरू हात्तीसारका फाँटफाँटले १४ हात्ती पक्रेकोमा २ वटा मरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

६५. **फागुणवदी ३० रोज ५ महलिया वास** : यस दिन महलियाका हात्तीका घेराभित्र परेको बधिनीलाई शाहजादाले मारिसकेपछि श्री ३ ले डमरु मार्न सोख भए मार्न बिन्ती गर्दा शाहजादाबाट उक्त डमरु जिउँदै पक्रन हुकुम भएको र सिपाहीहरूले पक्रेर ल्याई जिम्मा लगाएको घटनाको उल्लेख गरिएको छ ।

६६. **फागुणवदी ३० रोज ६ मुकाम महलिया ३७** : यस दिन शाहजादाबाट १ बाघ, १ चितुवा मारेको वर्णन गरिएको छ ।

६७. **फागुणवदी १ रोज ७ महलिया मुकाम ३८** : यस दिन ३० सालमा बल्लमगजलाई हानेको ठूलो डेढदन्त मत्ता १ र अरू १२/१३ हात्तीमध्ये मत्ता मातेको सुनेपछि सिपाहीहरूलाई पहाडबाट हात्ती भर्प पठाई श्री ४ महाराज घोडाबाट त्यसतर्फ प्रस्थान गरी हात्ती भर्ने बाटो ढुकेर बसेको तर मत्ता अर्कै बाटो भरेपछि पहिला हात्ती भेट्न घोडाबाट गएको र घोडाले नसकेपछि हात्तीका सहायताले मत्ता पक्री दाँत लिएको, प्रत्यक्ष मत्ता पक्रेको देखेका शाहजादाले त्यस दाँतको असल वर्तनहरू

बनाई सिकारको टेबिलमा राख्ने र यो कुरा आफ्ना विल दोस्तीहरूलाई पनि सुनाउने इच्छा प्रकट गरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

६८. **फागुणवदी २ राज ७ मुकाममहलिया ३९** : यस दिन सिकार खेल जाँदा शाहजादाले केही मार्न नसकेको र कर्णेल यलवस, क्याप्टेन ग्रानी आदिले चित्त जरायो आदि जनावरहरू मारेको उल्लेख गरिएको छ ।

६९. **फागुणसुदी ३ रोज १ मुकाम महलिया ३०** : यस दिन आदित्यवार भएकोले सिकार नखेली पल्टन, तोपखानाको कवाद आदि हेर्ने इच्छा शाहजादाबाट व्यक्त गरेको प्रसङ्गका साथै शाहजादा र गैह्रसाहेबानहरू क्याम्पमा गई गोर्खा सरकारका कमाण्डड र अरू अफिसरहरू तालिममा निपूर्ण तथा चलाख भएकोमा खुशी व्यक्त गरेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।

७०. **फागुणसुदी ४ रोज २ मुसापानी वास ५६** : यस दिन श्री ३ ले जङ्गली बाघ पक्रन हात्तीलाई पठाइ घेरामा राख्न आदेश भएको र पछि शाहजादाका साथ सिकार खेल गई विभिन्न जनावरहरू मारेको प्रसङ्गका साथै बेलुका शाहजादाका तम्बुमा श्री ३ सवारी हुँदा पूर्वतर्फका कम्पाण्डडबाट हिन्दूस्थानमा वस्दा, उठ्दा गरेको मिहिनेतको व्यहोरा अङ्ग्रेजीमा लेखी पेस गरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

७१. **फागुणसुदी ६ रोज ४ वमनिताल वास ५८** : यस दिन भोलिपल्ट वमनितालमा नै डेरा बसी सिकारका क्रममा मारेका जनावरहरू, जङ्गली हात्ती तपाईँकै देशका हुन् भनी श्री ३ ले शाहजादालाई बताउँदा तिनको तालिम आफूबाट हुन नसक्ने भनी १/२ तालिमी हात्ती मात्र लैजान मानेको, शाहजादाबाट श्री ३ महारानीहरूसँग भेट गर्ने इच्छा व्यक्त गरेका कुरा रजीडेन्टले विन्ती गर्दा भोलिपल्ट साँभमा शाहजादा र उनका साथमा बेलायतबाट आएका ठूलाठूला मान्छेसँग श्री ३ महारानीहरूसँग भेट गराउने बन्दोबस्त भएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

७२. **फागुणसुदी ७ रोज ५ मुकाम वभनीताल ४१** : यस दिन सबैभन्दा ठूलो बाघ मारेको प्रसङ्गका साथै एघार जना साहेबान्हरूलाई साथमा लिई श्री ३ महारानीहरूसँग भेट गरी दुवै तर्फबाट परिचयको काम भएको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।

७३. **फागुणसुदी ८ रोज ६ ढकनावाग ५९** : यस दिन भनी तालबाट डेरा उठी ३ कोश ढकनावागमा डेरा बसेको, श्री ३ महाराजले वभनीतालमा सिकार खेल्ने निधो गरी महाजाल, अरू ससाना जालहरू, अफिसरहरू र अरू सबै जहाजीहरू सबैलाई लिई

श्री पूर्वतर्फका कमाण्डड जनरलबाट सो जलसिकारको तमासा देखाएर अन्त्यमा श्री ३ ले गरेको बाघको सिकार हेर्न गएको, प्रेन्स लुइले एउटा पनि बाघ मार्न नसकेपछि श्री ३ महाराजले रजिडेन्टसँग एउटा बाघ मार्न लगाउनुपर्ने इच्छा शाहजादासामु व्यक्त गरेपछि १४ पटक फायर गर्दा पनि मार्न नसकेको, वरेलीका कमिशनर दुमनसाहेब र नेपालका रजिडेन्ट साहेबको अधिदेखि खरपट पर्दै आएको कारण रजिडेन्ट साहेब पहिले श्री ३ महाराजसँग डकना वागमा आई भेट गर्दा दुमन साहेब ठीक छैनन् भन्ने कुरा बिन्ती गरी सिकारमा लान उचित नभएको कुरा बिन्ती गरेको र पछि श्री ३ महाराज र शाहजादाका बीचमा कुरा गर्न आउँदा श्री ३ ले शाहजादासँग आफ्ना व्यक्तिगत कुरा रजिडेन्टसँग मात्र भन्ने इच्छा व्यक्त गरेपछि सहमत भएको आदि कुराको बेलीविस्तारपूर्वक वर्णन गरिएको छ ।

७४. **फागुणसुदी ९ रोज ७ मुकाम ढकनावाग् ४२** : यस दिन पनि शाहजादा लगायत अरू विभिन्न व्यक्तिले जनावरलाई अनेकपटक गोली हान्दा पनि मार्न नसकेपछि श्री ३ बाट मारिएको, शाहजादाले उनको साहसिक कार्यबाट प्रभावित भई आफ्नो तस्वीर बीचमा जडी चारैतर्फ हीरा जडेको औठी दिएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

७५. **फागुणवदी १० रोज १ मुकाम ढकनावाग् ४३** : यस दिन शाहजादाले श्री ४ महाराज र उनका सुटकायति अरू केही मानिसलाई केही तोहफादी वक्सने कुरा रजिडेन्ट साहेबले पठाएपछि दिउँसो १२ बजे श्री ४ को र अन्य केही साहेबान्हरूको शाहजादाको तम्बुका सवारी भएको, शाहजादाले सम्पूर्ण दस्तुर माफिक गरिबक्सेपछि शाहजादाले आफूले लेखेको खरिता महाराजलाई लगेर दिनु भनेको, शाहजादाले सुनको किरिच, तक्मा आदि पछिसम्मको सम्भ्रनाको लागि दिएको र श्री ४ बाट शाहजादाको सरकारलाई केही सहयोग गर्नुपरेमा आफू तयार रहेको कुराको वर्णनका साथै कचहरि सकिएपछि मुडियाघाटसम्म पुऱ्याई फर्केको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

७६. **फागुणवदी ११ रोज २ मुकाम ढकना वास् ४४** : अधिल्लो दिन शाहजादाले महाकाली पारि र श्री ३ हरूको वारि बास भएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

७७. **फागुणवदी रोज ३ मुकाम ढकनावाग् ४५** : यस दिन शाहजादा वरेलीसम्म वगीको डाकमा सवारी भएको र श्री ३ महाराजले अधिल्लो दिन तोहफा पाउने सम्पूर्ण असफसरहरूलाई लिएर शाहजादाका तम्बुमा सवारी भएको र अधिल्लो दिन किश्चि

तोहोका दिन बाँकीलाई लगेर दिनु भनी श्री ३ लाई पठाएको कुराको वर्णन गरिएको छ ।

७८. **फागुणसुदी १३ रोज चादनीचोक वास् ६०** : यस दिन ढकनावागबाट १ कोश पश्चिम चादनीचोकमा श्री ३ महाराजको सवारी हुँदा अरू लस्कर ६५ कोश पश्चिम अङ्ग्रेजी इलाकामा नै बसेको उल्लेख गरिएको छ ।
७९. **फागुणसुदी १४ रोज ५ पहेलीभति वास् ६१** : यस दिन १ कोश पश्चिम पहेलीभीतमा सवारी भई पहेली भीतका ठेकेदारले पुलको दस्तुर मागेपछि श्री ३ महाराजबाट आफ्नै पुल तयार गर्न लाग्दा भोलिपल्ट ठेकेदारसहित सबैले बिन्ती गर्दा सो बाटो सवारी भएको कुराको वर्णन गरिएको छ ।
८०. **फागुणसुदी १५ रोज ६ नवाफ गंज वास् ६२** : यस दिन ५ कोश पश्चिम नवाफगंजमा र भोलिपल्ट चैत्र १, २ का दिन ३ कोश पश्चिम रिठौरामा डेरा बसेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
८१. **चैत्रसुदी ३ रोज २ वरेली** : यस दिन वरेलीमा पुगी बास बसेको र भोलिपल्ट गैह्र पल्टनले जङ्गली पोशाक लगाई तमासा देखाएको, वरेलीबाट श्री ३ महाराजका पाउ रखबारी इसपिसियलमा राउफलका तीनपट्टि र त्यहाँ जान लेखिएका बाहेक अरू पल्टन, सिकारु, भारी, अधिल्ला दिन रेलबाट अयोध्या पठटाउने बन्दोवस्तका साथै रेलमा सवारी हुँदा भएको उर्दीको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
८२. **चैत्रवदी पाँच रोज लखनौ वास्** : यस दिन श्री ३ महाराज, उनका भाइ आदि रेलमा सयवारी भइ लखनौको वादशाही वागमा डेरा बसेको र अधि लखनौका लडाइमा आउने कर्णेल साहेबले भेट गरी श्री ३ महाराजका साथ वरगीमा चढेर विभिन्न स्थानहरूको नजर गराएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
८३. **चैत्रवदी ६ रोज ५ अयोध्या वास्** : यस दिन ३५ कोश पूर्व अयोध्यामा रेल चढी गएको र ४ दिन त्यही बसी स्वर्गद्वारी घाटमा सवारी भई श्री ३ महाराज, महारानीबाट स्नान-दान-गोदान गरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
८४. **चैत्रवदी १० रोज २ शक्तरपुर** : यस दिन अयोध्याबाट पुष्कीको बाटो हुँदै ३ कोशपूर्व शङ्करपुरमा डेरा बसेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।
८५. **चैत्रवदी ११ रोज ३ कपनागञ्ज** : यस दिन तिलकपुरमा डेरा बसेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

८६. चैत्रवदी १३ रोज ५ वस्ति : यस दिन वस्तिमा डेरा बसेको र वस्तिका राजा हात्तीको लस्कर लिई भेट गर्न आएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

८७. चैत्रवदी १४/२० रोज ६ मुडेरा

८८. चैत्रवदी २ रोज १ सहजनवा

८९. चैत्रवदी ३ रोज २ गोरखपुर : वस्तिबाट ५ वासमा गोरखपुरमा पुग्दा दस्तुर बमोजिम तोपको सलामी भएको उल्लेख गरिएको छ ।

९०. चैत्रवदी ५ रोज ४ पिपराइच

९१. चैत्रवदी ७ रोज ६ रामकोला

९२. चैत्रवदी ८ रोज ७ पारोहना

९३. चैत्रवदी ९ रोज १ मधुवनी

९४. चैत्रसुदी १० रोज २ बगाहघाट

९५. चैत्रवदी ११ रोज ३ र तवल वास् : सङ्ग्रामसुर विष्टले लगाएको चिठी नेपालमा आउँदा श्री ३ रिसाएको, अयोध्याबाट सवारी हुँदा प्रत्येक जिल्लाजिल्लाका रसद गाडाको बन्दोबस्त र कर्णेल लालसिंह सिजापतिले रसद गाडाको व्यवस्था बेस परेको कारण कमाण्डिड जनरल साहेबबाट आफ्नो छाप लगाएको प्रमाणपत्र दिएको र श्री ३ महाराजको लखनौतर्फको सवारी हेर्न टाढा-टाढा गाउँ, सहरका भलाद्मीहरू आउने गरेको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ ।

९६. चैत्रसुदी १२ रोज ४ मछरगावा

९७. चैत्रसुदी १३ राज ५ वेनिया

९८. चैत्रसुदी १४ रोज ६ मभौली

९९. चैत्रसुदी १५ रोज ७ सुगौली

२०३३ साल

१. वैशाखसुदी १ राज १ रामढुङ्गा

२. वैशाखसुदी २ रोज २ अलौ

३. वैशाखसुदी ४ रोज ४ सुफ्याटार

४. वैशाखसुदी ५ रोज ५ निगाल्या

५. वैशाखसुदी ६ राज ६ नेपाल काठमाडौँ

माथिको तथ्याङ्कलाई हेर्दा तत्कालीन समयका शक्तिशाली प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाका समयमा नेपालको भूमिमा टेक्ने बृटिस राजपरिवारको स्वागतको वृत्तान्त प्रस्तुत गर्नुमा नै यसको ऐतिहासिक महत्त्व देखिन्छ । जङ्गबहादुरको विदेशभ्रमणपछिको स्वदेश भ्रमणमा आधारित बत्तीस सालका रोजनाम्चा कृतिको मूल विषय यात्रा नभई सिकार रहेको देखिन्छ ।

माथि दिइएको दैनिक विवरणात्मक सूचीलाई हेर्दा कतिपय ठाउँमा केवल महिना, बार र ठाउँको नामको मात्र उल्लेख गरेको देखिन्छ भने धेरैजसो दैनिक रूपमा गरिएका कार्यहरूको वर्णनात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरेको भेटिन्छ । लेखक को हुन् भन्ने बारेमा अज्ञात रहेको उक्त दैनिकी वा रोजनाम्चामा जङ्गबहादुरका पालाको प्रशासनिक स्थिति, बन्दोवस्त तथा उनको इज्जत प्रतिष्ठाको वर्णन गर्ने कुराका साथै नेपालका पश्चिमी तराईमा सिकार खेल आएका बेलायतका शाहजादा र अन्य अङ्ग्रेजहरूको अतिथि सत्कार, सिकार यात्रा र सिकार यात्राकै क्रममा एक स्थानबाट अर्को स्थानमा गएको यात्राको वर्णनसमेत गरिएको भेटिन्छ ।

५.५.१.३ भाषाशैलीय विन्यास

भाषाशैलीय विन्यासका दृष्टिले यस कृतिमा चोखो, मीठो र प्रभावकारी भाषाको प्रयोग भएको देखिन्छ । **जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा** लेखिएको करिब २२/२३ वर्षपछि **बत्तीस सालको रोजनाम्चा** शीर्षकमा जङ्गबहादुरकै स्वदेश भ्रमण र सर्वप्रथम अङ्ग्रेज शाहजादा नेपालको भ्रमणमा आउँदा गरिएको स्वागत सत्कारमा आधारित प्रस्तुत कृतिको साहित्यिक महत्त्वसमेत रहेको कुरा तलको उद्धरणबाट पनि स्पष्ट हुन्छ :

“श्री ३ महाराजबाट साहजादाका हात्तीमा सवारी गरी नामले जङ्गल मिची लैजाँदा धेरै जनावर र २ बाघ दौडन लाग्दाको तमासा सबैले देखा साहजादाले ३ गोली हानी सात हातको बाघ १ ताहा मान्या ठूलो बाघ पैल्ले मार्दा निहायत षुसी मया यौटा बाघले पूर्वबाट लाम् कारी भाग्यो . . . ” (पृ. ७८) ।

यस उद्धरणमा सिकार वर्णन सरल भएर पनि रोचक देखिन्छ । रोजनाम्चाको गद्यशैली निकै प्रौढ देखा पर्दछ । यसमा उर्दू शब्दका साथै अङ्ग्रेज शब्दको प्रयोग भेट्टाइन्छ; जस्तै : फुलड्रेस, रिभ्यू, रेजिमेन्ट, भिजिटिड, प्यारोल, सेन्ट्री, इन्टन्ड्युस, सेकेन्ड ट्याण्ड, रिटर्न, गवमेन्ट जस्ता शब्दहरू यस सन्दर्भमा उल्लेख्य छन् । उक्त दैनिकीको विषयवस्तु

यात्रासँग सम्बद्ध रहेकोले यात्रासाहित्यका दृष्टिले पनि यसको निकै महत्त्व छ । यो दैनिकी अहिलेसम्म पाइएकोमा पहिलो हुनाले मात्र महत्त्वपूर्ण नभई अभिव्यक्तिमा पाइने सरसताले गर्दा यसमा साहित्यिकता समेत भेटिन्छ । **बत्तीस सालको रोनाम्चा** परघटनात्मक प्रकृतिको छ । यसलाई **बत्तीस सालको रोजनाम्चा** (१९३२) नामले **नेपाली** पूर्णाङ्क २६-२८ मा प्रकाशित गरिएको थियो । तत्कालीन शासनरीति तथा व्यवस्था जनाउने उक्त दैनिकीको ऐतिहासिक महत्त्वका साथै साहित्यिक महत्त्व पनि देखिन्छ ।

५.६ आत्मकथा साहित्य

नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा रचना भएका आत्मकथा साहित्यअन्तर्गत पर्ने **आफ्नु कथा** (१९५५) को विश्लेषण तल गरिएको छ :

५.६.१ आफ्नु कथाको विश्लेषण

५.६.१.१ विषयपरिचय

आफ्नु कथाका लेखक चिरञ्जीवी शर्मा पौड्याल (१९२४-१९९७) हुन् । वि.स. १९७४ मा लेखिए पनि यसको प्रकाशन भने वि.सं. २०१४ मा आएर मात्र भएको देखिन्छ र यो वर्ष प्रकाशित हुँदा कुन प्रकाशन स्थानबाट प्रकाशित भएको हो भन्ने स्पष्ट छैन ।^{१४०} जगदम्बा प्रकाशनले वि.सं. २०२१ सालमा प्रकाशित गरेको चिरञ्जीवी शर्माको **आफ्नु कथा** कृतिमा दोस्रो संस्करण भनी लेखिएको छ । यस आधारमा उक्त कृतिको प्रकाशन गर्ने पहिलो काम पनि यही संस्थाले गरेको थियो कि भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । चिरञ्जीवी शर्माको यो कृतिले नेपाली निबन्धलाई केही विकसित मोडमा पुऱ्यायो ।^{१४१} आफ्नु कथा आत्मजीवनी भए पनि विशेष गरेर स्वदेशकै विभिन्न ठाउँहरू र भारतको काश्मीरको समेत यात्रा गरेको प्रसङ्ग यहाँ भएकाले यसलाई यात्रासाहित्यको विकासमा टेवा पुऱ्याउने कृतिका रूपमा लिन सकिन्छ ।^{१४२} वस्तुतः आत्मकथा भनी लेखिएको नेपाली साहित्यको पहिलो सूचना भएकाले पनि यसको महत्त्व बढी छ । आफ्नो जमानामा यस कृतिमाथि राणाशासनको कुदृष्टि पर्ने

१४० भिक्टर प्रधान, **पूर्ववत्**, पृ. १२५ ।

१४१ राजेन्द्र सुवेदी, **स्रष्टा सृष्टि : द्रष्टा दृष्टि**, **पूर्ववत्**, पृ. ५५ ।

१४२ मोहनराज शर्मा र दयाराम श्रेष्ठ, **पूर्ववत्**, पृ. १८२ ।

आशङ्काले प्रकाशित तथा प्रचारित हुन नपाई त्यसै अँध्यारो कुनामा कोचारिएकोले यसबाट साहित्यका पाठकहरू वञ्चित नै रहनुपऱ्यो ।^{१४३}

यी विभिन्न विद्वान्हरूको मतहरूलाई अवलम्बन गरेर हेर्ने हो भने श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेशमा आंशिक रूपमा केही आत्मकथानात्मक अंशहरू भेटिए पनि सैद्धान्तिक आधारमा शर्माको यही कृतिबाट आत्मकथाको सुरुआत भएको पाइन्छ ।

५.६.१.२ विषयवस्तु

मङ्गलाचरण तथा वंशपरिचयबाट यो आत्मकथाको आरम्भ भएको छ । तीन श्लोकको मङ्गलस्तुतिबाट सुरु भएको यस आत्मकथाको उत्थान लेखकको कूल थलो लुभुको आकर्षक परिचयबाट भए पनि पाँच पुस्ताअघिदेखिको आत्मकथाकारको वंश परिचयको थालनी भएपछि आकर्षक पक्ष टिक्न सकेको छैन ।^{१४४} यस आत्मकथाको पूर्वाद्ध भाग सामान्य वर्णन विवरण दिनमा नै केन्द्रित देखिन्छ । वि.स. १९३० को असारमा कर्णेल लोकबहादुर थापासँग सल्यान जाने मातामह खरदार जयनाथसँग आत्मकथाकार डोकामा बसी सल्याना गएपछि आत्मकथाको सुरुआत भएको पाइन्छ । रचनाकारले रचनामा आत्मकथाका विविध पक्षको वर्णन विश्लेषण गर्नुभन्दा बढी दाड, सल्यान, देउखुरी, बुटवल, नेपाल, नयाँ मुलुक आदि ठाउँमा आफूले यात्रा गरेको कुराको वर्णन गरेका छन् । जहाँजहाँ वर्णनमा सङ्क्षिप्तता हुन्छ त्यहाँत्यहाँ आवतजावतका तिथिमितिको वर्णनमा मात्र बढी ख्याल गरिएको देखिन्छ । साना-ठूला यात्राका प्रसङ्गले आवतजावतका कुरा नै यसमा बढी समेटिएका छन् । घटनालाई केही विस्तारका साथ वर्णन गरिएको अवस्थामा त्यस प्रकारको वर्णन निकै रोचक र प्रभावकारी पनि भएको पाइन्छ । लेखकले वि.सं. १९४२ पछि काशी प्रस्थान गरेको र काशीमा रहँदा पटकपटक विभिन्न ठाउँहरूमा गरेको तीर्थाटनको वर्णन पनि यहाँ भेटिन्छ । लेखकले कश्मिर जाँदा बाटामा भोगेको कुरा यसको विशेष उल्लेखनीय पक्ष हो । काश्मिरको पैदल यात्रामा यात्रामण्डलीले भोग्नुपरेका पीडा, काश्मिर सहर र त्यहाँका राजघरानका कुरा निकै रोचक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएका छन् । लेखक काश्मिर यात्राबाट फर्केपछि रचनामा लेखकको विभिन्न ठाउँमा यात्रा गरेको टिपोट प्रस्तुत गर्नमा नै ध्यान गएको देखिन्छ । तैपनि लेखक र उनका मित्रहरूले काश्मिर यात्राका अतिरिक्त लेखक नेपालगञ्जबाट दाड आउँदा जङ्गलमा बास बस्दा देखेको बाघको वर्णन, विजौरीबाट माइजू

१४३ ऐजन ।

१४४ भिक्टर प्रधान, पूर्ववत्, पृ. १२६ ।

लिएर फर्कदा एकलै पौवामा बास बस्दाको वर्णन, चिफ कर्णेल गजराज थापाको मृत्यु र दाहसंस्कार, लेखककी आमा हनुमाननगर जाँदाको घटना आदि सन्दर्भहरू समेटिन पुगेका छन् र तिनले रोचक बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यसका अतिरिक्त कतैकतै लेखकका ससुरा पद्मनाभ, महात्मा, दौलथरा, काश्मीरमा मुसलमान आदिको वर्णनले पनि यसमा रोचकता थपेको छ । तत्कालीन नेपालको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनैतिक स्थितिको सविस्तार सूचना थोरबहुत पाइए पनि ४२ सालको पर्वपछिको नेपालको परिवर्तनलाई पनि उनले व्यक्त गरेका छन् जसको पुष्टिका लागि निम्नलिखित तथ्यलाई अधि सार्न सकिन्छ :

“यस बेला म सरकारी पाठशालामा सिद्धान्त कौमुदी पढ्थे, दीनहीनको हाल सबै सुन्दथे नेपालको चालचलन सबै बदलिँदै आयो, तत्रा चालका दबारे घर बन्न लागे” (पृ. १५) ।

यसप्रकारको प्रसङ्गमा राणाकालीन नेपालको बाटोघाटो, जनजीवनका साथै तत्कालीन धार्मिक रीतिरिवाज, कर्मकाण्ड, तन्त्रविद्या आदिको बारेमा सङ्केतसम्म भेट्न सकिन्छ । नेपाली जीवनी साहित्यका सुरुआतकर्ता मोतीराम भट्टका समकालीन चिरञ्जीवी शर्मा पौड्यालको **आफ्नु कथा** (१९५५) वाटै नै नेपाली आत्मकथाको सचेत रूपमा थालनी भएको देखिन्छ । आत्मकथाले बढी यात्राङ्कनलाई पछ्याए पनि यसले आत्मकथाको मूल खाकालाई त्यागेको छैन ।

यसरी सैद्धान्तिक दृष्टिले आत्मकथा लेखनको प्रारम्भ चिरञ्जीवी शर्मा पौड्यालको **आफ्नु कथा** शीर्षकको कृतिबाट नै भएको हो । यसभन्दा अधि श्री ५ बडामहाराजधिराजको **दिव्योपदेश**मा पनि आत्मकथाको प्रारूप भने भेट्न सकिन्छ; जस्तै :

“चन्द्रागिरीमा आइपुरयापछि . नेपाल कुन हो भनी सुध्यामा र त्यो भादगाउँ हो . त्यो पाटन हो . त्यो काठमाडौँ हो . भनी देषा (या) र . मेरा मनमा . यी . तीनै सहरको राज हुन पाया ता हुदो हो भन्ने यस्तो मनमा परिरह्यो . उसै बेलामा . उ दुवै जैसीले भन्या . हजुरको मनकान्छ्या अभिलाषा पुग्ला . महाराज . भन्या र . मलाई आसर्जे लाग्यो र मेरा . पेटका कुरा कसो गरी जानेऊ र . त्यस भनेऊ र . भनी मैले भन्दा जसै नेपालमा नजर दिनुभएथ्यो . उसै बेला . मोचमा वाहुलि . दिँदा मन मा नेपालको राजा हुन पाया ती टुंडो हो भन्या जस्तो परेछ (पृ. १५) ।

जस्ता अभिव्यक्ति र सल्यानकोटकी देवी स्वप्नमा दर्शन हुँदाका घटनाहरूलाई उपदेश भन्न सकिँदैन । तर सैद्धान्तिक दृष्टिले यसप्रकारका आत्मकथनात्मक स्वरूपका केही उक्तिहरू पाउँदैंमा यसलाई आत्मकथाको परिपूर्ण रूप भने मान्न सकिँदैन । फेरि यस कृतिको प्रकाशन पछि आएर मात्र भएकोले चिरञ्जीवी शर्मा पौड्यालद्वारा लिखित **आफनु कथा** नै नेपाली साहित्यमा पहिलो आत्मकथानात्मक विधाका रूपमा देखिन पुगेको छ ।

५.६.१.३ भाषाशैलीय विन्यास

आख्यानेतर गद्यसाहित्यको क्षेत्रमा पनि महत्त्वपूर्ण स्थान राख्न सफल चिरञ्जीवी शर्माको उक्त कृतिमा सरल, सहज र प्रभावकारी भाषाशैलीको प्रयोग भेटिन्छ । यो शर्माको मौलिक कृति हो । यस कृतिको आरम्भ वंशपरिचय र जन्मबाट भएको देखिन्छ । वंशपरिचय अन्य पुरुषमा लेखिएको भए पनि यो सकिएपछि क्रमशः उत्तम पुरुष शैलीको उपयोग हुन थालेको पाइन्छ । सुरुमा आत्मकथाकारले आफूलाई तृतीय पुरुष शैलीमा यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

“... १९२४ का आश्विन ४ गते नन्दकुमारीका गर्भबाट चिरञ्जीवी नाम कथाका पुत्र १ पैदा भये . सर्कारको बाँकी बुभाउँदा र ठूलाठूला भयाकाले घरद्वार घाउ जाँदा अनाथ बालषहरूको आधार केही नहुँदा निज चिरञ्जीवीलाई मातामह खरिदार जयनाथले पालनपोषण गरी राषे ... चिरञ्जीवीलाई पनि आमाले बोकी बाबुका साथ काशी प्रयाग पुऱ्याई प्रयागराजमा विधिपूर्वक चूडा गराई ल्याइन् ...” (पृ. ३) ।

आत्मकथाकारले विस्तारै उत्तम पुरुषको बहुवचन क्रियापद प्रयोग गरी आफूलाई आकर्षक ढङ्गमा प्रस्तुत गर्न थालेको देखिन्छस जस्तै :

“श्रावण १५ गते सल्याना पुगी ४ मन्हा वाहा बसी मार्ग १५ गते सल्यानाबाट १२ कोश पूर्व दक्षिण दाड भन्ने भित्री मधेश लगे । ताहा पनी ४ मैन्हा बिताइ गर्मी चढेपछि फेरी सल्याना गऔँ, ३१ सालको प्रवेश भयो . वाहाँछी फेरि पूर्ववत् दाड आई चैत्रमा सल्याना, मंसीरमा फेरी दाड दाङ्गबाट गयापछी सल्यानामा व्रतबन्ध भयो मातामहले गायत्री श्रवण गराउनुभयो” (पृ. ४) ।

यसरी चिरञ्जीवी शर्मा पौड्यालले यस कृतिमा प्रयोग गरेको भाषा अहिलेको नेपाली भाषासँग मिल्दोजुल्दो देखिन्छ । मोतीराम भट्टपछिका उत्कृष्ट गद्यकारका रूपमा चिरञ्जीवी शर्म रहेको कुरालाई यसै कृतिमा प्रयुक्त भाषाका माध्यमबाट भन्न सकिन्छ । आत्मकथाका

दृष्टिले यसको बाह्य रूप शुद्ध भए पनि लेखकले आफ्नो जीवनका अन्य पक्षलाई भन्दा केवल जीवनभर गरेका साना-ठूला यात्राहरूको क्रममा आएका ठाउँ र मितिको उल्लेख गर्न सुत्रात्मक शैलीको प्रयोग गरेका छन् ।

५.७ निष्कर्ष

‘नेपाली साहित्यको आख्यानतर विधा निबन्धअन्तर्गत पर्ने यात्रासाहित्यको पूर्वरूप (प्राचीन रूप) लेखक अज्ञात रहेको **राजा गगनराजको यात्रामा** (१५५० तिर) पाइए पनि उक्त कृतिको आधिकारिक रूपमा प्रमाण जुटि नसकेका कारण यसलाई नै पहिलो आधिकारिक यात्रासाहित्यिक रचना मान्न सकिँदैन । जम्मा १६ वटा चित्रसङ्ख्यामा विभाजित यस कृतिको मूल विषयवस्तु भने राजा गगनराजले मुगुदेखि मुस्ताङसम्म गरेको यात्रावर्णन नै रहेको छ र यसको भाषाशैलीले सोह्रौँ शताब्दीको मध्य समयसम्म आइपुग्दा नेपाली भाषा विकसित अवस्थामा पुगेको कुरा स्पष्ट पारेको देखिन्छ । नेपाल अधिराज्यका निर्माणकर्ता श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहले आफू मर्ने बेलामा भाइभारदारहरूलाई भेला गरेर दिइएका विचार तथा उपदेश **दिव्योपदेश**को मूल विषयवस्तु देशको अर्थनीति, राजनीति, संस्कृति, धर्म, न्यायलाई बनाइएको देखिन्छ र कतिपय आलङ्कारिक अभिव्यक्तिको प्रस्तुति भएको यो कृति निजात्मक तथा परात्मक दुवै प्रकारका निबन्धको थालनीका दृष्टिले उल्लेख्य देखिन्छ । यसमा निजात्मक तथा परात्मक निबन्धमा पाइने विशेषताहरू समेटिएर आएका छन् । यसको भाषा आलङ्कारिक भइकन पनि सरल, सहज, स्वभाविक र प्रभावकारी देखिन्छ । आख्यानतर साहित्यअन्तर्गत यस कालमा शशिधर उपाध्यायले प्रतापसिंह शाह, रणबहादुर शाहले भारदारहरूलाई लेखेका पत्र तथा पृथ्वीनारायण शाहले विभिन्न व्यक्तिलाई लेखेका केही चिठीपत्रहरू पनि उल्लेखनीय देखिन्छन् । यी चिठीहरू साहित्यको विकास गर्ने उद्देश्यले नै लेखिएका नभए पनि तिनमा प्रयुक्त भाषा र प्रौढ रूपमा व्यक्त भएको विचार वीरतामूलक विषयवस्तु र अभिव्यक्तिगत सजीवतालाई हेरेर तिनलाई पत्रसाहित्यको नमुनाका रूपमा राख्न सकिन्छ । श्री ५ बडामहाराजधिराज **पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी**का लेखक अज्ञात छन् । यसको मूल विषयवस्तु पृथ्वीनारायण शाहको काशीयात्रापछि नेपाल फर्केर वेलकोट विजयसम्मको घटना रहेको छ र दिव्योपदेशको भाषासँग बढी मात्रामा मिल्ने यस रचनामा पृथ्वीनारायण शाहको ओजस्वी र वीरतापूर्ण व्यक्तिको वर्णन गर्न प्रयोग गरिएको भाषा सजीव र आलङ्कारिक देखिन्छ । पूर्ण रूपमा प्रमाणित भइसकेको

जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्राले राजा गगनिराजको यात्राबाट सुरु हुन पाएको यात्रासाहित्यलाई पूर्ण रूपमा प्रतिष्ठा प्रदान गरेको देखिन्छ। जङ्गबहादुरले बेलायत भ्रमण गरेको कुरालाई मूल विषयवस्तु बनाएर सिर्जना गरिएको यस कृतिमा प्रयुक्त भाषा आलङ्कारिक देखिन्छ। यस कृति लेखिएको ठीक २२ वर्षपछि जङ्गबहादुरकै बारेमा र तत्कालीन समयमा बेलायतबाट प्रथमपटक नेपाल भ्रमण गर्न आउने बेलायती महाराजाको स्वागत वृतान्तका बारेमा प्रकाश पार्न लेखिएको **बत्तीस सालको रोजनाम्चा** (१९३२) पहिलो दैनिकी कृतिका रूपमा देखापरेको छ। मोतीराम भट्टको कवि **भानुभक्तको जीवनचरित्र**ले पृथ्वीनारायण शाहको जीवनीका लेखक र लेखन समय दुवै अज्ञात रहेको अवस्थामा यी दुवै कुराहरूको समावेश भएको पहिलो जीवनीपरक कृतिका रूपमा आफूलाई उभ्याएको छ। मोतीरामले भानुभक्तका बारेमा केही निर्णायक मतहरू दिएर समालोचनात्मक विधाको सुरुआत पनि यसै कृतिबाट गर्न पुगेका छन्। मोतीराम उत्कृष्ट गद्यकार हुन् भन्ने कुरा यसमा प्रयुक्त भाषाबाट देखिन्छ। यसपछि वि.सं. १९५५ सालमा चीरञ्जीवी शर्माद्वारा लिखित **आफ्नु कथाले** आत्मकथा विधाको थालनी गरेको पाइन्छ। दिव्योपदेशमा छिटफुट रूपमा आत्मसंस्मरणात्मक कथनहरू पाइए पनि शर्माको यही कृतिबाट नेपाली गद्यसाहित्यमा पूर्ण रूपमा आत्मकथाको थालनी सैद्धान्तिक दृष्टिले भएको मान्नुपर्ने देखिन्छ। उनी मोतीराम भट्टपछिका उत्कृष्ट गद्यकारका रूपमा देखिन्छन्।

छैटौं परिच्छेद

प्राथमिककालीन आख्यानेतर गद्यका मूलभूत प्रवृत्ति

नेपाली आख्यानेतर गद्यसाहित्यको प्राथमिक काललाई सुरुदेखि वि.सं. १९५८ को गोरखापत्र पत्रिकाको प्रकाशनपूर्वको समयावधिलाई मानिएको छ । यस समयावधिमा पद्यसाहित्यका क्षेत्रमा मूलरूपमा रहेको वीरतामूलक र स्तुतिपरक प्रवृत्तिले नै आख्यानेतर गद्यसाहित्यका क्षेत्रमा प्राधान्य पाएको देखिन्छ । यी दुवै प्रवृत्तिले तत्कालीन राजनैतिक-सामाजिक परिस्थितिसँग सम्बन्ध राख्दछन् । अर्थात् आख्यानेतर गद्यसाहित्यका क्षेत्रमा यस्तो प्रवृत्ति रहनुमा तत्कालीन राजनैतिक तथा सामाजिक अवस्थाको प्रभाव देखिन्छ । विशेषतः नेपाली कविताको प्राथमिक काल (सुरुदेखि १९४०) मा पद्यसाहित्यमा प्रतिबिम्बित भएको वीरताको प्रवृत्ति आख्यानेतर गद्यले पनि केही रूपमा बहन गरेको भेटिन्छ ।

नेपालको इतिहासमा उन्नाईसौं शताब्दीको सुरुको समय नेपाल एकीकरण समय थियो । त्यस समयमा राजा पृथ्वीनारायण शाहको दिग्विजयले नै वर्तमान नेपाल राष्ट्र र नेपाली राष्ट्रियताको एकीकरण सुरु गर्‍यो । एकीकरणको गौरवमय अभियानको यस समयमा भेटिने पद्यसाहित्य मात्र वीरतामूलक भएर प्रवाहित भएन; आख्यानेतर गद्यमा पनि सोही अनुरूपको प्रवृत्ति प्रवाहित भएको कुरा पृथ्वीनारायण शाहको जीवनीलगायत एकीकरणकालीन अन्य कतिपय चिठीपत्रहरूले प्रमाणित गर्दछन् । वीर तथा शक्तिशाली व्यक्तित्वका अर्ती उपदेश र उनका गतिविधि नै यसबेलामा आख्यानेतर गद्यका मुख्य साहित्यिक सामग्रीका रूपमा देखिन्छन् । यस किसिमको गद्यसाहित्यका लागि पृथ्वीनारायण शाह प्रमुख प्रेरक मात्र नभई उनी स्वयं यसका रचयिता समेत देखिन्छन् । पृथ्वीनारायण शाहको मृत्युपछि पनि आख्यानेतर विधामा वीरतामूलक प्रवृत्तिले निरन्तरता पाइरहेको कुरा त्यस समयमा लेखिएका विभिन्न प्रकारका साहित्यिकताको अभिव्यक्ति छिटफुट रूपमा पाइने चिठीपत्रहरूबाट स्पष्ट हुन्छ ।

सुगौली सन्धि (वि.सं. १८७२) ले नेपालीहरूको अदम्य उत्साहलाई अबरुद्ध गरेको पाइन्छ । अङ्ग्रेजसँगको युद्धमा पराजित भई वि.सं. १८७२ सालमा सुगौली सन्धि गरिएपछि युद्ध र राज्यविस्तारको कार्य रोकिँदै गएकाले नेपालीहरूको वीरता सेलाउँदै गएको देखिन्छ । यसबाट वीरहरू मात्र होइन सर्वसाधारणहरूको राष्ट्रिय चेतनामाथि आघात पर्न गएको भेटिन्छ । युद्धको पराजय आफन्तहरूको विछोड तथा पुनः युद्ध हुने आशङ्गा, भयका

कारणबाट नेपाली मानसिकता अर्कैतर्फ मोडिँदै जान थालेको पाइन्छ । षड्यन्त्र र दाउपेचको सिकार शक्तिशाली वीरहरू नै हुन लागे ।

लोकमानसमा आएको विरक्ति तथा त्रासको स्थितिले एकातिर पद्यसाहित्यमा र केही मात्रामा आख्यान साहित्यमा पनि भक्तिवादी प्रवृत्तिले प्रवेश पायो तर अर्कातिर आख्यानेतर विधामा चाहिँ त्यसभन्दा केही भिन्न प्रवृत्ति देखियो । लोकराजनीतिबाट पूर्ण रूपमा उदासीन भई विरक्तिकाहरू ईश्वरको गुणगान गाउन थाले तर त्यसबाट अलग्गिन नचाहनेहरूमा राजनीतिप्रतिको आकर्षण भभाव कायमै थियो । त्यसैले तिनीहरू व्यक्ति शासकको प्रशंसामुखी अभिव्यक्तितर अभिमुख भएको पाइन्छ । यसरी त्यसबेला साहित्यमा मुख्यतः दुई धार मुखर हुन सक्ने स्थिति देखियो : कि शासनप्रति पूर्णतः उदासीन भई ईश्वरीय भक्तिमा तल्लीन हुनु, कि शासकका भए नभएका गुणहरूको बखान गरी आफ्नो सीमित स्वार्थपूर्ति गर्नु । यी दुवै राजनीतिका चेतनाप्रतिको विमुखताका उपजका रूपमा देखिन्छन् । विशेषगरी आख्यानेतर गद्यमा सार्वजनिक रूपमा उदात्त चरित्र नठानिएका व्यक्तिहरूको पनि आफ्नो नोकरीचाकरीका आधारमा तिनको बढाइचढाइका साथ स्तुति गाउने प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ । आख्यानेतर गद्यसाहित्यका क्षेत्रमा यस प्रकारको प्रवृत्तिलाई पुष्टि गर्नका लागि हाम्रा सामु **जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा** (१९१०) र **बत्तीस सालको रोजनाम्चा** (१९३२) देखिन्छन् । तत्कालीन समयमा अनुदारवादी राजनीति गरेर जनतालाई दुःख दिने प्रवृत्ति भएका जङ्गबहादुरको चरित्रलाई बढाइचढाइका साथ स्तुति गाउको भेटिन्छ । **जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा**ले अङ्ग्रेजहरूप्रतिको शत्रुता भावको अन्त्यका साथै उनीहरूप्रति आकर्षण भाव एवम् जङ्गबहादुर जस्ता शासकको भोगविलासी प्रवृत्तिलाई पनि केही मात्रामा स्पष्ट पारेको छ भने **बत्तीस सालको रोजनाम्चाले** राणाकालीन प्रशासनिक स्थिति, जङ्गबहादुरका साहसिक कार्यका बारेमा स्पष्ट पार्दछ । यी दुवै रचनामा वीरकालमा जस्तो उदात्त चरित्रको वीरता र ओजस्विता प्रमुख नभई कुनै एउटा व्यक्तिको चरित्रमा केन्द्रित भएर उसको वर्णन गर्ने क्रममा नभएका अतिशयोक्तिपूर्ण प्रसङ्गहरू जोडेर बढाइचढाई गर्दै स्तुति गर्ने प्रवृत्ति भेटिन्छ । त्यसप्रकारको स्तुति त्रास वा स्वार्थजन्य जुनसुकै परिस्थितिबाट गुज्रिएर गरेको पाइन्छ । प्राथमिक कालको आख्यानेतर गद्यको उत्कृष्ट कृतिका रूपमा मोतीराम भट्टको **कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र** (१९४८ र चीरञ्जीवी शर्मा पौड्यालको **आफ्नु कथा** (१९५५) देखापर्दछन् । यद्यपि यी दुवै निबन्धात्मक रचना होइनन् तर यस कालका उत्कृष्ट गद्यभाषाको प्रयोगका दृष्टिले नमुनाका रूपमा रहेकोले निबन्धको शैली विकासका कोणबाट

प्रमुख देखिन्छन् । मोतीराम भट्ट र चीरञ्जीवी शर्मा दुवै तत्कालीन गद्यलेखनका प्रमुख हस्ती भएका कारण यिनमा प्रयुक्त गद्य भाषा मानक बन्न पुगेको देखिन्छ । नेपाली साहित्यमा मोतीराम भट्टले भानुभक्तका कृतिहरूको खोजी गर्ने, तिनको अध्ययन पर्यवेक्षण गर्ने तथा उनका कृतिहरू उत्कृष्ट मान्न सकिने प्रमाणहरू जुटाउने कार्य गरेकाले समालोचनाविधाको सुरुआत पनि यही कालमा भएको देखिन्छ । कुनै पनि वस्तुको असल-खराब, गुण-अवगुण, सकारात्मक-नकारात्मक, लाभप्रद, हानिकारक पक्षहरूको छानविन गरेर निष्कर्षमा पुग्नु समालोचना हो । यस दृष्टिले मोतीरामले भानुभक्तका कृतिको अध्ययन गरी यस विधाको सचेत रूपमा प्रारम्भ यस कालमै गरेका भए पनि भानुभक्तको दोषभन्दा बढी मात्रामा गुणकै व्याख्या-विवेचनामा केन्द्रित भएका कारण उनी बढी प्रभाववादी समालोचकका रूपमा देखिएका छन् । यस दृष्टिले समालोचनाको सुरुआत गर्ने विधामा पनि स्तुतिले नै बढी मात्रामा प्रश्रय पाएको देख्न सकिन्छ । यसरी खोजी गर्ने अन्वेषकीय दृष्टिमा पनि समालोचकीय प्रवृत्ति विकसित भएको कुरा प्राथमिक कालको यस कृतिबाट थाहा पाइन्छ । चिरञ्जीवी शर्माले आफ्नु कथा (१९५५) मा अप्रत्यक्ष रूपमा भए पनि नेपालको सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनैतिक स्थितिको सविस्तार वर्णन गर्नका साथै नेपाली पहाडी भेगको बाटोघाटो, जनजीवन, तत्कालीन धार्मिक रीतिरिवाज, कर्मकाण्ड आदिको उल्लेख गर्ने प्रवृत्ति देखाएका छन् । शर्माले आफ्नो यस कृतिका माध्यमबाट तत्कालीन समयमा देखापरेका कतिपय सामाजिक राजनैतिक विकृति-विसङ्गतिप्रति आलोचनात्मक दृष्टि राख्दै सुधारवादी भावना फैलाउन खोजेको पनि देखिन्छ ।

समष्टिगत रूपमा नेपाली साहित्यको प्रथमिककालीन आख्यानेतर गद्यसाहित्यका मूलभूत प्रवृत्तिहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्नलिखितअनुसार समेट्न सकिन्छ ।

- (क) नेपाल राष्ट्रको एकीकरण अभियानमा वीरता देखाउने क्रममा वीरहरूको प्रशंसा,
- (ख) सुरुका रचनामा वीरस्तुति पाइए तापनि सुगौली सन्धिपश्चात् शासकको स्तुति गाउने प्रवृत्ति,
- (ग) नेपाली, हिन्दी, अङ्ग्रेजी, फारसी र उर्दू भाषाका शब्दको मिश्रित प्रयोग,
- (घ) आलङ्कारिकता भइकन पनि वर्णनमा सरलता, सरसता र सजीवता,
- (ङ) तत्कालीन सामाजिक-राजनैतिक विकृति, विसङ्गतिप्रति प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा व्यङ्ग्य गर्दै समाजसुधारको चाहना,

- (च) निर्णयात्मक र प्रभावपरक दुवै प्रकारका समालोचनात्मक प्रवृत्तिको थालनी,
- (छ) प्राचीन भानुभक्तकालीन समयसँग मिल्दोजुल्दो नेपाली भाषिक रूपको प्रयोग,
- (ज) तत्कालीन सामाजिक-सांस्कृतिक, प्रशासनिक, राजनीतिक, रीतिस्थिति, चलन, परम्परा आदिको वर्णन,
- (झ) सुरुतिरका रचनामा भाषिक अशुद्धिहरू भेटिए पनि क्रमशः पछिल्ला रचनामा आधुनिक नेपाली व्याकरणिक नियमसँग मिल्दोजुल्दो नेपाली भाषाको प्रयोग, आदि ।

सातौँ परिच्छेद

उपसंहार

सुरुसुरुमा व्यवहारिक प्रचलनमा मौखिक रूपमा विकसित नेपाली भाषाले चौधौँ शताब्दीको पहिलो दशकमा नै लिखित रूप पाए पनि श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण अभियानदेखि मात्र साहित्यको क्षेत्रमा प्रवेश पाएको पाइन्छ । उन्नाइसौँ शताब्दीको सुरुको समयदेखि नै साहित्यिकता प्रारम्भ गरेको नेपाली भाषाका वर्तमान समयसम्म आइपुग्दा अनेक साहित्यिक विधा-उपविधाहरू विकसित भइसकेका देखिन्छन् । करिब २६० वर्ष लामो समयावधि पार गरिसकेको नेपाली साहित्यको इतिहासलाई विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न कालखण्डमा राखी कालविभाजन गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । नेपाली साहित्यको कालविभाजन गर्ने विद्वान्हरूले दिएका अलगअलग धारणाहरूलाई मूल्याङ्कन गरी समग्ररूपमा नेपाली साहित्यको कालविभाजन निम्नलिखित रूपमा गर्न सकिन्छ :

१. प्राथमिक काल (सुरुदेखि १९४०)

(क) पूर्वार्ध (सुरुदेखि १८७१ : वीर धारा)

(ख) उत्तरार्ध (१८७२-१९४० : भक्ति धारा)

२. माध्यमिक काल (१९४१-१९९१)

(क) पूर्वार्ध (१९४१-१९७४ : श्रृङ्गारिक धारा)

(ख) उत्तरार्ध (१९७५-१९९१ : शास्त्रीयतावादी/परिष्कारवादी धारा)

३. आधुनिक काल (१९९१-हालसम्म)

(क) स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी (१९९१-२०१५)

(ख) प्रयोगवादी धारा (२०१७-२०३५)

(ग) समसामयिक धारा (२०३६-हालसम्म)

माथि प्रस्तुत गरिएको कालविभाजन मूलतः ऐतिहासिक कालखण्ड र प्रवृत्तिगत भिन्नतालाई आधार बनाएर गरिएको हुनाले उपयुक्त, वैज्ञानिक र तर्कसङ्गत हुँदाहुँदै पनि पद्यकेन्द्रित देखिन्छ । त्यसकारण गद्यविधाको इतिहासलाई पृथक्पृथक् तर ऐतिहासिक कालखण्डलाई नै मूल आधार मानी कालविभाजन गर्ने विभिन्न विद्वान्हरूका मतलाई हेरी

निष्कर्षमा आख्यानेतर गद्यसाहित्य निबन्ध विधाको कालविभाजन निम्नलिखित रूपमा गर्न सकिन्छ :

(क) **प्राथमिक काल** (सुरुदेखि १९५७ सम्म)

(ख) **माध्यमिक काल** (१९५८-१९९१)

(ग) **आधुनिक काल** (१९९२-यता)

प्रत्येक साहित्यिक विधाको आ-आफ्ना सैद्धान्तिक स्वरूप वा पहिचान हुन्छ । कुनै एक विधालाई अर्को विधाबाट अलग गराउने मूल पक्ष भनेकै तिनको सैद्धान्तिक स्वरूप हो । नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा विकसित सिर्जनाका मूलतः चारवटा विधा आख्यान, नाटक, कविता र निबन्धका आ-आफ्नै सैद्धान्तिक स्वरूप छन् । आख्यानले कथा, वाचक र सम्बोधित गरी त्रियामिक संरचनामा निबद्ध, कथात्मकता, चरित्र, परिवेश, प्रथम र तृतीय पुरुषको प्रयोग, घटना श्रृङ्खलाका बीच सम्बन्ध स्थापित, घटना र प्रसङ्गकाबीच व्यतिक्रमिकता भए पनि कालक्रमिक सम्बन्ध जस्ता आदि विशेषता भएको रचनालाई बुझाउँछ र यसप्रकारका विशेषताहरू नभएको गद्यसाहित्य आख्यानेतर गद्यसाहित्यअन्तर्गत पर्दछ । यस दृष्टिले आख्यानात्मक विधाअन्तर्गत कथा, उपन्यास र नाटक पर्दछन् तर नाटकमा अभिनेयात्मकता, अनुकार्यात्मकता, संवादात्मकता जस्ता विशेषता रहने भएकोले यसलाई छुट्टै दृश्यविधाका रूपमा राखेर अध्ययन गर्ने गरेको पाइन्छ । लेखकको जीवनभोगाइका क्रममा प्राप्त आत्मिक वा वस्तुपरक अनुभव, अनुभूति र विचारलाई सरल र सहज ढङ्गले रागात्मक, कलात्मक शैलीमा अभिव्यक्त गर्ने क्रममा निबन्ध र यसका अन्य भेदहरू पत्रसाहित्य, यात्रासाहित्य, जीवनी साहित्य, आत्मकथा साहित्य, दैनिकी साहित्यको सिर्जना हुन पुग्दछ ।

नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा आख्यानात्मक र आख्यानेतर दुवै प्रकारका साहित्यिक कृतिहरूको रचना भएको पाइन्छ । आख्यानेतर गद्यसाहित्यिक कृति मूलतः अनूदित देखिन्छन् । आख्यानात्मक गद्यअन्तर्गतका रचनालाई धार्मिक-पौराणिक धाराका आख्यान, नैतिक-औपदेशिक धाराका आख्यान, कौतूहल-रोमाञ्चकारी धाराका आख्यान गरी तीन प्रकारमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ । धार्मिक-पौराणिक धाराका आख्यान पनि कृष्णकथा वा महाभारतमा आधारित आख्यान, भागवत, रामकथा वा रामायणमा आधारित आख्यान र विभिन्न उपनिषद् र पुराणमा आधारित आख्यान गरी तीन प्रकारका देखिन्छन् ।

कौतूहल, रोमाञ्चकारी धाराका आख्यानलाई पनि संस्कृत प्राकृत मूलका आख्यान, लोककथात्मक आख्यान र अरबी फारसी मूलका आख्यान गरी तीन प्रकारमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ । नेपाली साहित्यको प्राथमिककालीन आख्यानेतर गद्यअन्तर्गत साहित्यपरक र साहित्येतर दुवै प्रकारका कृतिको रचना भएको देखिन्छ ।

संस्कृतका औषधिविषयक, धर्मविषयक, राजनीतिकविषयक, कानुनविषयक, नीति तथा राजनीतिविषयकमा आधारित साहित्येतर ग्रन्थहरूको विभिन्न प्रयोजन पूरा गर्ने उद्देश्यले अनुवाद गरिएको पाइन्छ भने साहित्यपरक गद्यअन्तर्गत निबन्ध, जीवनी साहित्य, आत्मकथा साहित्य, पत्रसाहित्य, यात्रासाहित्य, दैनिक साहित्य जस्ता विधाहरूको विकास भएको देखिन्छ । यस प्रकारका सबै रचनाहरू अनूदित नभई मौलिक प्रकृतिका देखिन्छन् । यद्यपि सबै रचनाकार र कृतिको रचनासमय टुङ्गो लागेको छैन ।

अज्ञात लेखकद्वारा लेखिएको पूर्णप्रकाश नेपाल यात्रीको प्रयासमा प्राप्त **राजा गगनिराजको यात्रा** (१५५० तिर) कृतिलाई पहिलो यात्रावर्णन गरिएको कृति मान्दै आइएको भए पनि उक्त कृतिको लेखन समय र लेखक दुवैका बारेमा प्रामाणिक आधार नभेटिएकाले नेपाली साहित्यमा यात्रासाहित्यको थालनी वि.सं. १९१० सालमा आएर मात्र भएको मान्नुपर्ने देखिन्छ । **दिव्योपदेश** (१८३१ तिर) सुरुमा श्रुतिपरम्परामा विकसित हुँदै आएको पाइए पनि यो नै नेपाली निबन्धका दुई भेद आत्मपरक र वस्तुपरक निबन्धमा पाइने निबन्धात्मक विशेषताहरू बोकेको पहिलो कृतिका रूपमा देखापर्दछ । आत्मकथामा पाइने ससाना चूर्णक अंशहरू यसमा पनि भेटिन्छन् । प्राथमिककालीन समयमा लेखिएका कतिपय चिठीपत्रहरूमा प्रयुक्त भाषा, विभिन्न व्यक्तिहरूले चिठीमा लेखेको भाव/विचार आदिलाई नेपाली भाषाले सुरुकै प्रहरमा साहित्यिकता समात्न प्रयत्न गरिरहेको देखिन्छ । दिव्योपदेशको भाषाशैलीसँग धेरै मिल्दोजुल्दो देखिने र लेखक तथा लेखनसमय दुवै अज्ञात रहेको **श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी**ले नै जीवनविधाको थालनीको सङ्केतसम्म गरेको देखिन्छ तर जीवनीविधाका लागि आवश्यक सम्पूर्ण तत्त्वहरूको समावेश नभएकोले यो नै पहिलो पूर्ण जीवनी भन्न लायक कृति भने होइन । अज्ञात लेखकको **राजा गगनिराजको यात्रा** (१५५० तिर) कृतिले सुरु गरिदिएको यात्रासाहित्यलाई प्रतिष्ठा प्रदान गर्ने काम नेपालका प्रभावशाली शासक जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रामा आधारित भएर लेखिएको **जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा** कृतिले मात्र गर्न पुगेको देखिन्छ । त्यसको करिब अठाइ दशकपछि उनकै शासनकालमा बेलायतबाट प्रथमपटक नेपाल भ्रमण गर्न आउने व्यक्ति

तत्कालीन वादशाहको स्वागत वृत्तान्त र जङ्गबहादुरलगायत अरू केही व्यक्तिहरूको शिकार वर्णन, फौजी अनुशासन आदिका बारेमा वर्णन गरेर वि.सं. १९३२ सालमा लेखिएको **बत्तीससालको रोजनाम्चा** (१९३२) कृतिले दैनिकी विधाको सुरुआत गरेको पाइन्छ । पृथ्वीनारायण शाको जीवनीका लेखक र लेखन समय दुवै अज्ञात रहेको अनि जीवनी साहित्यका लागि सम्पूर्ण तत्त्वहरूको समावेश नभएर उनकै काशीयात्राको घटनादेखि वेलकोट विजयसम्मको घटनालाई प्रस्तुत गरिएको पृष्ठभूमिमै सीमित रहेको जीवनी साहित्यले वि.सं. १९४८ मा मोतीराम भट्टको **कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र**सँगै पूर्णता प्राप्त गरेको देखिन्छ । मोतीराम भट्टले उक्त कृतिमा भानुभक्तको बाल्यकाल, किशोरावस्था, लालनपनलान, शिक्षादीक्षा, कवित्वप्रेरणा, कवित्व शक्ति आदि विषयका बारेमा उल्लेख गरेका छन् । भानुभक्तसम्बन्धी मोतीरामले दिएका कतिपय निर्णयात्मक विचारहरूका कारण यही कृतिबाट समालोचना विधाको पनि सुरुआत भएको देखिन्छ । नेपाली साहित्यमा समालोचना विधाको थालनी गर्ने पहिलो कृति पनि कविवर मोतीराम भट्टद्वारा लिखित **भानुभक्तको जीवनचरित्र** (१९४८) ले नै गरेको देखिन्छ । दिव्योपदेशका केही अंशहरूमा छिटफुट रूपमा व्यक्त भएको आत्मकथाले वि.सं. १९५५ मा चीरञ्जीवी शर्मा पौड्यालद्वारा लिखित **आफ्नु कथा**बाट सैद्धान्तिक दृष्टिले अलग विधाका रूपमा स्थापित हुने अवसर पाएको देखिन्छ ।

प्राथमिक कालमा जेजस्ता आख्यानतेर गद्यकृतिहरूको थालनी भएको छ, ती सबै कृतिमा प्रयुक्त भाषाले वर्तमान समयमा लेखिएका साहित्यिक कृतिमा प्रयुक्त भाषासँग सामञ्जस्यता राख्दैन । विषयवस्तु र ती कृतिमा प्रयुक्त भाषालाई अहिलेको समयमा विकसित भइसकेको भाषिक रूपसँग तुलना गरी हेर्दा थुप्रै अशुद्धिहरू भेटिन्छन् । तर नेपाली भाषाको तत्कालीन अवस्थालाई हेरेर मूल्याङ्कन गर्ने हो तिनमा प्रयुक्त भाषा सरल, सहज र प्रभावकारी एवम् आलङ्कारिक देखिन्छ । तिनमा प्रयुक्त हुने भाषासँगै भएको विषयवस्तुको वर्णनगत सजीवता वैचारिक प्रौढताले ती कृतिहरू उत्कृष्ट देखिन्छन् । पद्यसाहित्यमा जस्तै आख्यानतेर गद्यसाहित्यमा पनि वीरतामूलक र स्तुतिपरक भाव नै भेटिन्छ । त्यस समयको सामाजिक, राजनैतिक वातावरणको प्रभावले गर्दा नै गद्यसाहित्यमा यसप्रकारको प्रवृत्ति विकसित भएको पाइन्छ । नेपाल र अङ्ग्रेजबीचको सुगौली सन्धिपछि लेखिएका जति पनि गद्यसाहित्यिक कृतिहरू छन् । तिनमा व्यक्तिप्रशंसा बढाइचढाइका साथ गर्ने मूल प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ । **जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा** (१९१०) र **बत्तीस सालको रोजनाम्चा** (१९३२) लाई यसप्रकारको प्रवृत्ति बोकेका प्रमुख कृतिका रूपमा राख्न सकिन्छ । सुरुका कृतिहरूमा

भन्दा पछिका कृतिहरूमा क्रमशः प्रयुक्त भाषा सुदृढ र विकसित हुँदै गएको भेटिन्छ । मोतीराम भट्टको **कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र** (१९४८) र चीरञ्जीवी शर्मा पौड्यालको **आफ्नु कथा** (१९५५) दुवै कृतिमा प्रयोग गरिएको भाषा आधुनिक गद्यभाषासँग निकै मिल्ने देखिन्छ । यस दृष्टिले प्राथमिककालीन आख्यानेतर गद्यसाहित्यिक विधामा चीरञ्जीवी शर्मा पौड्याल र मोतीराम भट्ट उत्कृष्ट गद्यकारका रूपमा देखिन्छन् ।

नेपाली साहित्यको प्राथमिककालीन पद्यसाहित्यमा जस्तै आख्यानेतर गद्यसाहित्यमा मूलभूत प्रवृत्तिका रूपमा सुगौली सन्धिअधिको समयावधिमा वीरताको प्रशंसा/वरस्तुति गर्नु नै रहेको देखिन्छ, भने सुगौली सन्धिमा नेपालीहरूले अङ्ग्रेजहरूसँग हार्नु परेको मानसिकतासँगै जसरी पद्यसाहित्यमा भक्ति भावको प्राबल्य देखिन्छ, आख्यानेतर गद्यसाहित्यमा भने त्यस्तो प्रवृत्ति नदेखिई आफूलाई मन परेका शासकहरूको प्रशंसा/स्तुति गर्ने प्रचलनको विकास भएको देखिन्छ ।

७.१ समग्र निष्कर्ष

नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा गद्यलेखनअन्तर्गत आख्यानात्मक र आख्यानेतर दुवै प्रकारका कृतिहरूको रचना भएको पाइन्छ । आख्यानेतर गद्यका पनि साहित्येतर र साहित्यपरक दुवैप्रकारका कृतिहरूको सिर्जना भएको देखिन्छ । प्राथमिक कालका आख्यानेतर गद्यरचनाहरूलाई समग्ररूपमा हेर्दा ती धेरैजसो साहित्येतर छन् र केही रचना साहित्यपरक पनि छन् । विचार तथा विषयवस्तुको निबन्धन क्षमता तथा प्रौढता अभिवृद्धि गर्नमा यसप्रकारका साहित्येतर गद्यरचनाहरूको पनि उल्लेख्य भूमिका देखिन्छ । गद्यको प्रयोगको विस्तारले अभिव्यक्ति परिष्कृत हुँदै जाने भएकोले यसप्रकारका साहित्येतर रचनाको महत्त्व अधिक देखिएको हो । नेपाली भाषाले विकासको प्रारम्भिक चरणतिर नै वर्तमान समयमा विकसित गद्यका विविध विधाको सैद्धान्तिक सचेतताबिना थालनी हुनु, प्रभावपरक तथा निर्णयात्मक दुवैप्रकारका समालोचनाको सुरुआत हुनु जस्ता पक्ष प्राथमिककालीन गद्यका मूल उपलब्धि हुन् । आधुनिक समयमा गद्यसाहित्यका जेजति विधाहरू अस्तित्वमा छन्; ती सबै विधाहरूको थालनी भाषाविकासको सुरुकै अवस्थामा भई पृष्ठभूमि निर्माण गरिदिनु नै प्राथमिककालीन साहित्येतर तथा साहित्यपरक गद्यलेखनका मूलभूत उपलब्धिको रूपमा देखिन्छन् ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- अधिकारी, रामलाल, **नेपाली निबन्ध यात्रा**, दार्जिलिङ : श्री शिवप्रसाद शर्मा, १९७५ ।
- असद, माजदा, **गद्यकी नवीन बिधाएँ**, (हि.), दिल्ली : ग्रन्थ अकादमी, १९८७ ।
- अधिकारी, रविलाल, **नेपाली समालोचनाको रूपरेखा**, पोखरा : लेकाली प्रकाशन, २०५१ ।
- अवस्थी, महादेव, **नेपाली कथा भाग-२**, (सम्पा.) काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०५५ ।
- आचार्य, बाबुराम, **पुराना कवि र कविता**, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०२९ ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद, **साहित्यप्रकाश**, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०४९ ।
-, **विचार र व्याख्या**, दोस्रो संस्क., काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०५० ।
-, **नेपाली नाटक र नाटककार**, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०६१ ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद र अन्य, **नेपाली एकाङ्की भाग-३**, तेस्रो संस्क., काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०५८ ।
- कोइराला, प्रकाशप्रसाद, **जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्राको कृतिपरक अध्ययन**, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि.वि., २०५५ ।
- गौतम, देवीप्रसाद र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, **नेपाली निबन्ध**, काठमाडौँ : नवीन प्रकाशन, २०५५ ।
- थापा, मोहनहिमांशु, **साहित्य परिचय**, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०५० ।
-, **जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा**, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०६१ ।
- दी इन्साइक्लोपेडिया त्रिनाटिका**, भोलुम ४, द युनिभर्सिटी अफ सिकागो, रवर्ट पिग्विन, सत्रौँ संस्क. १९६८ ।
- देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद, **लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रह**, चौथो संस्क., काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०५० ।
- पन्त, दिनेशराज, सम्पा., **श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश**, काठमाडौँ : सिंहदरवार, २०६० ।
- पराजुली, ठाकुरप्रसाद, **नेपाली साहित्यको परिक्रमा**, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०४४ ।

पाण्डेय, नरदेव, **कविवर मोतीराम भट्टको जीवनी**, दोस्रो संस्क., काठमाडौं : साभा प्रकाशन,
१९९५ ।

पोखरेल, बालकृष्ण, **पाँचसय वर्ष**, काठमाडौं : जगदम्बा प्रकाशन, २०२० ।

....., **पाँचसय वर्ष**, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०४३ ।

पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य, सम्पा., **नेपाली वृहत् शब्दकोश**, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प., २०५० ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, सम्पा., **साभा समालोचना**, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०२५ ।

प्रधान, भिक्टर, **नेपाली जीवनी तथा आत्मकथाको सैद्धान्तिक र ऐतिहासिक विवेचना**,
काठमाडौं : ने.रा.प्र.प., २०४४ ।

बराल, इश्वर, **सयपत्री**, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०३० ।

बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र, **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**, दोस्रो संस्क., काठमाडौं
: साभा प्रकाशन, २०४८ ।

बन्धु, चुडामणि, सम्पा., **नेपाली साहित्यको इतिहास प्रथम खण्ड**, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प.,
२०६० ।

भट्ट, मोतीराम, **कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र**, दोस्रो संस्क., काठमाडौं : साभा प्रकाशन,
२०५१ ।

भण्डारी, गोपालप्रसाद, **प्राग्भानुभक्तिय नेपाली काव्य**, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा
प्रतिष्ठान, २०५३ ।

योगी नरहरिनाथ, सम्पा., **इतिहास प्रकाशन सन्धिपत्र सङ्ग्रह**, राप्ती अञ्चल दाङको
आध्यात्मिक सम्मेलनमा प्रकाशित, वाराणसी : कल्पना प्रेस, २०२२ ।

यात्री नेपाल, पूर्णप्रकाश, सम्पा., **राजा गगनिराजको यात्रा**, काठमाडौं : नेपाल रिसर्च
एसोसिएसन, २०३९ ।

राजवंशी, शंकरनाथ, सम्पा., **ऐतिहासिक चिठीपत्र सङ्ग्रह भाग १ र २**, काठमाडौं : जगदम्बा
प्रकाशन, २०२३ ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, **आधुनिक नेपाली समालोचना**, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प., २०५७ ।

-, **कविताको संरचनात्मक विश्लेषण**, प्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रि.वि.वि.,
२०५८ ।
-, “दिव्योपदेशको साहित्यिक र वैचारिक मूल्य,” **भङ्कार**, वर्ष ५२, अङ्क १/२,
२०५९ ।
-, **कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास**, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन,
२०६० ।
- शर्मा, बालचन्द्र, “भानुभक्त र उनको युग,” **साभा समालोचना**, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन,
२०२५ ।
- शर्मा भट्टराई, शरदचन्द्र, **नेपाली साहित्यको इतिहास (माध्यमिक काल)**, दोस्रो संस्क.,
काठमाडौँ : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०४८ ।
-, **माध्यमिक गद्याख्यान**, काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र., २०५० ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, **नेपाली कविता र आख्यान**, काठमाडौँ : नवीन
प्रकाशन, २०५५ ।
-, **नेपाली भाषासाहित्य र इतिहास**, काठमाडौँ : नवीन प्रकाशन, २०५५ ।
-, **नेपाली कविता, नाटक र इतिहास**, काठमाडौँ : नवीन प्रकाशन, २०५६ ।
-, **नेपाली गद्य र भाषासाहित्य**, काठमाडौँ : नवीन प्रकाशन, २०५९ ।
-, **नेपाली काव्य र इतिहास**, काठमाडौँ : नवीन प्रकाशन, २०६० ।
- शर्मा, मोहनराज, **नेपालीका केही आधुनिक साहित्यकार**, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन,
२०२६ ।
-, “शोधविधि र सिर्जनाविधि,” **अवलोकन**, वर्ष १, अङ्क १, २०५६ ।
- शर्मा, तारानाथ, **नेपाली साहित्यको इतिहास**, चौथो संस्क., काठमाडौँ : अक्षर प्रकाशन,
२०५६ ।
-, **बेलाइततिर बरालिँदा**, विराटनगर : विराटनगर पुस्तक भण्डार, २०५६ ।
- शर्मा, रामकृष्ण, **दस गोर्खा**, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०३६ ।

श्री ५ को सरकार, वीरपुस्तकालय, **पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी**, काठमाडौँ : जगदम्बा प्रकाशन, २०२० ।

....., **ऐतिहासिक चिठीपत्र सङ्ग्रह भाग २**, काठमाडौँ : जगदम्बा प्रकाशन, २०२३ ।

....., **बत्तीस सालको रोजनाम्चा**, काठमाडौँ : जगदम्बा प्रकाशन, २०२३ ।

....., **आफ्नु कथा**, दोस्रो संस्क., काठमाडौँ : जगदम्बा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम, **नेपाली साहित्यका केही पृष्ठ**, चौथो संस्क., काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०४८ ।

....., **नेपाली कथा भाग-४**, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०५७ ।

श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा, मोहनराज, **नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास**, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०३४ ।

सुवेदी, राजेन्द्र, **स्रष्टा सृष्टि : द्रष्टा दृष्टि**, काठमाडौँ : पाठ्यसामग्री पसल, २०४३ ।

....., **नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति**, वाराणसी : भूमिका प्रकाशन, २०५३ ।

....., **सृजनात्मक लेखन**, काठमाडौँ : पाठ्यसामग्री पसल, २०५७ ।